

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabıtləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 1 (37), 2023

BAŞ REDAKTOR:
Cənab Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fəzəl Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasımov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catıyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib:
Fəxr Vəliyev

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquq Şəxslərinin dövlət qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalı elmi tədqiqatların əsas məqalələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 19,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində çap olunub.

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

- Rəşid Yusifov.** Cinayətin motivinin mahiyyəti və cinayətin törədilməsində rolu 5
Elnur Nəcəfov. Uşaqların cinsi istismarı cinayətləri 11
Vasif Quliyev. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər arasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin ictimai təhlükəliliyi 17
Aqşin Əlizadə. Cinayət-hüquq mühafizə obyektini kimi qiymətli kağızlar bazarının məzmunu 30

KONSTITUSİYA HÜQUQU

- Səidə Həsənzadə.** Ana və uşaq hüquqlarının müdafiəsi təmin olunmalıdır 36
İlkanə Məmmədova. Təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi 44

İNSAN HÜQUQLARI

- Ceyhun Qaracayev.** İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində səmərəli cinayət araşdırması prinsipinin rolu və əhəmiyyəti 51
Zaur Əliyev, Etibar Əliyev. Azərbaycanda mediasiya hüququnun formalaşması 58
Rəhimli Səftər. Şəxsi hüquqlar ümumtənimmis adət norması kimi 65
Fidan Allahyarova. Ailə mübahisələrin mediasiya vasitəsilə tənzimləməsinin hüquqi xüsusiyyətləri 71

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

- Səyyad Məcidov.** Heydər Əliyev və beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri (Ermənistanın beynəlxalq cinayətləri kontekstində) 75
Ələvsət Allahverdiyev. Mühəribə cinayətlərinin təqib olunmasında beynəlxalq cinayət tribunallarının rolu 82
Fatimə Hüseynova. Müasir dövrdə beynəlxalq tibb hüququ: formalaşması və anlayışı 87

CİNAYƏT PROSESİ

- Fərdin Xəlilov.** Ədliyyə nazirliyi tərəfindən istintaq edilən cinayətlərin sistemi 94
Rauf Rüstəmov, Siyavuş Bağirov. Azərbaycan cinayət prosesində bərabərlik prinsipinin problemlərinin bəzi aspektlərinə dair 100
Fəridə Mövsümova. Məişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin istintaqının yekun mərhələsinin xüsusiyyətləri 111
Cabir Xəlilov, Günseli QasıMZadə. Zərər çəkmiş şəxsin Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində iştirakının səmərəliliyi məsələləri 116
Aygün Cəbiyeva. Həqiqət kateqoriyasının fəlsəfədən cinayət prosesinə – ümumidən xüsusiyyəti keçidi 124

KRİMİNALİSTİKA

- Elman Abbasov, Emin Əliyev.** Mikroobyektlərin maddi sübut qismində istifadə edilməsinin prosessual qaydası 128
Rasim İsaqov. İfadələrin yerində yoxlanılmasının taktiki xüsusiyyətləri 135

İNZİBATİ HÜQUQ

- Gülşən Cəbi.** Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının hüquqi statusu və publik hüquqi şəxs anlayışı (Qüvvədə olan bir sıra qanunvericilik normalarının müqayisəli-hüquqi təhlili) 141

MÜLKİ HÜQUQ

- Ramil Xəlilov.** Vərəsəlik hüququnda mirasın qəbulu anlayışı 145
Faiqə Məmmədova. Öhdəliklərin icrasının təmini üsulu kimi dəbbə pulunun növləri 152

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ

- Kamil Səlimov, Leyli Məmmədova.** Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlara məxfi əsaslarla yardım göstərən şəxslərin əməkdaşlığının psixoloji səbəbləri və motivləri 159

İNFORMASIYA HÜQUQU

- Gülnaz Rzayeva.** Rəqəmsal dünyada şəbəkə neytrallığının təminatı: insan hüquqları kontekstində müqayisəli-hüquqi təhlil 163

GƏNC TƏDQİQTÇILAR

- İlkin Ələkbərov.** Dövlət qulluğu, onun təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi təcrübəsinin inkişafı 174
Nərgis Tağıyeva. Məzuniyyət hüququnun təmin edilməsində əmək stajının rolu 178

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 1 (37), 2023

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov

Head of the Police Academy of the Ministry
of Internal Affairs, polis major-general

EDITOR:

Hikmat Eyvazov
polis coloniel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary:
Faxri Valiyev

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 19,75
Draw: 300

Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

- Rashid Yusifov.** The role of motive in criminal law 5
Elnur Najafov. Crimes of sexual exploitation of children 11
Vasif Guliyev. Social danger of illegal trafficking of narcotic drugs and psychotropic
substances among minors and young people 17
Aqshin Alizade. The content of the securities market as an object of criminal law protection 30

CONSTITUTIONAL LAW

- Saida Hasanzadeh.** Protecting the rights of children and mothers in Azerbaijan
as the main part of the family 36
Ilkana Mammadova. Dissertationist of the Department of "Constitutional Law"
of Baku State University Implementation of state control over the education system 44

HUMAN RIGHTS

- Ceyhun Qaracayev.** The role and importance of the principle of effective criminal
investigation in the human rights protection 51
Zaur Aliyev, Etibar Aliyev. Formation of mediation law in Azerbaijan 58
Saftar Rahimli. Private rights as the general recommended norm 65
Fidan Allahyarova. Legal aspects of the resolution of family disputes through mediation 71

INTERNATIONAL LAW

- Sayyad Majidov.** Heydar Aliyev and issues of combating international crime
(in the context of international crimes of Armenia) 75
Alovsat Allahverdiyev. The role of international criminal tribunals in prosecuting war crimes ... 82
Fatima Huseynova. International medical law in the modern period: formation and concept 87

CRIMINAL PROCEDURE

- Fardin Khalilov.** System of crimes investigated by the ministry of justice 94
Rauf Rustamov, Siyavush Baghirov. On some aspects of the problems of the principle
of equality of arms in Azerbaijan criminal process 100
Farida Movsumova. Features of the final stage of the investigation of crimes related
to domestic violence 111
Jabir Khalilov, Günseli Gasimzade. Issues of the effectiveness of the victim's
participation in the criminal proceedings of the Republic of Azerbaijan 116
Aygun Jabiyeva. The transition of the category of truth from philosophy to the
criminal process - from the general to the particular 124

CRIMINALISTICS

- Elman Abbasov, Emin Aliyev.** The procedural rule of the using of microobjects
in material evidence 128
İsaqov Rasim. Tactical features conducting investigative actions verification
of testimony on the spot..... 135

ADMINISTRATIVE LAW

- Gulshan Jabi.** Legal status of the Central Bank of Azerbaijan Republic and concept
of a public legal entity (Comparative legal analysis of a number of current legal norms) 141

CIVIL RIGHTS

- Ramil Khalilov.** The concept of acceptance of inheritance in inheritance law 145
Faiga Mammadova. Types of dabba money as a method to ensure the fulfillment
of obligations 152

OPERATION-SEARCH ACTIVITY

- Kamil Salimov, Leyli Mammadova.** Psychological reasons and motives
for cooperation of persons providing assistance on a confidential basis to
bodies carrying out operational-search activities 159

RIGHT TO INFORMATION

- Gulnaz Rzayeva.** Ensuring Net Neutrality in a Digital World: A Comparative
Legal Analysis in the Context of Human Rights 163

YOUNG RESEARCHERS

- Ilkin Alekberov.** State service, development of experience in its organization
and implementation 174
Nargis Taghiyeva. The role of work seniority in providing the right to vacation 178

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 1 (37), 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаenkova Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавалов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь:
Фахри Валиев

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республи-
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 19,75
Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bakı"

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Рашид Юсифов. Роль мотива в уголовном праве	5
Наджафов Эльнур. Преступления сексуальной эксплуатации детей	11
Васиф Гулиев. Социальная опасность незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ среди несовершеннолетних и молодежи	17
Агшин Ализаде. Содержание рынка ценных бумаг как объекта уголовно-правовой охраны	30

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Саида Гасанзаде. Права матери и ребенка должны быть защищены	36
Илккане Мамедова. Осуществление государственного контроля за системой образования	44

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Джейхун Гараджаев. Роль и значение принципа эффективности уголовного расследования в сфере защиты прав человека	51
Сафтар Рагимли. Частные права как общая рекомендуемая норма	65
Фидан Аллахярова. Правовые особенности разрешения семейных споров при помощи медиации	71

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Саяд Меджидов. Гейдар Алиев и вопросы борьбы с международной преступностью (в контексте международных преступлений Армении)	75
Аловсат Аллахвердиев. Роль международных уголовных трибуналов в преследовании военных преступлений	82
Фатима Гусейнова. Международное медицинское право в современный период: формирование и понятие	87

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Фардин Халилов. Система преступлений, расследуемых министерством юстиции	94
Рауф Рустамов, Сиявуш Багиров. О некоторых аспектах проблем принципа равенства сторон в Азербайджанском уголовном процессе	100
Фарида Мовсумова. Особенности заключительного этапа расследования преступлений, связанных с бытовым насилием	111
Джабир Халилов, Гюнселли Гасымзаде. Вопросы эффективности участия потерпевшего в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики	116
Айгюнь Джабиева. Переход категории истины из философии в уголовный процесс - от общего к частному	124

КРИМИНАЛИСТИКА

Эльман Аббасов, Эмин Алиев. Процессуальные правила использования микрообъектов в качестве вещественных доказательств	128
Расим Исагов. Тактические особенности проведение следственной действий проверка показаний на место.....	135

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

Гюльшан Джаби. Правовой статус Центрального Банка Азербайджанской Республики и понятие публичного юридического лица (Сравнительно-правовой анализ ряда действующих правовых норм)	141
---	-----

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Рамиль Халилов. Понятие принятия наследства в наследственном праве	145
Фаига Мамедова. Виды денег дабба как способ обеспечения исполнения обязательств ...	152

ОПЕРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Камиль Салимов, Лейли Мамедова. Психологические причины и мотивы сотрудничества лиц, оказывающих содействие на конфиденциальной основе органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность	159
--	-----

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Гюльназ Рзаева. Обеспечение сетевого нейтралитета в цифровом мире: сравнительно-правовой анализ в контексте прав человека	163
--	-----

МОЛОДЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ

Илькин Алекберов. Государственная служба, освоение опыта ее организации и проведения	174
Наргис Тагиева. Роль трудового стажа в обеспечении права на отпуск	178

Rəşid YUSİFOV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi, polis leytenantıEmail: rashidyusifov98@gmail.com;
(+994506662552)

CİNAYƏTİN MOTİVİNİN MAHİYYƏTİ VƏ CİNAYƏTİN TÖRƏDİLMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: Motiv, cinayətin motivi, emosional vəziyyət, cinayətin subyektiv cəhəti, məqsəd, fakultativ əlamət

Key words: Motive, the motive of the crime, emotional state, subjective aspect of the crime, purpose, optional feature

Ключевые слова: мотив, мотив преступления, эмоциональное состояние, субъективная сторона преступления, цель, дополнительная функция

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini əldə etməsindən sonra ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sivil, demokratik dəyərlərə uyğun hüquqi dövlətin möhkəm, sarsılmaz təməlinin qoyulmasına yönəlmiş sistemli, geniş islahatlara başlanılmışdır. Bu islahatlar cəmiyyətin həyatının bütün istiqamətlərini əhatə etmiş və nəticədə dövlətimizin müstəqilliyi bütövlükdə bərqərar və dönməz olmuşdur.

Bu gün ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən dövlətimizin möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi istiqamətində bütün sahələrdə proqram səciyyəli islahatlar uğurla davam etdirilir. Belə islahatlar sistemində demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik əsaslarının yaradılması, inkişaf etdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində dövlət və ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına və s. xüsusi yer ayrılır. Məhz hüquq-mühafizə və qanunvericilik siyasətinə belə yanaşma XXI əsrin ən təhlükəli,

kəli, cəmiyyət üçün hüquqazidd təzahürləri olan korrupsiya, terrorizm, narkotiklərin, silahların qanunsuz dövriyyəsi, insan alveri, o cümlədən kibercinayətlərlə mübarizə aparmaq üçün əsas şərtlərdən biridir.

Müasir dövrdə cinayətkarlıqla mübarizə işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində nəzəri və təcrübi məsələlərin uğurlu həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə həyata keçirilən ümumsosial tədbirlər cinayətkarlığın səbəblərini mexaniki surətdə aradan qaldırmır. Bunun üçün ictimai və dövlət mexanizminin mütəşəkkil və gərgin fəaliyyəti tələb olunur.

Cinayətkarlığın tərkib elementləri olan ayrı-ayrı konkret cinayətlər bir-biri ilə statistik hesabatlarda göstərilə bilən və proqnozlaşdırılan qarşılıqlı əlaqədədirlər. Deməli, cinayətkarlıq bir hal kimi müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri çərçivəsində qiymətləndirilə, həmçinin ölçülə bilər. Bu faktor da onun mahiyyətini, digər təzahürlərlə qarşılıqlı əlaqəsini, inkişaf tendensiyalarını açıqlamağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 63-cü maddəsinə əsasən, hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirməyibse və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir.[1,maddə 63]

Əməlin kriminallığını şərtləndirən onun 4 zə-

ruri ünsürüdür. Bu elementlərdən biri də insan psixikası ilə bağlı olan subyektiv cəhətdir. Subyektiv cəhət – cinayət törədilməsi ilə əlaqədar şəxsin psixi fəaliyyəti olub, ictimai-təhlükəli əməli etməyə qətiyyət yaradan tələbatı əməlin obyektiv əlamətinin şüurda əks olunmasını və bunlara münasibəti bildirir.

Cinayətin subyektiv cəhəti psixi proses və psixi münasibət kimi cinayətin törədilməsi ilə bağlı olur. Belə ki, kriminal əməl törədilənə qədər vardır edən daxili tələbatlar əmələ münasibəti formalaşır, cinayətin törədilməsində hüquqi əhəmiyyət kəsb edən rol oynayır. Cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən təqsir, motiv və məqsəd cinayət qanununda göstərilir və törədilən hər bir konkret əməldə bunların aydınlaşdırılması lazım gəlir. Subyektiv cəhətin bu elementləri adətən, biri digərinin tərkib hissəsi olmayıb, müstəqil psixoloji hadisələrdir. Motiv və məqsəd qəsdlə törədilən cinayətlər üçün xasdır. Ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərdə nəticənin yox, nəticəni doğuran davranışın motivi olur. Motiv törədilən hər bir cinayətlərdə araşdırılmalıdır, belə ki, məsuliyyəti ağırlaşdıran və yüngülləşdirən, bəzi normalarda isə tövsifedici əlamətlər kimi qanunda öz əksini tapmışdır.

Cinayətin subyektiv cəhətinin ünsürləri haqqında bəzi fikir ayrılıqları vardır. Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, motiv və məqsəd təqsirin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və ümumiyyətlə, cinayətin subyektiv cəhəti təqsirdən ibarətdir. Başqa qrup müəlliflər isə haqlı olaraq hesab edirlər ki, təqsir subyektiv cəhətin mühüm elementidir, lakin, onu tam əhatə etmir, motiv və məqsəd müstəqil ünsür kimi onun tərkibinə daxil olur. Motiv və məqsəd psixoloji funksiyalarına görə təqsirdən fərqlənir, ondan əvvəl yaranır, kriminal əmələ aparıcı yolu ifadə edir. Bu səbəbdən də motiv və məqsədi təqsirin məzmununa daxil etmək olmaz. Əks halda, törədilən hər bir cinayətdə bu ünsürlər aydınlaşdırılmalıdır. Bu isə praktiki olaraq mümkün deyil və məhkəmə təcrübəsi ciddi çətinlik qarşısında qalır. Məlumdur ki, ehtiyatsızlıqla törədilən cinayətlərdə ancaq davranışın motiv və məqsədini aydınlaşdırmaq olar. Eləcə də, qəsdlə törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların əksəriyyətində motiv və məqsəd

tərkib əlaməti kimi nəzərdə tutulmur. Belə bir çox cinayətlərdə motiv və məqsəd araşdırılmadan da əmələ hüquqi qiymət vermək olur. Bəzi hallarda şəxs qəsdən törətdiyi ictimai-təhlükəli nəticəni dərk etsə də, motivi dərk edə bilmir, hansı hisslərin altında cinayət törətdiyini anlaya bilmir. Bu səbəbdən cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan normaların da az hissəsində motiv və məqsəd cinayətin tövsifedici əlaməti kimi nəzərdə tutulmuşdur. [7, s.4-5]

Dünya açıq ensklopediyasında motivə aşağıdakı kimi anlayış verilir:

Motiv – insanı müəyyən hərəkəti etməyə yönəldən səbəbdir.[12] Motiv sözü müəyyən hərəkətin nə üçün edildiyini bildirir, motiv sözü fransız sözü olan “mobile” sözündən götürülmüşdür, demək olar ki “səbəb” sözü ilə sinonimdir. Bu sözün mənşəyi latın sözü “motivus” sözündəndir. Dünya təcrübəsində “motiv” sözü emosional, şüuraltı və irrasional hissləri ifadə etmək üçün, “səbəb” sözü isə şüurlu, rasionel fikirləri ifadə etmək üçün istifadə edilib. Hal-hazırda, kriminoloji və psixoloji anlayışlarda klassik “motiv” sözündən imtina etmə və “səbəb” sözündən daha çox istifadə etmə tendensiyası var. Cinayət hüququnda, motiv və məqsəd təqsiri formalaşdıran əsas anlayışlardandır.[9, s.151]

Müxtəlif cinayətkarlar törətdikləri cinayətlərə görə müxtəlif motivlər bildirmişlər. 33 gənc oğlanı qətlə yetirmiş və onlardan 26-sını evinin zirzəmisində basdırmış serial qatil Con Ueyn Qeysi tutulduqdan sonra ilk törətdiyi qətl barədə müsahibə zamanı bildirmişdir: “Qətdən sonra özümü çox pis və quru hiss etdim, lakin ilk qurbanımı sənəsindən dəfələrlə bıçaqladıqdan sonra onun nəfəs almaq üçün əziyyət çəkdiyini eşitdikdə çox güclü silkələnmə, həyəcan hiss etdim. Onda fikirləşdim ki, öldürmək ən güclü həyəcan verən hisdir”. Bundan sonra isə o, bu hissi yenidən yaşamaq üçün, tutulana qədər illərlə öldürməyə davam etmişdir. Onu da qeyd lazımdır ki, bu qətl qurbanın diqqətsizliyi nəticəsində yaranmış mübahisə nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, səhər oyanmış Timoti Mkkoy mətbəxdə Qeysi və özü üçün səhər yeməyi hazırladıqdan sonra mətbəx bıçağı əlində gəlib Qeysini oyatdıqda, Qeysi bıçağı onun əlində görüb tez qalxaraq onun üstünə

gəlmiş, Mkkoy qorxaraq əllərini yuxarı qaldırıqda bıçaq Qeysin qolunu kəşmiş, bundan sonra Qeysi onu vurmuş, Mkkoy isə Qeysini vurduda, Qeysi əsəbləşib onu yerə yıxmış və dəfələrlə bıçaqlamışdır. [13]

Cinayətin motiv və məqsədi cinayət törədilənə qədər yaranır. Motiv və məqsəd cinayətin subyektiv cəhətinə qəsd və ehtiyatsızlıq vasitəsilə deyil, müstəqil daxil olur. Cinayətin motivi ittiham aktında və hökmdə göstərilir. [6,s.225] Əvvəlcə psixologiya elmində işlənmiş və sonradan cinayət hüququ sahəsinə keçmiş “motiv” anlayışı ümumi mənada insanın hərəkətlərinin niyyətini, təhrikedici səbəbini bildirir. Belə qəbul olunur ki, “Tələbatların ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq insanı hər hansı bir məqsədə yönəlmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən amillərə, səbəblərə motiv deyilir”. [7, s.18-19]

T.V.Kruqlovanın fikrincə, “cinayətkar davranışın motivi - ictimai təhlükəli əməl törətmək yolu ilə arzu edilən nəticəyə (məqsədə) can atmaqda ifadə olunan daxili meyldir”. [10,s.21]

F.Y. Səməndərov hesab edir ki, “cinayətin motivi - ictimai təhlükəli əməli törətməyə qətiyyət yaradan, konkret əməldə maddiləşən dərk olunmuş maraqdır”. [6, s.226] A.R.Muzikin belə nəticəyə gəlir ki, “motiv şəxsin konkret nəticənin əldə olunmasına istiqamətlənmiş, müəyyən tələbatlarla şərtlənən və onda cinayət törətməyə qətiyyət yaradan daxili meyldir” [11,s.28-29]

Motiv məhkəmə prosesində müəyyən dərəcədə sübut əhəmiyyəti daşıya bilər. Dünya təcrübəsinə görə, məsələn, şəxs velosiped oğurlayıbsa, istintaq zamanı iki hal sübut edilməlidir:

a) şəxs velosipedi oğurlamaq istəyib; b) şəxs velosipedi oğurlayıb. Əgər təqsirləndirilən şəxs başqasının velosipedini özününki bilib aparıbsa, burada şəxsin təqsiri olmadığından oğurluq faktı yoxdur. Əgər şəxs başqasının velosipedini oğurlamaq istəyibsə, lakin səhv edib öz velosipedini aparıbsa, burada cinayət məsuliyyəti yoxdur, çünki şəxs qanunla qadağan edilmiş əməli törətməyib. Motiv adətən məhkəmə prosesində andlı iclasçıları təqsirləndirilənin həqiqətən də cinayət əməlini törətmiş olduğuna və bu əməli törətmək istədiyinə inandırmaq üçün araşdırılır. Cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı əsasən

şəxsin məqsədinə diqqət yetirilir. Pis motiv ayrılıqda cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur, yaxşı motiv isə cinayətin əməlinin istintaqı zamanı yaxşı müdafiə deyil. Motiv və məqsəd arasındakı fərq həmişə aydın deyil, ən sadə qanunauyğun fərq budur ki, məqsəd şəxsin öz əməlinə münasibəti, motiv isə şəxsin bu əməli törətməsi səbəbidir. Motivlər əsasən 3 növə bölünür: bioloji, sosial və şəxsi. Şəxsin əməli törətməsi səbəbləri müxtəlif ola bilər. Şəxsin motivi onun məsuliyyətinə müxtəlif cür təsir edə bilər. Dünya təcrübəsinə görə, motiv müəyyən qanuni hərəkətin qanunsuz hesab edilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, Kaliforniyada sındırma və daxil olma alətlərinə hər hansı maşın və ya saxlanc yerinə daxil olmaq motivi ilə sahib olmaq qadağandır. Nyu-Cersidə qanunsuz olaraq digər şəxsin özünə və ya mülkiyyətinə zərər vurmaq motivi ilə silaha sahib olmaq qadağandır. Bunun kimi normalarda motiv əməli qanunsuz edən yeganə ünsürdür, göstərilən motivlər olmasa əməl qanuni hesab edilə bilər. Motiv həmçinin müəyyən hərəkətin qanuni hesab edilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, son zərurət vəziyyətində şəxs etdiyi hərəkətin motivinin daha ağır nəticələrin qarşısını almaq olduğunu vurğuladıqda, əməl son zərurət kimi qiymətləndirilir və şəxs məsuliyyətdən azad edilir. Əgər şəxs törətdiyi qanunsuz əməli daha ağır nəticənin qarşısını almaq üçün yox, başqa motivlə edibsə, ictimai faydalı məqsədə nail olunsaysa belə, şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. [8. s.6-11]

Dünya təcrübəsində məsuliyyəti ağırlaşdıran və yüngülləşdirən motivlər qeyd edilir. Məsuliyyəti ağırlaşdıran motivlər: tamah motivi, tutulmaqdan yayınmaq motivi, zərər vurmaq motivi, terrorizmi təbliğ etmək motivi, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə müəyyən insan qrupuna nifrət etmə motivini misal göstərmək olar. Ümumilikdə, şəxsin törətdiyi cinayət onun nə qədər cəzaya layiq olmasını da göstərə bilər. Məsələn, bununla bağlı klassik fikirlərə nəzər salsaq, öz xəstə olan yaxınının əziyyət çəkməsinə dözə bilməyib onun həyatına son qoyan şəxsin motivi, alçaq niyyətlə başqasını həyatdan məhrum etmə cinayətini törədən şəxsin motivinə nisbətən daha daha yaxşıdır. Lakin burda bir halı da nəzərə almaq lazımdır ki, öz xəstə olan yaxınının əziyyət çəkməsinə dözə

bilməyib onun həyatına son qoyan şəxsin motivi törədilmiş əməl haqqında, avtomobili yüksək sürətlə idarə edib yoldan keçən bir piyadanın həyatına son qoyan şəxsin motivindən daha çox informasiya verir. Əgər cəzanın ağırlığı haqqında sorğu edilsə idi, insanların çoxu öz yaxının əziyyətinə onu öldürərək son qoymuş şəxsə, adam oğurluğu və ya narkotik vasitələrin satışını törətmiş şəxslərə nisbətən daha az cəza verilməsini tələb edərdilər, baxmayaraq ki, qəsdən adam öldürmə digər cinayətlərə nisbətən daha ağır cinayətdir. Bu misal göstərir ki, motiv cinayət törətmiş şəxsin əməlinə verilən qiymətin formalaşmasına kifayət qədər təsir göstərir və bəzi hallarda, cinayət törətmiş şəxsin əməlinin nə qədər ictimai təhlükəli olması barədə məlumat verir.[8, s.24-26]

Motiv Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də cinayətin ağırlığının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin “Qəsdən adam öldürmə işləri ilə bağlı məhkəmə təcrübəsi haqqında” 12 dekabr 2002-ci il tarixli 3 nömrəli qərarının 4-cü bəndində qeyd edilir ki, qisas, qısqançlıq, nifrət, paxıllıq motivləri ilə qəsdən adam öldürmə işləri ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici hallar olmadıqda Cinayət Məcəlləsinin 120.1-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir. [4] Tamah motivi, xuliqanlıq motivi, başqa cinayəti gizlətmə, başqa cinayətin törədilməsini yüngülləşdirmə, milli, irqi, dini düşmənçilik motivləri isə cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran motivlərdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 61-ci maddəsində cəzanı ağırlaşdıran hallar sadalanır və 61.6-cı maddədə cəzanı ağırlaşdıran motivlər göstərilir: “Cinayətin milli, irqi və ya dini düşmənçilik, dini fanatizm, digər şəxslərin qanuni hərəkətlərinə görə qisas almaq zəminində tamah məqsədi ilə və ya sair alçaq niyyətlərlə, habelə başqa cinayəti ört-basdır etmək və ya onun törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə törədilməsi”. [2. m.61] Göründüyü ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində motiv, məqsəd, niyyət anlayışları eyni mənalı anlayışlar kimi götürülür. Yuxarıda göstərilən Plenum qərarının 6-cı bəndində qeyd edilir ki, qəsdən adam öldürmə o vaxt Cinayət Məcəlləsinin 120.2.2-ci maddəsi ilə (xuliqanlıq niyyəti ilə adam öldürmə)

tövsif edilməlidir ki, təqsirkar davranışı ilə ictimai qaydalara və hamı tərəfindən qəbul olunmuş əxlaq normalarına açıq etinasızlıq göstərməklə, özünü ətrafdakılara qarşı qoymaqla cinayət törədir. Plenum qərarının 16-cı bəndində göstərilir ki, qəsdən adam öldürmə cinayətinin Cinayət Məcəlləsinin 120.2.12-ci maddəsi ilə tövsif edilməsi üçün qanunun özündə göstərilən motivlərdən heç olmazsa birinin (milli, irqi, dini ədavət və ya düşmənçilik) olması zəruridir. Bu zaman təqsirkar başqasının həyatına onun milli, irqi, dini məsuliyyətinə görə qəsd etməklə müəyyən millətə, irqə, dini əqidəyə mənsub olan müəyyən xalqın şərəf və ləyaqətini alçaltmaq məqsədi güdür. Belə cinayət hadisələri başqa tövsifedici əlamətlərlə müşayiət olunsada, burada Cinayət Məcəlləsinin 120.2.12-ci maddəsində göstərilən motiv mütləq üstünlük təşkil etməlidir. F.Y.Səməndərov Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyasında qeyd edir ki, Cinayət Məcəlləsinin 12-cü maddəsində göstərilən “Qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən sağlamlığa ağır və ya az ağır zərər vurma” cinayəti qisas, qısqançlıq və s. motivlərlə törədilə bilər. Motiv əməlin tövsifi üçün zəruri əhəmiyyət kəsb etməsə də, affekt vəziyyətinin olub-olmamasının müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. [5, s.435-436]

Beləliklə bunu vurğulamaq istəyirəm ki, motiv cinayət hüququnun vacib institutlarından biridir və motivin müəyyən edilməsi bir çox hallarda əməlin düzgün tövsifi üçün zəruridir. Motiv şəxsin müəyyən cinayəti törətməsinin səbəbidir. Bu səbəblər müxtəlif ola bilər və müəyyən motivlərin cinayət qanununda maddələrin dispozişiyasında nəzərdə tutulması həmin motivlərin nə qədər ictimai təhlükəli olduğunu göstərir. Lakin “motiv” anlayışı termin kimi yalnız nəzəriyyədə istifadə edilir və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində isə “niyyət” və “məqsəd” anlayışlarından istifadə edilir. Hər bir cinayət əməlinin tövsifi zamanı motivin müəyyən edilməsi məqsədemüvafiqdir, motiv həmin cinayət tərkibinin zəruri əlaməti olmasa belə. Bundan əlavə qeyd etmək istəyirəm ki, Cinayət Məcəlləsinin müxtəlif maddələrində istifadə olunan “niyyət” və “məqsəd” anlayışlarının mənalınının qanun-

vericilik qaydasında izah edilməsi və dəqiqləşdirilməsi, həmçinin “motiv” anlayışının da qanunun maddələrinin mətnlərinə daxil edilməsi məqsədmüvafiqdir. Çünki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun 8-ci maddənin 8.0.7-ci bəndində

normativ hüquqi aktların ziddiyyətsizliyi prinsipi nəzərdə tutulmuş, habelə 25-ci maddəsinədə normativ hüquqi aktda işlənən termin və anlayışların birmənalı olması tələbi öz əksini tapmışdır. [3,m.8;25]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46944>
3. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli AR Konstitusiyaya Qanunu
4. “Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” AR Ali Məhkəməsinin Plenum Qərarı
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. F.Y.Səməndərov
6. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə.
7. Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası. “Cinayət hüququ” kafedrası. Mövzu №9 “Cinayətin subyektiv cəhəti”. Mühazirə. Rəsul Rüstəmov.
8. Carissa Byrne Hessick. “Motive’s Role in Criminal Punishment”
9. Elisabeta Botian. “Motive or Reason in Criminal Law”
10. Круглова Т.В. Ревность как мотив совершения преступления и ее уголовно-правовое и криминологическое значение. Дисс.... канд. юр. наук. М., 2003
11. Музыкин А.П. Мотив преступления и его уголовно-правовое значение. Дисс. ... канд. юр. наук. Рязань, 2010.
12. [en.wikipedia.org/wiki/Motive_\(law\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Motive_(law))
13. en.wikipedia.org/wiki/John_Wayne_Gacy

Rashid Yusifov

The role of motive in criminal law

Summarizing, I would like to point out that motive is an important institution in criminal law and determining the motive of a crime can help to consider how dangerous that crime is. Motive may be fully inculpatory or exculpatory, or it may be only partially inculpatory or exculpatory. Several commentators have identified some of these areas, noting that the maxim regarding motive’s irrelevance is descriptively untrue. Those areas include elements of substantive offenses, requirements for defenses, and aggravating and mitigating sentencing factors. Several discretionary stages of criminal law, such as the charging process, may also be affected by considerations of motive. Motive is never the only inquiry (nor should it be); it is one of several factors considered. Although the consideration of motive is sometimes not explicit, as the ensuing discussion demonstrates, motive is most certainly not irrelevant in criminal law.

Рашид Юсифов

Роль мотива в уголовном праве

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что мотив является важным институтом уголовного права, и определение мотива преступления может помочь рассмотреть вопрос об опасности этого преступления. Мотив может быть полностью обвинительным или оправдательным, или он может быть только частично обвинительным или оправдательным. Несколько комментаторов определили некоторые из этих областей, отметив, что максима о неуместности мотива описательно неверна. Эти области включают элементы основных правонарушений, требования к защите, а также отягчающие и смягчающие обстоятельства наказания. На некоторые дискреционные этапы уголовного права, такие как процесс предъявления обвинения, также могут влиять соображения мотива. Мотив никогда не является единственным вопросом (и не должен им быть); это один из нескольких рассматриваемых факторов. Хотя рассмотрение мотива иногда не является явным, как показывает последующая дискуссия, мотив, безусловно, не является неуместным в уголовном праве.

Elnur NƏCƏFOV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının “Cinayət hüququ” kafedrasının müəlimi, polis baş leytenantı
e-mail: najafow1313@gmail.com,
(+994(50)266-61-13)

UŞAQLARIN CİNSİ İSTİSMARI CİNAYƏTLƏRİ

Açar sözlər: uşaq, cinsi istismar, cinayət, az-yaşlı, qanun

Keywords: child, sexual abuse, crime, minor, law

Ключевые слова: ребенок, сексуальное насилие, преступление, несовершеннолетний, закон

Azərbaycan cəmiyyəti də, daxil olmaqla demək olar ki, bütün dünyada ən acınacaqlı və haqqında danışılması çətin, təhqiqatı, istintaqı və tövsifi mürəkkəb olan cinayət əməllərindən biri də, cinsi zorakılıq, xüsusilə uşaqların cinsi zorakılığı, yaxud cinsi istismarıdır. Çox təəssüf ki, uşaqların cinsi istismarı halları acı bir gerçəklikdir.

Dünyada hər il 40 milyona yaxın uşağın zorakılığa məruz qaldığı təxmin edilsə də, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Rusiya və Hindistan kimi ölkələrdə ciddi zorakılıq hallarının olması diqqət çəkir. Avropa Şurasının məlumatına görə, Avropada hər 5 uşaqdan 1-i hansısa formada cinsi zorakılığa məruz qalır. Son illərdə uşaqlara qarşı cinsi istismar mövzusu uşaqlarla işləyən psixi sağlamlıq mütəxəssisləri və ictimaiyyət arasında da, böyük diqqət cəlb etmişdir. Mediada da, bu problem kifayət qədər mənfə şəkildə öz əksini tapmışdır. Cinsi istismara məruz qalan uşaqların dəqiq sayını təxmin etmək çox çətindir. Uşaqların cinsi istismarı halları qızlarda 6%-62%-i, oğlanlarda 3%-13%-dir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, amerikalı təcavüzə məruz qalmış qadınlardan 1/3-nin 18 yaşından əvvəl cinsi təcavüzə məruz qalır. Cinsi zorakılığa məruz qalmış 243 qa-

dınla aparılmış tədqiqatlara əsasən onların təxminən 1-2%-i valideyni və ya yaxın qohumu olan biri tərəfindən belə hərəkətlərə məruz qalmışdır. Buraya cinsi istismar, uşaq pornoqrafiyası, uşaq fahişəliyi, onlayn təcavüz və ya cinsi təcavüz daxildir. [12, səh 133]

Böyük Britaniyada yerləşən Uşaq İşgəncələrinin Qarşısının Alınması üzrə Milli Assosiasiyasının (NSPCC) məlumatına görə, ölkədə hər 20 uşaqdan biri cinsi təcavüzə məruz qalır. Almaniyanın Ulm Universitetinin 2017-ci ildən topladığı məlumatlara görə, ölkədə hər 7 nəfərdən biri uşaq və ya yeniyetməlik dövründə cinsi istismara məruz qalıb. Təəssüf ki, cinsi cinayətlər və xüsusilə uşaqlara qarşı cinsi istismar müəyyən coğrafiyaya xas deyil. Bu, bütün dünyada baş verən və qarşısını effektiv şəkildə almaq mümkün olmayan cinayətlərdən biridir. Azərbaycanda bu sahədəki vəziyyət o qədər də dəhşətli olmasa da, lakin az sayda deyil. Xüsusilə bu sahədə baş verən cinayətlərin böyük əksəriyyətinin ailə daxilindəki şəxslər, yaxud qohum şəxslər tərəfindən törədildiyini nəzərə alsaq, latentliyin yüksək olduğunu görürük. Statistik hesablara görə cari ildə yalnız 9 belə fakt qeydə alınmışdır. Həmçinin statistikalar göstərir ki, uşaqların məruz qaldığı ümumi cinayətlərin 29 % onların cinsi azadlığı və ya cinsi toxunulmazlığı əleyhinə törədilən cinayətlərdir. İl ərzində uşaqlara qarşı olan cinayətlərin 1,1 % seksual xarakterli - zorlama cinayətləridir. Bundan başqa, il ərzində uşaqlara qarşı seksual xarakterli zorakılıq hərəkətləri 4 % təşkil edir, bu hərəkətlərə məcburetmiş isə 0,1 % olub. Azərbaycanda 16 yaşına çatmayan qızlarla onla-

rın iradəsinə zidd olaraq cinsi əlaqədə olma cinayətlərinin sayı sadaladıqlarımın fəvqündə daha çox – 20 % təşkil edir. Təxminən il ərzində 150-180 cinayət faktı buna aiddir. Milli mənəvi dəyərlərin və ailə dəyərlərinin kifayət qədər möhkəm olduğu Azərbaycan cəmiyyətində təbii ki, belə hallar qəbul edilməzdir və cəmiyyət tərəfindən bu kimi hallara sərt şəkildə reaksiya verilmişdir. Bundan əlavə, cinayət qurbanları arasında ən ağır zədə alanların cinsi cinayətlərə məruz qalınları olduğu bildirilir. Təkrar cinsi cinayətlərə və ya uzun müddətli cinsi zorakılığa məruz qalınarlarda bu hal daha ağırdır. Həmçinin belə cinayətlərin digər qurbanları ilə müqayisədə rəsmi orqanlara cinayət barədə məlumat vermə ehtimalı çox aşağı olur. Araşdırmamızın məqsədi bu sahədə olan bəzi çatışmazlıqları ön plana çəkməkdir.

Ümumiyyətlə uşağın cinsi istismarı nədir? Cinsi istismar cinsi fəaliyyətin bir hissəsi, ya da tamamı olaraq uşağı oxşamaq, cinsi orqan ilə uşağa toxunmaq, uşağın dodağından öpmək, uşaq pornoqrafiyası izləmək və izlətmək, uşaqla cinsi ifadə tərkibli zarafatlar etmək, uşağın yanında cinsi əlaqə yaşamaq, uşaqları erkən yaşda evləndirmək, uşaqlarla cinsi ifadə tərkibli yazışmaq, çılpaq şəkil istəmək, öz çılpaq şəklini uşağa göndərmək və bu kimi davranışları əhatə edir.[8, səh 1] Məsələnin zəruriliyi göz önünə alınaraq Beynəlxalq və regional səviyyədə bu sahədə mübarizənin gücləndirilməsi məqsədi ilə, “Uşaqların cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan müdafiəsi haqqında” 2007-ci il oktyabrın 25-də Lansarotədə Avropa Şurasının Konvensiyası qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası da, 22 oktyabr 2019-cu il tarixində Qanunla bu Konvensiyayı təsdiq etmişdir. Konvensiyadan irəli gələrək deyə bilərik ki, uşaq dedikdə, 18 yaşına çatmamış istənilən şəxs başa düşülür. Yaş həddinin bu cür müəyyən edilməsi həm şəxsin bir çox ölkələrdə evlilik yaşının 18 olması, eyni zamanda haqqında edilən hərəkətlərin mahiyyətinin dərk edilə bilməməsindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığı və cinsi azadlığı əleyhinə olan cinayətlər fəslindəki normalara nəzər yetirsək görürük ki, zor tətbiq yalnız 16 yaşına çatmamış şəxslə etmədən cinsi əlaqədə olma, yaxud seksual xarak-

terli digər hərəkətləri etmə, həmçinin zor tətbiq etmədən həmin şəxslərə qarşı əxlaqsız hərəkətlər etmək məsuliyyət yaradır.[1, m 152] Təbii ki, bu yaş həddi həm də, ölkənin mental dəyərlərindən və şəxslərin məsələnin mahiyyətini dərk etmə səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilmişdir. Məsələn, Türkiyə Respublikasında bu yaş həddi 15 müəyyən edilmiş, əlavə olaraq 15 yaşına çatsa belə hüquqi anlama və dərk etmə səviyyəsində olmayan şəxslərə qarşı da belə hərəkətlər uşaq istismarı hesab edilir. Eyni zamanda, Fransada 15, İngiltərədə 13, Almaniya 14 yaşına çatmayan şəxslərlə bu cür hərəkətlər cinayət əməli hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 152-ci maddəsində 16 yaşına çatmayan şəxslə cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlər etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı zor tətbiq edilməklə, yaxud zor tətbiq edilməsi hədəsi ilə cinsi əlaqədə olma əməlinə görə məsuliyyət CM-in 149.2-1.1-ci maddəsi ilə müəyyən olunmuşdur. CM-in 152-ci maddəsi isə zor tətbiq edilmədən 16 yaşına çatmayan şəxslərə qarşı belə əməlləri nəzərdə tutur. Yəni şəxsə qarşı hansısa zorakılıq və zorakılıqla bağlı hədə edilmədən onunla cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlər etmək.[5, səh 513] Cinsi azadlıq anlayışından fərqli olaraq cinsi toxunulmazlıq, qanunla şəxsin müəyyən yaş həddinə çatmadan hansısa cinsi fəaliyyətlə bağlı hərəkətləri, zərərçəkmiş şəxsin razılığının olub olmamasından asılı olmayaraq qadağan edir. Eyni zamanda 16 yaşına çatmamış zərərçəkmiş şəxsə qarşı hansısa zor tətbiq etmədən, lakin hiylə, aldatma yaxud hərəkətlərin mahiyyətini dərk etməyən şəxsə qarşı da, bu cür hərəkətlər CM-in 152-ci maddəsi ilə məsuliyyət yaradır. Bu isə, məsuliyyət nəzərdə tutulan norma-nın sanksiyasında nəzərdə tutulmuş cəzanın ağırlığı ilə əməlin ictimai təhlükəliliyi arasında adekvatlıq təşkil etmir. 149.2-1.1-ci maddənin sanksiyasında 10 ildən 15 ilədək azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulduğu halda, 152-ci maddə də, yalnız zor tətbiq edilmədən həyata keçirilmə əlamətini nəzərə alınaraq 1 ildən 3 ilədək azadlıqdan məhrum etmə müəyyən edilmişdir. Yəni mahiyyət

etibarı ilə azyaşlı şəxslə onun razılığı olmadan, lakin aldatma və hadisənin mahiyyətini dərk etməyən uşağa qarşı belə əməllər heçdə zor tətbiq edilməklə törədilən zorlama cinayətindən az ictimai təhlükəli deyil. Çünki ailə, sosial çevrənin və xüsusilə uşaqlıq dövründə yaşanan hər cür hadisənin insanın gələcək həyatına birbaşa təsir etdiyi psixologiyada öz təsdiqini tapmış nəzəriyyədir.

Psixoloji və sosioloji nöqtəyi nəzərdən hər bir şəxsin uşaqlıq dövrü onun gələcək həyat və inkişaf səviyyəsinə, cəmiyyət üçün faydalı, sağlam bir insan kimi yetişməsində mühüm rol oynayır. Cinsi travma yaşamış insanın aldığı travma ilə mənfi fəsadların və həyatının tamamilə korlanması arasında birbaşa səbəbli əlaqə mövcuddur. Cinsi istismar qurbanlarına təsirini qısamüddətli və uzunmüddətli olaraq təsnif etmək mümkündür. Sui-istifadənin qısamüddətli təsiri dərhal sonra görünən, davamlı olmayan, və bunlar daha çox yaşa bağlı problemlərə səbəb olan kəskin reaksiyalardır. Uzunmüddətli simptomları nəzərə yetirdikdə, fərdlərin davranışında, emosional, cinsi və sosial həyatlarında və münasibətlərində ciddi problemlərlə müşahidə olunur. Yeniyetmələrdə və xüsusən də uşaqlarda cinsilliklə bağlı psixi və fiziki, hormonal infrastruktur hələ formalaşmadığı üçün böyüklər tərəfindən edilən hər hansı cinsi yanaşma psixi və fiziki pozuntudur və uşaqlarda mütləq ağır psixoloji travma yaradır. Bu təsir dərhal görünə bilər və ya müəyyən dövrlərdə özünü göstərə bilər. Uşaq əvvəlcə ona edilənləri onunla oynanılan oyunun bir parçası kimi qəbul etsə də, vaxt irəlilədikcə məruz qaldığı vəziyyətin psixoloji və fiziki sərhəd pozuntusu olduğunu hiss edir və anlayır. Uşaqların məruz qaldıqları zorakılığı barədə məlumat vermək qərb ölkələrində və ABŞ-da qanuni tələbdir. Yəni də bu sui-istifadənin həqiqətən olub-olmadığını sübut etmək lazımdır. Bu həmişə asan olmur. Sui-istifadə halları bildirilərsə uşağı gələcək zorakılıqdan qorumaq üçün tədbirlər görmək daha asan olar. Bəzən uşaqlar onlara qarşı bu davranışların sui-istifadə olub-olmadığına qərar verməkdə çətinlik çəkə bilərlər. bu nədir dərk etsələr belə, müxtəlif səbəblərdən bunu deməməyi də seçə bilərlər. Uşaqlar risk altındadı, təzyiq, qorxu hiss etdikdə və anlayışla qarşılanmayacaqlarını hiss

etdikdə, bu travmatik hadisəni inkar edə bilərlər. Başqa sözlə desək, yaşanan anormal bir hadisə sonradan insana travma verir. Uşaqlıq illərində cinsi zorakılığa məruz qalan insanlarda istər dərhal, istərsə də sonradan müxtəlif intensiv psixoloji problemlər istər-istəməz yaranır. Bu əminliyin səbəbi odur ki, heç bir uşaq və ya yeniyetmə bu ağırlıqdakı travma ilə mübarizə aparmaq üçün kifayət qədər əqli gücə malik deyil. Travmatik təsirin dərəcəsi və psixoloji problemin növü və insana təsir səviyyəsi yaşadıkları sui-istifadənin növünə görə dəyişsə də, psixoloji problemlərin yaranması qaçılmazdır. Depressiya, cinsi obsesyonlar, digər obsesyonlar, narahatlıq pozğunluqları, cinsi disfunksiyalar, əks cinsə inamsızlıq, əks cinslə ünsiyyət problemləri, bağlanma problemləri, əks cinsdən tamamilə qaçmaq və ya emosional hisslər yaşaya bilməmək, homoseksual oriyentasiyalar, ümumi hisslər güvənsizlik, cinsi istəksizlik, təsadüfi cinsi əlaqə, çaxnaşma pozuqluğu, ünsiyyət problemləri kimi psixoloji problemlər travmatik təsirin səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif intensivliklərdə özünü göstərir. Sıx travmatik təsir yaranıbsa, psixoloji problemlərin yaşanması daha davamlı və sıx olacaq, və bir insanda eyni anda bir çox psixoloji problemlərin yaranması da, istisna deyil.

Həmçinin son dövrlərdə xüsusilə uşaqlara qarşı belə çirkin əməllər onların ailə üzvləri yaxud birgə yaşamağa məcbur olduqları qohumları tərəfindən törədildiyini nəzərə alırıqsa, həmin travmaya məruz qalmış zərərçəkmiş şəxsin sonradan həyatı düzənin tamamilə pozulması və ömür boyu məruz qaldığı əməlin təsirindən yaxa qurtara bilməməsinin şahidi oluruq [9, səh. 120, 13, səh. 12].

Məsələyə kriminoloji nöqtəyi nəzərdən yanaşdıqda isə, 16 yaşına çatmayan şəxslə, hiylə və aldatma üsulu ilə, xüsusilə 12 yaşından az uşaqlara qarşı belə hərəkətlər törədən şəxsin şəxsiyyəti və əməlin ictimai təhlükəliliyi daha ağırdır. Bu baxımdan həmin üsulla törədilən və bu tip əməllərin Cinayət Məcəlləsinin 152-ci maddəsində xüsusiləşdirilməsi daha məqsədmüvafiq olardı. Xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübəsinə fikir versək görərik ki, məsələn Türkiyə Respublikasının Cinayət Məcəlləsində, ümumiyyətlə uşaqlara, 15 yaşından az olan şəxslərə, eyni zamanda yaşı 15

dən yuxarı olsa da, hadisələrin mahiyyətini dərk etməyən şəxsə qarşı bu cür əməllər ümumi cinsi istismar cinayətləri adı altında qeyd olunmuşdur. Cinsi toxunulmazlığın 15 yaş müəyyən olduğu TC-CM-in 103-cü maddəsində, cinsi istismarın həm şiddət, fiziki güc və təhdidlə, həm də, hiylə və digər üsullarla belə əməllərin törədilməsi hesab edilməsi və eyni cür sanskiya ilə cəzalanmalı olması göstərilmişdir.[2, m 103] Bundan əlavə qonşu Gürcüstan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 137 və 140 –cı maddələrinə görə, cinsi azadlıq və cinsi toxunulmazlıq əleyhinə törədilən cinayətlərə görə cəza zor tətbiq edilməklə belə hərəkətləri törədən şəxslərə qarşı və həmçinin zor tətbiq edilmədən 16 yaşına çatmayan şəxslərə qarşı törədilməsinə görə sanksiyalar hər iki halda ən azı 5 ildən başlayır.

Ümumiyyətlə kriminologiyada azyaşlı və uşaqlara qarşı hiylə, aldatma və başqa cür qeyri zorakı üsullarla cinsi əlaqədə olan, seksual xarakterli hərəkətlər edən yaxud əxlaqsız hərəkətlər etmiş şəxsin ictimai təhlükəliliyi daha ağır hesab edilir. Bu tiptən olan cinayətləri törədən şəxslərdə cinayətkar meyilliyyətin yaranması elə uşaqlıqda özünün belə hərəkətlərə məruz qalmasından və ya seksual ariontasiyanın pozğunluğundan yaranır. Burada məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz, şəxsin uşaqlıq dövrünün onun sonrakı yaşamına təsiri və fəsadlarının vacibliyi bir daha ön plana çıxır. Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsinə görə cəzanın məqsədlərindən biri də, məhkumun islah edilməsidir. Lakin həm beynəlxalq praktika da, həm də ölkəmizdə bu tiptən olan cinayətləri törədən şəxslərə verilən azadlıqdan məhrumetmə cəzalarından sonra, məhkumun islah olunmadığı və ya əksər hallarda islah olunmasının qeyri mümkünlüyü danılmaz faktır. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da, ən diqqətə layiq və əhatəli araşdırma “Hanson” tərəfindən aparılan meta-analizdir. O, Birləşmiş Krallıq və Yeni Zelandiya da, daxil olmaqla əsasən Amerika və ya Kanada o cümlədən müxtəlif ölkələrdə 43 araşdırma aparmışdır. Araşdırmanın məqsədi əsasən cinsi cinayət törətdiyinə görə verilən yalnız azadlıqdan məhrumetmə cəzası çəkmiş şəxslər və azadlıqdan məhrumetmə ilə bərabər psixoloji terapiya olunan şəxs-

lərin azadlığa çıxdıqdan sonra həmin əməlləri təkrarlayıb təkrarlamaması üzərində idi. Araşdırma ümumilikdə 5078 cinayətkar müalicə olunub, 4376 nəfər isə müalicə olunmadan azadlığa çıxan şəxslər üzərində olmuşdur. Onların yenidən cinayət törətmədiyini müəyyən etmək üçün orta hesabla 1 ildən 16 ilə qədər izlənilmişdir. Aparılan kriminoloji tədqiqatlar və meta-analizlər nəticəsində onların yenidən cinayətləri təkrarlama statistikasında psixoloji terapiyanın cinayətin qarşısının alınmasında yüksək effektiv olduğunu görürsənir. Göründüyü kimi azadlıqdan məhrumetmə ilə yanaşı tətbiq edilən psixoloji terapiya bu tiptən olan cinayət törədən şəxslərin islah olunmasında son dərəcə effektivdir. Təsadüfi deyil ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının bir çox ştatlarında, Fransa, Almaniya və başqa ölkələrdə belə şəxslərin islah edilməsində bu üsuldən istifadə edilir. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqlara qarşı cinsi cinayət törədən şəxslərin kateqoriyaları da müxtəlifdir. Araşdırmalara görə belə cinayət törədən şəxslərin təxminən 8,5%- pedofiliya diaqnozlu, 12% antisosial şəxsiyyət pozğunluğu, 23,2% spirtli içki təsiri ilə, 10% narkomaniya diaqnozulu şəxslərdir. Təbii ki, bu kateqoriyadan olan hər bir şəxs üçün eyni cür islah üsulu seçilə bilməz. Məsələn testesron hormonlarının və pedofiliyanın təsiri yüksən olan şəxslər üzərində tətbiq edilən başqa bir üsul isə, kimyəvi kastrasiyadır (kimyəvi axtalanma). Araşdırmaçı həkim Jordan 2011-ci ildə yazdığı məqalədə qeyd edir ki, pedofiliyanın struktur və funksional səbəblərinin əsasında beyindəki seksuallıq dayanır. Həqiqətən, parafiliya və pedofiliya olan şəxsin neyrobiologiyası haqqında kifayət qədər məlumat olmasa da, aparılan tədqiqatlar bu kimi halların frontal və temporal lobun qüsurundan qaynaqlandığını göstərir. Və belə şəxslərə qarşı hansısa terapiya və başqa növdən olan cəzaların tətbiq edilməsi onları gələcəkdə bu tiptən olan cinayətləri törətməkdən çəkindirmir. Qeyd etmək lazımdır ki, kimyəvi kastrasiya müxtəlif tibbi həblər vasitəsilə şəxsin hormonlarının azaldılmasıdır və bir müddət tətbiq edildikdən sonra, əgər təsir dayanırlarsa şəxsin əvvəlki vəziyyətinə qayıtması da, istisna olunmur. Tətbiq edilmə şərtləri müxtəlif olsa da bu cür şəxslərə qarşı bir çox ölkələrdə bu

üsulundan istifadə olunur. Məsələn 2011-ci ildə Rusiyada qanun qəbul edilməklə; 14 yaşından kiçik şəxslərə qarşı cinsi zorakılıq cinayətlərində psixiatriy rəyi əsasında cinayəti törədən şəxsə pedofiliya diaqnozu qoyulduqda, məcburi kimyəvi kastrasiya tətbiq edilir. Kaliforniyada, yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı belə əməllər törədənələrə qarşı həkim rəyi ilə məhkəmə kimyəvi kastrasiya tətbiq etmək, təkrar bu əməlləri törədən şəxsə qarşı isə bunu məcburi tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdir. Belçikada cinsi cinayətlər törədənələr üçün digər müalicə üsullarının heç bir nəticə vermədikdə və şəxsin yenidən cinayət törətməsi müəyyən edildikdən sonra tətbiq edilir. Böyük Britaniyada yalnız könüllü kimyəvi kastrasiya tətbiq olunur. Almaniyada kastrasiya yalnız müdaxilə nəticəsində, şəxsin razılığı ilə mümkündür. Göründüyü kimi, fərqli tətbiqetmə mexanizminə malik olsalar da, artıq bu şəxslərə qarşı qeyd olunan üsuldan istifadə tibbi və hüquqi cəhətdən zəruri hala gəlmişdir. [7, səh 23]

Ümumiləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, cina-

yət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş cinayətlər içərisində ictimai təhlükəli nəticələrinə görə ən ağır cinayətlərdən olan şəxsiyyətin cinsi toxunulmazlığına cinsi azadlığına qarşı cinayətlərin uşaqlara qarşı törədilməsi halları olduqca böyük və bərpa olunmaz fəsadlara səbəb ola bilər. Sağlam və cəmiyyətə faydalı gələcəyi formalaşdıran uşaqların bu dövrdə belə hərəkətlərə məruz qalması nəyinki cəmiyyətin normal bir üzvi olmaqda çətinlik yaradır, bir çox hallarda özləri aldıkları travmadan cinayətkar meyilli şəxsiyyətə çevrilirlər. Təbii ki, ilk növbədə əsas vəzifə qanunların təkmilləşdirilməsi olduğu kimi, yaddan çıxarmaq olmaz ki, məqsəd həm də, biri də, baş verə biləcək cinayətlərin qarşısının alınması, yəni profilaktikasıdır. Bu baxımdan qeyd etdiyimiz kimi, Cinayət Məcəlləsinin 152-ci maddəsində nəzərdə tutulan sanksiyanın, əməlin ictimai təhlükəliliyinə adekvat qurulması, həmçinin bu tip cinayətləri törədən şəxslərə qarşı psixoloji terapiya və başqa cür tədbirlərin görülməsi daha məqsədamüvafiq olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <http://e-qanun.az/framework/46944>;
2. Türkiyə Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237>;
3. Almaniya Federativ Respublikasının Cinayət Məcəlləsi - <https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Germany-Criminal-Code.pdf> ;
4. Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsi.- www.imolin.org;
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası;
6. “Uşaqların cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan müdafiəsi haqqında”AVROPA ŞURASININ KONVENSIYASI.- <https://e-qanun.az/framework/43532%20>;
7. Kimyasal Kastrasyonun Cinsel Suç Faillerine Uygulanabilirliği Üzerine Kapsamlı Bir İnceleme,(Məqalə) , Baran Kızıdırmaq;
8. Çocuk Cinsel İstismarı Hakkında Bir Derleme (Məqalə) , Sefa Bulut;
9. The effects of childhood sexual abuse on children’s psychology and Employment - Md. Abdul Wohaba, Sanzida Akhter;
10. The impacts of child sexual abuse: A rapid evidence assessment - <https://www.iicsa.org.uk/key>;
11. Sexual Abuse - by the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry;
12. London, K., Bruck, M., Ceci, S., & Shuman, D. (2003) Disclosure of child sexual abuse: What does the research tell us about the ways that children tell? Psychology, Public Policy, and Law, 11(1), 194-226. - <https://www.d2l.org>;
13. Fitzgerald, Edward A: “Chemical Castration: MPA Treatment of the Sexual Offender”, American Journal of Criminal Law, V:18, no:1, 1990, p.1-60- www.heinonline.org.

Najafov Elnur

Crimes of sexual exploitation of children

Summarizing, we would like to note that among the crimes provided for in the criminal law, the cases of committing crimes against children against the sexual integrity of the person, against the sexual freedom, which are perhaps the most serious crimes due to their socially dangerous consequences, can cause huge and irreversible consequences. Children who are shaping a healthy and useful future for the society, being exposed to such actions during this period, cannot become a normal member of the society, in many cases, they become criminally inclined personalities due to the trauma they have received. Of course, the first task is the improvement of laws and sanctions, but one of the main tasks of the police is the prevention of possible crimes. In this regard, as we mentioned, it will be more appropriate to establish the sanction provided for in Article 152 of the Criminal Code, adequate to the public danger of the act, as well as to take psychological therapy and other measures against the persons who commit this type of crime.

Наджафов Эльнур

Преступления сексуальной эксплуатации детей

Резюмируя, хотелось бы отметить, что среди преступлений, предусмотренных уголовным законом, выделяются случаи совершения преступлений против детей, против половой неприкосновенности личности, против половой свободы, которые являются, пожалуй, наиболее тяжкими преступлениями в силу их общественно опасной последствия, может вызвать огромные и необратимые последствия. Дети, формирующие здоровое и полезное для общества будущее, подвергаясь таким действиям в этот период, не могут стать нормальными членами общества, во многих случаях становятся криминально настроенными личностями в силу полученной травмы. Конечно, первая задача — совершенствование законов и санкций, но одна из главных задач полиции — предупреждение возможных преступлений. В связи с этим, как мы упоминали, целесообразнее будет установить санкцию, предусмотренную статьей 152 УК РФ, адекватную общественной опасности деяния, а также применить к лицам, совершившим деяние, психотерапевтические и иные меры.

Vasif QULİYEV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı
quliyev889@mail.ru

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLAR VƏ GƏNCLƏR ARASINDA NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSİXOTROP MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİNİN İCTİMAİ TƏHLÜKƏLİLİYİ

Açar sözlər: cinayət, ictimai təhlükəlilik, narkomanlığa, narkobiznes, yetkinlik yaşına çatmayanlar, gənclər, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, cinayət məəcəli

Keywords: crime, public danger, drug addiction, drug business, minors, young people, illegal trafficking of narcotics and psychotropic substances, criminal code

Ключевые слова: преступление, общественная опасность, наркомания, наркобизнес, несовершеннолетние, молодежь, незаконный оборот наркотических средств и психотропных веществ, уголовный кодекс.

XX əsrin sonundan başlayaraq qloballaşan dünyada sürətlə yayılan neqativ sosial-hüquqi hadisələr sırasında millətin sağlamlığı üçün olduqca təhlükəli olan, ictimai şüuru deformasiyaya uğradan, son illərdə təhlükəli miqyaslar alan, ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi zərər vuran, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi durumuna mənfi təsir edən, milli təhlükəsizliyi sarsıdan narkomanlıq və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, cinayət hüququ nəzəriyyəsinə yalnız öz məzmunu etibarilə ictimai təhlükəli olan əməl cinayət hesab olunur. Cəzanın təyin edilməsinin ümumi əsaslarını müəyyən edən AR CM-nin 58.3-cü maddəsində göstərilir:

«Cəza təyin edərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınır» (1, s.159).

Cinayət hüququnda «ictimai təhlükəlilik» kateqoriyasına həmişə diqqət yetirilmiş, ictimai təhlükəliliyin müxtəlif aspektləri V.N.Kudryavtsev, N.F.Kuznetsova, L.L.Kruqlikov, A.V.Naumov, F.Y.Səməndərov, Ş.T.Səmədova, İ.B.Ağayev və digərləri tərəfindən ictimai təhlükəliliyin xarakteri, dərəcəsi və digər aspektləri ilə bağlı cinayət-hüquqi məsələlər kompleksinə araşdırılmışdır. Müəlliflərin bir çoxu cinayətkar əməlin müxtəlif aspektlərini tədqiq edərkən qeyd etmişlər ki, ictimai təhlükəlilik cinayətkar davranışın zərərli nəticələrini əks etdirən cinayətin əsas, başlıca obyektiv xarakteristikasıdır (13, s.51).

H.ə.d. Ş.T.Səmədova düzgün olaraq qeyd edir ki, «İctimai təhlükəli əməl - mürəkkəb sistemli sosial-hüquqi kateqoriyadır. Bütün cinayətlərə ictimai təhlükəliliyin xarakteri və dərəcəsi kimi əlamət xasdır. Cinayətin mahiyyətini ictimai təhlükəli qəsd təşkil edir, çünki məhz ictimai təhlükəlilik cinayətləri digər hüquq pozuntularından fərqləndirir. İnzibati hüquqpozuzmalar da müəyyən mənada cəmiyyət üçün təhlükəlidir. Lakin onlarla cinayətlər arasında fərqlər bu əməllərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsindən irəli gəlir. Digər pozuntularla müqayisədə cina-

yətlər daha yüksək ictimai təhlükəliliklə səciyyələnilər (27, s.32).

İctimai təhlükəlilik cinayətin maddi xassəsidir və AR CM-i ilə qorunan ictimai münasibətlərə (maraqlara) zərər vurmaq və ya zərər vurmaq təhdidində ifadə olunur.

A.V.Vyunov, ictimai təhlükəliyin cinayətin zəruri əlaməti olmaqla cinayətkar əməlin mahiyyətini, onun sosial təbiətini açıdığını qeyd edir (14, s.24). F.Y.Səməndərov yazır: «İctimai təhlükəlilik əlaməti cinayətin maddi əlaməti sayılmaqla, əməlin qanunla mühafizə edilən ictimai münasibətlərə zərər yetirə bilmək xassəsinə əks etdirir. İctimai təhlükəlilik obyektiv kateqoriya sayılır və qanunverici orqanın mülahizəsindən asılı olmayaraq mövcud olur. Məhz bu əlamətin köməyi ilə qanunverici orqan bu və ya digər əməli kriminallaşdırır. Əməlin icimai təhlükəliliyinə cinayət tərkibinin bütün əlamətləri təsir göstərir. Lakin əməlin qəsd etdiyi icimai münasibətlərin onun bu xassəsinə təsiri daha mühümdür» (2, s.48). A.V.Naumovun fikrincə, cinayətin ictimai təhlükəlilik kimi «əlaməti, cinayət qanununun mühafizə etdiyi obyektlərə (maraqlara) cinayət əməlinin ziyan vurmaq qabiliyyətidir. İctimai təhlükə, cinayət əməlinin sosial mahiyyətini açıqlayan maddi əlamətdir, daxili özünəməxsusluqdur. Bu, cinayətin, qanunvericinin iradəsindən asılı olmayan xassəsidir (7, s.142).

Bütün cinayətlər ictimai təhlükəliyin xarakter və dərəcəsi ilə fərqlənilər, cinayətin ictimai təhlükəliliyi isə tarixən dəyişkən kateqoriyadır. İctimai təhlükəliyin xarakteri cinayətin fərqləndirici xassəsi, spesifikası, onun keyfiyyət tərəfidir. İctimai təhlükəliyin dərəcəsi isə cinayətin maddi əlamətinin kəmiyyət tərəfidir (19, s.435-444).

Ş.T.Səmədovun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «Əməllərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi qanunvericinin özü tərəfindən müəyyən edilir. Bu və ya digər cinayətə görə məsuliyyət müəyyən edilərkən onun tərkibinə məcmu halda bu cinayətin ictimai təhlükəliliyini müəyyən edən ən xarakterik, tipik əlamətlər daxil edilir. Bu zaman qanunverici belə bir əsasdan çıxış edir ki, cinayətin ayrılmaz xassəsi, onu daxilən xas olan əlamət, onun maddi xarakteristikası kimi ictimai təhlükəlilik obyektiv mövcud olan faktdır.

Qanunverici yalnız əməlin təhlükəliliyini qiymətləndirir və bu zaman bu təhlükəliliyin xarakterini və dərəcəsinə az və çox dəqiqliklə müəyyən edən bir sıra halları nəzərə alır. Məhz qanunvericinin belə qiymətləndirmə fəaliyyəti nəticəsində müəyyən hərəkətlər dairəsi təhlükəli və cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər dairəsinə daxil edilir (27, s.33).

İ.B.Ağayev qeyd edir ki, «Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin özünə məxsusluğu onun xarakterində və dərəcəsinədir. Məlum olduğu kimi, istənilən ictimai təhlükəli əməl cinayət-hüquqi mühafizə obyektinə zərər vurur. Bu mənada istənilən cinayət nəticələrə malikdir, nəticəsiz cinayətlər mövcud deyildir. Tərədilmiş konkret cinayətin ictimai təhlükəlilik xarakteri və dərəcəsinin müəyyən edilməsi zamanı nəticələr konkret zərərin ağırlıq dərəcəsi və xarakterini, yaxud onun başvermə ehtimalının dərəcəsinə, qəsdin bilavasitə obyektinin spesifikliyinin aşkar olunmasını nəzərdə tutur» (1, s.46-47).

Professor L.L.Kruqlikovun nöqtəyi-nəzərinin də qeyd edilməsi yerinə düşərdi. O, hesab edir ki, «xarakter» və «dərəcə» əməlin ictimai təhlükəliliyinə uyğun keyfiyyət və kəmiyyət qiyməti verən göstəricilərdir. İctimai təhlükəliyin xarakteri əməlin bu və ya digər cinayət növünə məxsus olması ilə müəyyən edilir və qanunverici tərəfindən cinayət tərkibinin elementləri (əlamətləri) vasitəsilə ifadə olunur. Tərədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakterində əməlin keyfiyyət tərəfi əks olunur, buna görə də işin konkret halları nəzərə alınmaqla, məhkəmələr, ağır və xüsusilə ağır cinayətləri tərədən şəxslərlə müqayisədə az ağır və böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən cinayətləri tərədən şəxslərə cəza təyini məsələlərində müxtəlif yanaşmalara istiqamətlənilər (30, s.412-413).

Cinayətkar əməlin təhlükəliliyinin xarakteri ziyan vurulan və ya ziyan vurulması təhlükəsi yaranan obyektin dəyəri, əhəmiyyəti, təqsirin forması, cinayətin hansı təsnifat qrupuna aid olması (böyük ictimai təhlükə tərətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır) ilə müəyyən edilir.

Ş.T.Səmədova yazır ki, cinayətin zərərinin özünəməxsus təzahürü, ictimai təhlükəliyin keyfiyyət tərəfi olan ictimai təhlükəliyin xarak-

teri qəsd obyektinin - konkret ictimai münasibətlərin məzmunundan; vurulmuş zərərin məzmunundan; qəsd üsulunun xüsusiyyətlərindən, təqsirin formasından; cinayətin motivlərinin və məqsədlərinin məzmunundan asılıdır (27, s.35).

R.R.Qaliakbarov qeyd edir ki, digər növ cinayətlərlə müqayisə etməklə cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakterindən danışmaq olar. Müəllifin fikrincə, cəzanın təyini zamanı törədilmiş əməlin ictimai təhlükəliliyinin xarakterini özündə əks etdirən qanunvericiliyin tələblərini nəzərə almaq - ilk növbədə bu əmələ görə məsuliyyət müəyyən edən CM-nin Xüsusi hissəsinə daxil edilmiş maddənin dispozisiyasında təsbit olunmuş cinayətkar qəsd obyektinin spesifikasiyasının, yəni cinayətlə qəsd edilən ictimai münasibətlərinin dəyərinin, əhəmiyyətinin nəzərə alınması deməkdir (15).

Cinayətkar əməlin təhlükəlilik dərəcəsi cinayətin törədilmə yeri, vaxtı, şəraiti, üsulu və s. kimi obyektiv tərəfin fakultativ əlamətləri, həmçinin subyektiv tərəfin məqsəd və motiv kimi əlamətləri ilə də müəyyən olunur. İctimai təhlükəliliyin dərəcəsi - eyni xarakterli əməllərin təhlükəliliyinin müqayisəli ifadəsidir. İctimai təhlükəlilik dərəcəsi vurulmuş ziyanın ölçüsündən; təqsirin xarakterindən, motiv və məqsədlərin dayanıqlığından, cinayətin törədilmə yerindən, şəraitindən asılı olaraq müəyyən edilir (27, s.37).

Beləliklə, ictimai təhlükəlilik istər keyfiyyət (xarakter), istərsə də kəmiyyət (dərəcə) baxımından xarakterizə olunur və cinayət tərkibinin bütün elementləri əsasında təşəkkül tapır, yəni cinayətin obyektiv və subyektiv əlamətlərinin məcmusu əsasında formalaşır (27, s.37-38).

Son illərdə dünyanın bütün ölkələrinin və regionlarının üzləşdiyi, ictimai təhlükəliliyi olduqca yüksək olan qlobal problemlərdən biri də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, narkomanlığın yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər arasında sürətlə yayılmasıdır (6, s.8). Bu da narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə təsir edən amillərdəndir.

Təsadüfi deyildir ki, Ümummillə Lider Heydər Əliyev hələ 1997-ci ildə Bakıda keçirilən BMT-nin Yaxın və Orta Şərqdə narkotik vasitələrin qa-

nunsuz dövriyyəsinə nəzarət və bununla bağlı problemlər üzrə Yardımçı Komissiyanın 32-ci sessiyasının açılışında söylədiyi nitqində narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə dünyada ümumbəşəri bir problemə çevrildiyini qeyd etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə məsələlərinə həsr olunmuş beynəlxalq tədbirlərdə çıxış edərək bildirmişdir ki, «coğrafi mövqeyindən, ictimai-siyasi quruluşundan, inkişaf səviyyəsindən, mədəni və tarixi əlaqələrindən asılı olmayaraq, elə bir ölkə yoxdur ki, dövrümüzün qlobal problemlərindən biri olan narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə qarşılaşmasın». Ölkə Prezidenti narkomanlığın cəmiyyətin mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə dağıdıcı təsir göstərən, insanların, xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin həyat və sağlamlığına ciddi təhlükə yaradan, tamah və zorakı xarakterli cinayətlərin ən təhlükəli forma və növlərinin artmasına səbəb olan kriminogen amillərdən biri olduğunu göstərmişdir.

Transmilli narkocinayətkarlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı aktiv şəkildə qarşıdurma baxmayaraq, narkomanlıq milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhdidlərdən birinə, ölkələrin demoqrafik potensialının sarsıtılmasının əsas amilinə çevrilmişdir (19, s.148). 23 may 2007-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası»nda da Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər sırasında digərləri ilə yanaşı, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, o cümlədən insan alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi də xüsusi olaraq göstərilmişdir.

Qeyd edək narkomanlıq və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin doğurduğu qlobal təhlükə beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də BMT-nin diqqətini cəlb etmiş və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin ciddi fəsadları və bu istiqamətdə mübarizə yolları barədə beynəlxalq qurumlar müəyyən təkliflərlə çıxış etmişlər. Məsələn, 2009-cu ildə BMT-nin Baş Məclisi bəşəri xarakter daşıyan narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizəyə həsr etdiyi xüsusi sessiyasında narkotik vasitələrin qa-

nunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması üzrə siyasi bəyannamə qəbul etmişdir (24). BMT-nin Baş Məclisinin 6/193 nömrəli 20 dekabr 2012-ci il tarixli qətnaməsində isə göstərilmişdir ki, beynəlxalq təşkilatların, dövlətlərin bütün səylərinə, həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, narkomanlığın və onun doğurduğu fəsadlar, xüsusən yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin həyatı və sağlamlığını təhlükə altında qoyur, dövlətlərin milli təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdid yaradır, sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyə, ölkələrin davamlı inkişafına əhəmiyyətli zərər vurur (22).

Hüquq ədəbiyyatında da narkomanlığa və narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi dövlətə, cəmiyyətə və hər bir vətəndaş üçün yüksək ictimai təhlükə kəsb etməsi xüsusi olaraq vurğulanır. Məsələn, AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İ.Hüseynova qeyd edir ki, «Narkomaniya, narkotik tərkibli maddələrdən sui-istifadə, onların istehsalı, ticarəti, törətdiyi fəlakətlər yüz illər boyunca olduğu kimi, XXI əsrdə də bəşəriyyətin varlığını və inkişafını təhdid edən ən təhlükəli qlobal problemlərdən biri olmaqda davam edir». Müəllif, narkotiklərdən sui-istifadənin və onların qanunsuz dövriyyəsinin son onilliklərdə qlobal miqyas aldığı, sosial-psixoloji mühitə, iqtisadiyyata, siyasətə mənfi təsir göstərdiyini qeyd edərək yazır: «Narkotik asılılığın qurbanları daha çox yeniyetmələr və gənclər olur. Narkotik vasitələrə aludə olmaq, həm gənc insanın özü, həm də ailəsi, yaxınları üçün faciəyə çevrilir» (5).

Sosial-hüquqi və tibbi patologiya olan narkomanlıq və bu zəmində getdikcə genişlənən və təhlükəli miqyaslar alan narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi əhalinin fiziki və mənəvi sağlamlığına, sosial-demoqrafik vəziyyətə, cəmiyyətin iqtisadi durumuna, siyasətə, hüquq qaydasına, sosial sabitliyə, millətin gələcəyinə təsir edən ən neqativ amillərdən birinə, hər bir ölkənin və bütün dünyanın üzləşdiyi ciddi bir bəlaya çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2019 il 22 iyul tarixli 1334 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa

qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı»nda qeyd olunur: «Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlıq bu gün dünyanı narahat edən əsas problemlərdən biridir. Bu problem insan cəmiyyətinin mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə böyük zərbə vuran, sosial-iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərən, insanların həyat və sağlamlığına ciddi təhlükə yaradan, cinayətçılığın artmasına səbəb olan amildir».

Ş.T.Səmədova qeyd edir ki, «Narkotik maddələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin yayılma miqyası bəşəriyyətin qlobal problemlərindən biridir. Belə ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz ticarətindən əldə olunan illik qazanc həcmi, məsələn, neft ticarətini üstələyərək qanuni silah ticarətindən sonra ikinci yerdədir. Dövlətlərin bu əmələ qarşı birgə mübarizə zərurəti, heç bir ölkənin hüquq mühafizə orqanlarının güclərini birləşdirmədən beynəlxalq xarakterli bu cinayətlərə qarşı mübarizədə müvəffəq olacağına ümid bəsləməməsi ilə əlaqədardır. Bu cinayətin beynəlxalq təhlükəliliyi həm də ondan ibarətdir ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq xarakterli digər cinayətlərlə - beynəlxalq terrorçuluq, insan alveri, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və s. ilə sıx bağlıdır» (8, s.7).

P.V.Teplyaşına narkovəziyyətin əsas meyilləri sırasında xüsusi olaraq qeyd edir: müsadirə olunmuş narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin strukturunda kannabis, opioid və sintetik qrupa daxil olan narkotiklərin xüsusi çəkisinin yüksəlməsi; sintetik narkotiklərin («dizayner» narkotiklərin) və psixoaktiv maddələrin (amfetamin sıralı stimulyatorlar, sintetik analqetiklər və sintetik opioidlər, sintetik kannabinoidlər və s.) qanunsuz dövriyyəsinin miqyaslarının və həcmünün genişlənməkdə davam etməsi; narkoistehsaldan narkoistehlaka qədər olan bütün prosesi əhatə edən narkosənaye mexanizminin formalaşması cizgilərinin açıq-aydın müşahidə olunmağa başlaması və s. (29, s.152-153).

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətçilik üzrə İdarəsinin 2020-ci il məruzəsində narkotiklərin qlobal bazarının genişlənməsi və daha da mürəkkəbləşməsi ilə yanaşı, həmçinin narkotik vasitələ-

rin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, o cümlədən istehlakı sahəsində bir sıra səciyyəvi meyillər də qeyd olunmuşdur: psixostimulyatorlardan istifadə hallarının daha da artması; amfetamin sırasına aid olan stimulyatorlar bazarının sürətlə artmaqda davam etməsi; dünyada narkotiklərin yayılması və istehlakının ənənəvi sxemlərinin transformasiyaya uğramağa başlaması və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinin internet-ticarətin xüsusi çəkisinin artması; spays və s. kimi sintetik kannabiodlərin və sedativ preparatların qeyri-tibbi istehlakının əhəmiyyətli dərəcədə artması və s.

Narkocinayətkar qruplaşmalar sosial cəhətdən müdafiə olunmayan yetkinlik yaşına çatmayanları və gəncləri öz kriminal fəaliyyətlərinə daha geniş şəkildə cəlb etməyə başlamışlar. Gizli saxlançılarında narkotiklərin gizlədilməsi, narkomalların təmassız ötürülməsi metodlarından və üsullərindən istifadə edilməsi, pərakəndə narkoticarətə hamilə qadınların və uşaqların cəlb edilməsi, bu kriminal biznesi təşkil edənlərə məsuliyyətdən asanlıqla yayınmağa imkan verir (16, s.310-311).

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq İdarəsinin hesabatına əsasən 2021-ci il üzrə planetimizdə 284 milyon insan narkotik vasitədən istifadə etmişdir və bu da 15-64 yaş arası ümumdünya əhalisinin təqribən 5,5%-ni təşkil edir. Həmçinin hesabatla görə 11,2 milyon insan inyeksiya ilə narkotik qəbul edir ki, bunların da yarısı hepatit C, 1,4 milyonu isə NİV virusu daşıyıcısıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda da narkomanlıq və narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı mövcud vəziyyət heç də ürəkaçan deyildir. Belə ki, 2005-ci ildə Azərbaycanda narkoloji müalicə-profilaktika müəssisələrində narkomaniya diaqnozu ilə qeydə alınan xəstələrin sayı 17838 olduğu halda, 2021-ci ildə onların sayı 93,9% (demək olar ki, 2 dəfə) artaraq 34602 olmuşdur.

Narkomaniya diaqnozu ilə qeydə alınan xəstələrin yaş qrupları üzrə bölgüsünə gəldikdə isə, qeyd edə bilərik ki, 2017-ci illə müqayisədə, 2021-ci ildə Azərbaycanda narkoloji müəssisələrdə qeydiyyatda olan 14-17 yaşda şəxslərin sayı 2,4 dəfə (2017-ci ildə 5, 2021-ci ildə 12 yeniyetmə), 18-24 yaşda olanların sayı 47,7% (2017-ci

ildə 1566, 2021-ci ildə 2313), 25-29 yaşda olan şəxslərin sayı isə 30,4% (2017-ci ildə 4225, 2021-ci ildə 5508) artmışdır. Göründüyü kimi, 2017-ci illə müqayisədə, 2021-ci ildə ən böyük artım 14-17 yaş qrupuna daxil olan şəxslərdə müşahidə olunmuşdur.

2005-ci ildə Azərbaycanda 18049 cinayət qeydə alınmış, onların da 2114-ü, yəni 11,7%-i narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər olmuşdur. 2021-ci ildə ümumən respublikada 31131 cinayət qeydə alınmış və bu cinayətlərdən 8571-i, yəni 27,5%-i narkotiklərlə bağlı cinayətlər təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, 2005-ci illə müqayisədə, 2021-ci ildə cinayətkarlığın strukturunda bu növ cinayətlərin xüsusi çəkisi 2,3 dəfə artmış, bu növ cinayətlərin sayında isə 4 dəfə artım baş vermişdir.

2021-ci ildə qeydə alınmış 31131 cinayətdən 251-i (0,8%) 14-17 yaşda olan uşaqlar və ya onların iştirakı ilə, 26 cinayət narkotik təsir altında, 2484 cinayət isə (8,0%) narkotik istifadəçilər tərəfindən törədilmişdir. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı 6490 şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş, onların da 11-i (0,2%) 14-17, 1596-ı isə 18-29 yaşda (24,6%) olan şəxs olmuşdur. Yəni hər 4 narkocinayətkardan birinin yaşları 14-29 arasında olan şəxslərdir.

Qeyd olunan bu rəqəmlər son illərdə istər Azərbaycanda, istərsə də dünyada narkomanlığa və narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı təhlükəli meyillərin müşahidə olunduğunu göstərir.

Cəmiyyətin mənəvi və fiziki sağlamlığında neqativ əks olunan, yetişməkdə olan nəslin tərbiyə prosesini ləngidən və dağıdan, ciddi sosial-hüquqi və tibbi nəticələrə gətirən mürəkkəb hadisə kimi narkomanlıq (17, s.6), narkotik vasitələrə və psixotrop maddələrə aludəçilik insan orqanizminin həyat fəaliyyətini təmin edən bütün sistemlərin (endokrin, immun, reproduktiv, nəfəs, periferik, qan dövranı və s.) pozulmasına gətirib çıxarır. Narkotik vasitələrə aludə olan şəxsin tam və qismən əlilliyini, onun sosial təcrid olunmasını, sosial həyata adaptasiya imkanlarının itirilməsini doğurur. Narkotik vasitələr aludə olan şəxslərdə

maraq səviyyəsinin aşağı düşməsi, emosiyaların daralması baş verir. Davranış reaksiyanın depressiv formaları ilə xarakterizə olunur, yaddaş korlanır onlarda suisidə meyillilik səviyyəsi də yüksək olur (11, s.159).

A.V.Vyunovun fikrincə, əhalinin narkotik vasitələrə aludə olması ictimai təhlükəliliyi iki aspektdən - tibbi və sosial aspektlərdən nəzərdən keçirilə bilər. Tibbi aspekt ondan ibarətdir ki, narkotik vasitələrin qəbulu insan sağlamlığı üçün təhlükəlidir. Sosial aspekt isə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin cəmiyyət üçün ən müxtəlif neqativ nəticələr doğurması, iqtisadiyyata, sosial sahəyə pozucu və dağıdıcı təsir göstərməsi ilə bağlıdır (14, s.24). Qeyd edək ki, L.M.Prozumentov da narkomanıyanın ictimai təhlükəliliyinin qeyd olunan tibbi və sosial aspektlərini fərqləndirmişdir (25, s.3).

H.e.d. B.S.Zahidov, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin böyük sosial təhlükə kəsb etdiyini qeyd edərək yazır: «Müasir mərhələdə narkotizmin və narkobiznesin ictimai təhlükəliliyi onda təzahür edir ki, o, artıq uzun illərdən bəri ayrıca götürülmüş bir məkanın, yaxud müəyyən bir əhali qrupunun sosial-hüquqi faciəsi olmaq həddlərini aşmışdır. Son dərəcə təhlükəli olan bu kriminal hadisə öz böyük ictimai təhlükəliliyi ilə yaşadığımız planeti bürüyərək, bütün insanlığın ümumbəşəri global probleminə çevrilmişdir» (9, s.124).

Bu gün narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların analoqları, potensial təhlükəli psixoaktiv maddələr, onların istehlakı məktəblərə belə nüfuz etmişdir. Narkotik vasitələrə marağ göstərən istənilən şəxs üçün əlçatan olmuşdur. Narkomanlığın dəhşətli nəticələri, insan orqanizminə dağıdıcı təsiri çox zaman yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər tərəfindən lazımi səviyyədə dərk edilmir. Narkomanlıq, xüsusən də onun yeniyetmə və gənclər arasında kütləvi və intensiv şəkildə yayılması bir çox cəhətdən məhz bu hallarla izah olunur. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər tərəfindən daha təhlükəli olan psixoaktiv maddələrdən istifadə halları artmağa başlamışdır. Bu da yetkinlik yaşına çatmayanların narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələr-

dən daha yüksək dərəcədə fiziki və psixi asılılığına, istehlak dozasının daima artırma meyillərinin yaranmasına və son nəticədə onların tez bir zamanda sosial və psixofizioloji deqradasiyasına gətirir. Narkotik vasitələrə aludə olan fərdin şəxsiyyətində baş verən fizioloji, psixoloji və sair xarakterli dəyişikliklər onun və ailəsinin həyatında mənfi dəyişmələrə gətirib çıxarır, cinayətçılığın, zorakılığın, işsizliyin artmasına, QİÇS və hepatitin yayılmasına şərait yaradır.

B.S.Zahidov düzgün olaraq göstərir ki, «narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət törədən şəxslərin kriminoloji xarakteristikasının təhlili göstərir ki, bu kateqoriyadan olan subyektlər arasında fasiləsiz olaraq «gəncləşmə» prosesi gedir. Gənclər, qadınlar, hətta məktəblilər arasında belə əməllərin sayı sürətlə artmış və ictimai təhlükəliliyi artmışdır» (9, s.324-325).

T.M.Klimenko və V.B.Malinin qeyd edirlər ki, narkomanıyanın neqativ təzahürləri və sosial nəticələri sosial həyatın mədəniyyət, təhsil, ailə-məişət, məşğulluq və sairə kimi ən müxtəlif sahələrdə öz əksini tapır (18, s.5). Müəlliflər xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin yüksək ictimai təhlükəliliklə səciyyələnirlər. Belə ki, bu cinayətlər bir sıra hallarda digər ağır cinayətlərin törədilməsi ilə bağlı olmaqla cinayətkar fəaliyyətə əhalinin getdikcə daha geniş dairəsinin, xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclərin cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Son nəticədə bu kateqoriyalı kriminal əməllər insanların sağlamlığı və həyatı üçün təhlükə yaratmaqla, mahiyyət etibarlı ilə ölkənin milli təhlükəsizliyini sarsıdır. Narkomanlıq, cinayətçılığın artmasına bilavasitə təsir edir. Bunu son illərdə narkotik vasitələrə aludə olan şəxslər tərəfindən şəxsiyyət əleyhinə (qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma və s.) və mülkiyyət əleyhinə (oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq və s.) törədilən cinayətlərin sayında baş verən artım da göstərir. Narkomanlığın, müxtəlif növ və formalı cinayətkar qəsdlərin artmasına kömək edən güclü kriminogen amil olmaqla yanaşı, cinayətkar fəaliyyətin ən təhlükəli növünün - mütəşəkkil cinayətkar fəaliyyətin genişlənməsinə də şərait yaradır (18, s.7-8).

F.M.Cavadov və Y.S.Abdullayev da narkomaniya və cinayətkarlıq arasında korrelyasion asılılığın mövcudluğunu qeyd edirlər (3, s.41).

E.P.Novikova da eyni mövqedən çıxış edərək bildirir ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakına cəlb edilən yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər cəmiyyətlə pozitiv sosial-əhəmiyyətli əlaqələri itirir və bir çox hallarda narkoasılılıq nəticəsində özləri narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı kriminal əməlləri, ictimai təhlükəliliyi yüksək olan digər cinayətləri törədirlər (21, s.6-7).

Respublikanın Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan, Mingəçevir və bir sıra digər şəhər və rayonlarında narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi zəminində törədilən cinayət işlərinin materiallarının tədqiqi nəticələri göstərir ki, oğurluq və soyğunçuluq, xüsusilə də küçə soyğunçuluğu kimi cinayətlərin törədilməsinə daha çox narkoasılılıqdan əziyyət çəkən 17-24 yaşda olan şəxslər meyillidirlər.

İnsanların sağlamlığına bərpası mümkün olmayan ziyan vuran, millətin genetik fondunu məhv edən bu hadisələr cinayətkarlığı qidalandırır. Bir çox kriminoloqlar cinayətlərin, xüsusən «küçə» və «məişət» cinayətkarlığının, çox zaman alkoqol və narkotik sərxoşluq vəziyyətində, yəni insanın öz davranışına nəzarət mexanizmlərinin zəiflədiyi şəraitlərdə baş verdiyini göstərir.

Buna görə də narkomanlıq ilə cinayətkarlıq arasında sıx qarşılıqlı asılılığın mövcud olduğunu qeyd edə bilərik. K.V.Xarabet də narkoistehlakla cinayətkarlıq və sosial kənarlaşmaların digər növləri arasında düzünə korrelyasiya əlaqəsinin mövcud olduğunu qeyd edir, narkomaniya və narkocinayətkarlığın sabit neqativ dinamika, yüksək artım templəri ilə xarakterizə olunduğunu göstərir (31, s.43-45). B.S.Zahidov da bu amili xüsusi olaraq vurğulayır və yazır ki, «Narkotiklərdən istifadə nəticəsində psixi xəstəliklərə düşər olan, cəmiyyətdə tufeyli həyat sürən narkoasılılıq vəziyyətində olan şəxslər tərəfindən ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsi hallarına tez-tez rast gəlmək mümkündür» (10, s.303-304).

T.M.Sudakova qeyd edir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin arasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi təkcə kəmiyyətcə dəyişməmiş, bu sosial

patologiyada ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə probleminin qloballığı təkcə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz əməliyyatlarla şərtlənmir. Son illərin statistikasına narkotik vasitələrdən əziyyət çəkən şəxslər tərəfindən və narkotik sərxoşluq vəziyyətində törədilən cinayətlərin xüsusi çəkisinin artdığını göstərir (28, s.4).

O.N.Kazaçenko yazır ki, narkomaniya oğurluq, soyğunçuluq və quldurluğu determinə edən sosial-neqativ proseslər və hadisələr sistemində müstəqil yer tutur. Narkomanlıq, bir tərəfdən bütünlükdə cinayətkarlığın intensiv inkişafı üçün kriminogen fon yaradır, digər tərəfdən isə konkret təzahürlərə aktiv şəkildə qoşularaq mülkiyyət əleyhinə narkotik cinayətkarlıq kimi xüsusi cinayətkarlıq növünü təşkil edir. Özünün kriminoloji bir cinsliyi ilə yanaşı, bu cinayətkarlıq növünü də aşağıdakı alt növlərə bölmək olar: xroniki narkotik vasitələrin təsiri altında törədilən cinayətlər, bu zaman insanın davranışı narkotik vasitələrə olan tələbatdan asılıdır («lomka» vəziyyəti); narkotik sərxoşluq vəziyyətində törədilən cinayətlər. Narkotiklərlə bağlı mülkiyyət əleyhinə törədilən cinayətlər əksəriyyət hallarda narkotik oyanıqlıq (sərxoşluq) vəziyyəti və ya abstinensiya (narkotik «lomka») vəziyyəti ilə determinə olunur (17, s.7).

S.P.Panov yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı ilə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi arasında asılılığın mövcud olduğunu qeyd etməklə bu asılılığın əsasən narkomaniya qurbanlarının cinayətkara çevrilməsində və narkotik vasitələrin qeyri-tibbi istehlakına yol verən şəxslər tərəfindən digər tamah və tamah-zorakı cinayətlərin törədilməsində açıq-aşkar müşahidə olunduğunu, narkotik vasitələrin istehlakının cinayətkar fəaliyyətin növünün seçiminə, törədilən cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsinə təsir etdiyini göstərir (23, s.7-9). B.P.Prudnikov da eyni fikirlər səsləndirib və hesab edir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər arasında narkotik vasitələrə aludəçilik, qanunsuz psixoaktiv maddələrə olan tələbat onlar tərəfindən oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq və digər tamah və tamah-zorakı cinayətlərin törədilməsi zamanı əsas stimullardan birinə çevrilir. Bundan

başqa, bu və digər kriminal stimullar əksər yeniyetmə narkoistifadəçilər üçün xarakterik olan açıq və ya gizli psixi və sinir xəstəliklərinin kəskinləşməsi ilə daha da güclənir. Narkomanlıq yeniyetmələrin müxtəlif psixi patologiyaları ilə sıx bağlıdır (26, s.8-9).

A.Q.Antonov və E.S.Vitovskaya yazırlar ki, cinayət qanunvericiliyində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan bir qrup normalarının mövcudluğu faktının özü qanunsuz narkodövriyyənin ictimai təhlükəliliyinə dəlalət edir. Deməli, qanunverici, narkocinayətləri cinayət cəzası doğuran əməl kimi təsbit edərkən ümumi ictimai təhlükəlilik mövqeyinə əsaslanır ki, bu da narkocinayətlərin, onların törədilməsi nəticəsində cinayət hüququ normaları ilə qorunan ictimai münasibətlərə zərər vurmaq və ya zərər vurmaq təhlükəsinin yaratmaq iqtidarında olmasında ifadə olunur (12, s.6).

Q.H.Əliyev, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri qəbul edən yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində yazır ki, neqativ psixoloji kənarlaşmalar, yaş xüsusiyyətləri, xarakterin zəifliyi, yüksək qızgınlığı, mənəvi özünə nəzarətin olmaması ilə bağlı daha da dərinləşir. Beləliklə, yeniyetmə eyforiya vəziyyətində, belə halda olan yetkin yaşına çatmış şəxslərlə müqayisədə hüquq pozuntularına daha çox meyillidir. Yeniyetmələr tərəfindən narkotik eyforiya və ya abstinensiya vəziyyətində törədilən cinayətlər bir sıra hallarda motivsiz, mənasız, vandalizm xarakteri daşıyır, xüsusi qəddarlığı ilə səciyyələnir» (4, s.49-50).

Beləliklə, narkomanlığın yüksək sosial təhlükəliliyi təkcə narkotik istehlakının sağlamlığa zərər vürməsi, narkotik istifadəçisinin sosial fəallığının minimuma enməsi, ailələrin dağılması, genofond üçün təhlükə yaratması ilə deyil, həm də narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətin törədilməsi səbəblərindən biri qismində çıxış etməsi ilə bağlıdır. Narkomanlıq, millətin gələcəyi, gənc nəslin sağlamlığı üçün real təhlükə kəsb etməklə ailə dayaqlarının sarsılmasına, mənəviyyatın korlanmasına gətirir.

M.S.Xuseynova narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıran təhlü-

kəli meyillər arasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd edir:

- narkotik vasitələrin istehlakı qısa müddətdə insan orqanizminin bütün funksiyalarının tükənməsinə və son nəticədə sağlamlıq vəziyyətində köklü neqativ dəyişikliklərin baş verməsinə, insanın vaxtından əvvəl fəaliyyət (iş) qabiliyyətinin itirilməsinə və ya ölümünə gətirir ki, bu da dövlətin əmək qabiliyyətli aktiv əhalisinin xeyli hissəsinin itirilməsinə səbəb ola bilər;

- narkoasılılıq vəziyyətinə düşmüş şəxslər abstinensiyə sindrom vəziyyətinə düşmüş şəxslər narkotik vasitə və ya psixotrop maddə əldə etmək üçün vəsait tapmaq məqsədilə digər cinayətlər törətmək iqtidarındadırlar ki, bu da ciddi kriminogen amil hesab edilməlidir;

- narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində cinayətkar fəaliyyəti həyata keçirənlər bu narkoistehlaka daha çox insanı cəlb etmək məqsədilə ilk vaxtlar yetkinlik yaşına çatmayanlara və gənclərə bu vasitələri pulsuz təklif edirlər ki, bu da narkomanıyanın girdabına daha çox insanların düşməsinə gətirib çıxarır (32, s.6-8).

A.Y.Nikolayev hesab edir ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin ictimai təhlükəliliyi iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərin, həmçinin narkotiklərlə bağlı olmayan əhalinin sağlamlığı və ictimai mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlərin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Müəllifin fikrincə öz təhlükəliliyinə görə narkocinayətlər, xüsusən də kriminal narkobiznes terror xarakterli cinayətlərlə müqayisə edilə bilər (20, s.9).

Narkocinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi bir çox əlamətlərdən asılı olur. Məsələn, təkrar, külli miqdarda, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilmə; şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilmə; həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədilmə; bilə-bilə yetkinlik yaşına çatmayan, iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilmə; kütləvi informasiya vasitələrindən, o cümlədən internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədilmə; yetkinlik yaşı-

na çatmayanlara qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma; narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməlləri təhsil və ya tibb müəssisələrində, eləcə də cəzaçəkmə müəssisələrində, yaxud həbs yerlərində törətmə və s. Bir sözlə məhkəmələr cəza təyin edərkən cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipini nəzərə almaqla, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə müəyyən olunan cəzalarla əməllərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini nisbətə qiymətləndirirlər.

B.S.Zahidov qeyd edir ki, «Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin şəxsi istehlak üçün əldə edilməsi ilə əlaqədar olan hərəkətlər kriminoloji nöqtəyi-nəzərdən istehlakçının sağlamlığına, gələcək perspektivə isə onun törətdiyi nəslin sağam həyatına təhlükə yaradır. Bu hərəkətlər bütövlükdə cəmiyyət üçün ona görə təhlükəlidir ki, o cəmiyyət üzvlərinin sağlamlığına zərər vurur, son nəticədə isə onu itirmək təhlükəsi ilə üzləşir» (9, s.215).

Narkocinayətlərin ictimai təhlükəliliyi aşağıdakılarda öz təzahürünü tapır:

- Kriminogen fon yaratması. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, narkotik vasitələrdən asılı olan şəxslərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır, bunun da cəmiyyət, insanlar və dövlət üçün sosial təhlükəliliyi olduqca yüksəkdir. Belə ki, təkcə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində cinayətlərin sayı deyil, həm də narkotik əldə etmək üçün pul tapmaq məqsədilə törədilən cinayətlərin də sayı artır. Narkotik vasitələrə aludə olan şəxslərin müəyyən qismi, həmçinin narkotik sərxoşluq vəziyyətində digər ağır cinayətlər də törədirlər.

- Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin bir qismi bu sahədə digər cinayətlərin baş verməsini şərtləndirir. Məsələn, AR CM-nin 234.2-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan cinayətlər narkotik vasitələrin istehlakı üçün tiryəxanalar təşkil etmə və saxlama cinayətlərinin (AR CM-nin 238-ci maddəsi) baş verməsini şərtləndirir. Bu cinayətlər də öz növbəsində narkotik vasitənin istehlakına təhrik etmə (CM-nin 236-cı maddəsi) cinayətləri ilə sıx qarşılıqlı asılılıqdadır. Belə ki, məhz tiryəxanalarda çox zaman narkotiklərin ilk istehlakı, yeni istehlakçıların narko-

manlığa cəlb edilməsi prosesi başlayır.

- Narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində cinayətlər təkcə ayrıca götürülmüş insanın sağlamlığı üçün deyil, həm də bütövlükdə millətin, bəşəriyyətin sağlamlığı və mövcudluğu üçün böyük təhlükə kəsb edir (12, s.62).

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin predmeti kifayət qədər genişdir və bu amil narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı kriminal əməllərin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinin qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli təsir edir. Bu və ya digər cinayətin predmetinin (narkotik vasitənin, psixotrop maddənin) insan sağlamlığına zərəri və əhali arasında yayılma dərəcəsi yüksək olduqca ictimai təhlükəliliyin xarakteri də dəyişir. Məsələn, tərkibində narkotik maddələr olan bitkilərin hissələri, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin özlərindən potensial olaraq daha az təhlükəlidir. Narkotik vasitələrin çoxsaylı növlərinin mövcudluğu onların «yüngül» və «ağır» kimi təsnifləşdirilməsini şərtləndirmişdir. «Yüngül» narkotiklər, həşiş, marixuana və s. aid edilir. LSD, kokain, heroin və digərləri «ağır» narkotiklər kateqoriyasına daxil edilir. Bu amil nəzərə alınmaqla, bu növ cinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri narkocinayətin predmetinin növündən asılı olaraq qiymətləndirilməlidir. Aydın ki, əgər narkocinayətin predmeti olaraq ən təhlükəli narkotik növünə aid edilən heroin çıxış edirsə, onda cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri də dəyişəcəkdir. Çünki bu halda əhalinin sağlamlığı ilə yanaşı cinayətkar qəsd həm də insan həyatına qarşı yönəlmişdir (11, s.159).

Eyni zamanda son illərdə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin çeşidində də ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini nəzərə alsaq, qanunsuz dövriyyəyə metamfetamin, amfetamin, «ekstazi» (MDMA), sintetik kannabinoidlər kimi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin daxil olduğu, «qara» narkobazarda yeni-yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin meydana gəldiyi də qeyd edilməlidir. Təbii ki, bütün bu amillər narkocinayətlərin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə ciddi təsir edir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının

CM-nin 26-cı fəslinə 6 maddə, 19 tərkib daxil edilmişdir ki, onlarda da 1-i ictimai təhlükəliliyi yüksək olmayan, 9-u az ağır, 8-i ağır və 1-i xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilmiş əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, qanunverici tərəfindən satış məqsədi olmadan qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri xeyli miqdarda əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə, daşıma (maddə 234.1) bir sıra digər narkocinayətlər ictimai təhlükəliliyi az ağır; yetkinlik yaşına çatmayanlara qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri satma, habelə 234.2 və 234.3-cü maddələrdə nəzərdə tutulmuş əməlləri təhsil və ya tibb müəssisələrində, eləcə də cəzaçəkmə müəssisələrində yaxud həbs yerlərində törətmə (maddə 234.3-1) isə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir.

CM-nin bu fəslində narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə ilə bağlı 235.1-235.3-cü maddələrdə nəzərdə tutulan əməllərin mütəşəkkil dəstə tərəfindən, külli miqdarda və ya həyat və ya sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan tərkib (maddə 235.4-cü maddə) xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin, o

cümlədən narkomanlığın ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə yüksəldən daha bir amili qeyd etmək istərdik. Belə ki, elmi-texniki tərəqqi və ictimai münasibətlərin inkişafı ilə eyni zamanda narkocinayətlərin törədilməsinin forma və metodları da təkmilləşir. İnformasiya, kommunikasiya və yüksək texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən qanuna zidd fəaliyyətin yeni formaları meydana gəlir ki, onların sırasında narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin törədilməsində İnternet informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsindən geniş istifadə edilməyə başladığı qeyd edilə bilər.

2021-ci il üzrə Ümumdünya məruzəsində göstərilir ki, «Darknet» internet platformasında narkotiklər bazarının cəmi 10 il əvvəl yaranmasına baxmayaraq, bu gün internet narkoticarətin həcmi yüz milyonlarla dollar səviyyəsində qiymətləndirir və 2017-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə bu növ internet narkoticarətin həcmi 4 dəfə artmışdır. Hər il narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin onlayan satışı üzrə «Darknet» resurslarında milyonlarla insan qeydə alınır. Müasir texnologiyaların, o cümlədən İnternet şəbəkəsinin inkişafı səviyyəsi, həmçinin istifadəçilər auditoriyasının daima artması nəzərə alınmaqla narkotiklərin təbliği və reklamı məqsədləri ilə internet-resurslardan daha geniş istifadə ediləcəyini proqnozlaşdırmaq olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ (Ümumi və Xüsusi hissələr). Bakı, 2010.
2. Azərbaycan Respublikasının CM-nin Kommentariyası. 1-ci hissə/F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2016.
3. Cavadov F.M., Abdullayev Y.S. Narkomaniya və narkotizm (Dünya ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə təcrübəsi). Bakı, Çarşıoğlu, 2004.
4. Əliyev Q.H. Narkomaniya və narkotizmlə mübarizə problemləri. Bakı, 1999.
5. Hüseynova İ. Narkomaniya müasir dövrün qlobal problemidir//www.nmdk.gov.az
6. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə: real vəziyyət və həlli yolları. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Elmi-Tədris Mərkəzi. Bakı, 2021.
7. Naumov A.V. Rusiya cinayət hüququ. Ümumi hissə. Mühazirə kursu. Azərb. dilində. B., 1998.
8. Səmədova Ş.T. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyətin problem məsələləri//Bakı universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2021. №1.

9. Zahidov B.S. Azərbaycanca narkotizmlə və narkobizneslə mübarizənin aktual problemləri. Bakı, 2007.
10. Zahidov B.S. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar əməllərin törədilməsinə təsir göstərən əsas amillər//Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Bakı, 2007. № 47.
11. Антонов А.Г., Агильдин В.В., Витовская Е.С. К вопросу о характере общественной опасности преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов//Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т.11. №1, с.159
12. Антонов А.Н., Витовская Е.С. Об общественной опасности преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов//Человек, преступление и наказание. 2016, с.61
13. Витовская Е.С. К вопросу об оценки соотношения общественной опасности и санкций, установленных за преступления в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов//Правопорядок: история, теория, практика. 2015. №3(6).
14. Вьюнов А.В. Общественная опасность преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ//Вестник ТГПУ. Серия: Гуманитарные науки. 2006. Выпуск 11(62).
15. Галиакбаров Р.Р. Уголовное право. Общая часть//<http://www.twirpx.com/file/543989/>
16. Готчина Л.В. Преступность несовершеннолетних и молодежи: состояние и перспективы//Российский девиантологический журнал 2021. №1(2).
17. Казаченко О.Н. Криминологический анализ и предупреждение преступлений против собственности, совершаемых на почве наркомании. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Омск, 2004.
18. Клименно Т.М., Малинин В.Б. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических, психотропных, ядовитых и иных сильнодействующих средств. Санкт-Петербург, 2014.
19. Кузнецова Н.Ф. Избранные труды. СПб.: Из-во «Юридический центр Пресс», 2003.
20. Николаев А.Ю. Система криминализации общественно опасных деяний, связанных с наркотическими средствами, психотропными веществами или их аналогами (законодательная регламентация, юридический анализ и направления совершенствования). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Н.Новгород, 2008.
21. Новикова Е.П. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений несовершеннолетних, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Воронеж, 2006.
22. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Международное сотрудничество в решении мировой проблемы наркотиков//<http://undocs.org/F/RES/67/193/>
23. Панов С.Л. Криминологическая характеристика и предупреждение наркотизма среди несовершеннолетних. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Омск, 1998.
24. Политическая декларация и план действий по налаживанию международного сотрудничества в целях выработки комплексной и сбалансированной стратегии борьбы с мировой проблемой наркотиков. Вена, 2009.
25. Прокументов Л.М. Наркотизм и его общественная опасность//Научный вестник Омской академии МВД России. 2012. №3(46).
26. Прудников Б.П. Преступность несовершеннолетних наркоманов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1999.

27. Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Монография. Баку, 2017.
28. Судакова Т.М. Криминологическая характеристика преступного поведения несовершеннолетних, употребляющих отдельные виды психоактивных веществ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Иркутск, 2002.
29. Тепляшин П.В. Состояние наркопреступности в Российской Федерации: основные криминологические показатели и тенденции//Журнал LEX RUSSICA (МГЮА). 2017, №10(131).
30. Уголовное право России. Часть Общая 2-е изд., перераб. и доп./Под ред.Л.Л.Кругликова. М.: Изд-во «Волтерс Клувер», 2005.
31. Харабет К.В. Противодействие наркотизму и наркопреступности в вооруженных силах Российской Федерации (социально-правовое и криминологическое исследование). Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2018.
32. Хусейнова М.С. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика незаконного оборота наркотических средств по законодательству Республики Таджикистан. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Душанбе, 2021.

Vasif Guliyev

Social danger of illegal trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances among minors and young people

The article reviews and investigates some issues related to the social danger of drug addiction, illegal trafficking of drugs and psychotropic substances among minors and young people, especially related crimes, studies opinions, and positions of well-known legal scholars of foreign countries, including V.N. Kudryavtsev, N.F. Kuznetsova, A.V. Naumov, F.Y. Samandarov, Sh.T. Samadova, I.B. Agayev and others.

The article highlights that the global drug market is expanding and becoming more complex in the world and in the regions of the republic, as well as a number of dangerous trends are observed in the field of illegal circulation and consumption of narcotic drugs and psychotropic substances: further increase in the use of psychostimulants; that the market for amphetamine-type stimulants continues to grow rapidly; the traditional schemes of distribution and consumption of drugs in the world begin to be transformed and the special importance of internet trade in the drug business increases; significant increase in the non-medical consumption of synthetic cannabinoids and sedatives, etc.

It has been shown that the public danger of drug crimes is manifested in the following: 1) Creation of a criminogenic background. Illegal trafficking of drugs leads to the creation of people addicted to drugs, which is very dangerous for society, people and the state. Thus, not only the number of crimes in the field of illegal drug trafficking, but also the number of crimes committed in order to find money to buy drugs is increasing. A certain number of people addicted to drugs also commit other serious crimes in the state of drug intoxication; 2) some of the crimes related to the illegal circulation of narcotics cause the occurrence of other crimes in this area. For example, the crimes stipulated by Article 234.2 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are the consumption of drugs for the crime of organizing and keeping drug stores (Article 238). These crimes, in turn, are closely interdependent with the crimes of inciting the consumption of narcotic substances (Article 236). Thus, the first consumption of drugs, the process of attracting new consumers to drug addiction often begins in drug stores; 3) crimes in the field of illegal drug trafficking pose a great threat not only to the health of an individual, but also to the health and existence of the nation and humanity.

Васиф Гулиев

Социальная опасность незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ среди несовершеннолетних и молодежи

В статье рассмотрены и исследованы некоторые вопросы, связанные с общественной опасностью наркомании, незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ среди несовершеннолетних и молодежи, проанализированы сущность и содержание характера и степени общественной опасности связанных с ними преступлений, исследованы мнения и позиции известных азербайджанских и зарубежных ученых-правоведов, в том числе В. Н. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецовой, А. В. Наумова, Ф. Ю. Самандарова, Ш. Т. Самедовой, И. Б. Агаева и других.

В статье отмечено, что в настоящее время наблюдается расширение и усложнение глобального рынка наркотиков в мире и в отдельных регионах республики, а также ряд опасных тенденций в сфере незаконного оборота и потребления наркотических средств и психотропных веществ: дальнейшее увеличение употребления психостимуляторов; продолжение стремительного роста рынка стимуляторов амфетаминового ряда; трансформация традиционных схем распространения и потребления наркотиков в мире и увеличение доли интернет-торговли в наркобизнесе; существенное увеличение немедицинского потребления синтетических каннабиноидов и седативных средств и др.

Показано, что общественная опасность наркопреступлений проявляется в следующих формах: 1) Создание криминогенного фона. Незаконный оборот наркотиков приводит к чрезвычайно опасным последствиям как для общества, так и для граждан и государства - у людей возникает наркотическая зависимость, увеличивается не только количество преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков, но и количество преступлений, совершаемых с целью изыскать средства для покупки наркотиков. Ряд наркоманов совершает и другие тяжкие преступления в состоянии наркотического опьянения; 2) часть преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, обуславливает возникновение других преступлений в этой сфере. В частности, преступления, предусмотренные статьей 234.2 УК АР, приводят к совершению преступлений по организации и содержанию мест для потребления наркотиков (статья 238 УК АР). Эти преступления, в свою очередь, тесно взаимосвязаны с преступлениями по склонению к потреблению наркотических веществ (статья 236 УК РФ). Именно в таких местах часто начинается первое потребление наркотиков и процесс привлечения новых потребителей к наркомании; 3) преступления в сфере незаконного оборота наркотиков представляют большую угрозу не только здоровью конкретного лица, но и здоровью и существованию нации и человечества в целом.

Aqşin ƏLİZADƏ

DİN-in A.Heydərrov adına SKRHH Məktəbin “Xüsusi Fənlər Silsiləsi”nin rəisi, polis polkovnik-leytenantı, DİN-in Polis Akademiyasının dissertantı
email: A.S.Alizade84@gmail.com

CİNAYƏT-HÜQUQ MÜHAFİZƏ OBYEKTİ KİMİ QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ MƏZMUNU

Açar sözlər: cinayət, məzmun, qanunvericilik, qiymətli kağızlar, qiymətli kağızlar bazarı, məsuliyyət.

Key words: crime, content, legislation, valuable papers, market of valuable papers, responsibility.

Ключевые слова: преступление, содержание, законодательство, ценные бумаги, рынок ценных бумаг, ответственность.

Azərbaycan dilində “məzmun” dedikdə əsərdə, kitabda, məqalədə, şəkildə və s.-də şərh olunan, haqqında danışılan, əks etdirilən şeyin mövzusu, əsas şərhə başa düşülür.[1]

Fəlsəfədə isə Aristotelin anlamında məzmun - «təqlid» sadəcə predmet, «surət çıxarmaq» natura deyildir; varlığın fantaziya ilə yaradılan bədii modelidir, ona ədəbi şəxsiyyətin fikri-mənəvi zənginliyinin hopması, daxil olmasıdır. Aristotelin «təqlid-mimesis» nəzəriyyəsi dünyəvi səciyyə daşıyır, gerçəkliyin yaradıcı-bədii inikasını və təcəssümünü nəzərdə tutur, sənətin idrak və tərbiyəvi rolunu ayrıca qeyd və qəbul edir. [2]

Bir qayda olaraq, iqtisadiyyatda qiymətli kağızlar bazarının məzmunu aşağıdakı kimi başa düşülür: a) onun iştirakçılarının qiymətli kağızların emissiyası və dövriyyəsi ilə bağlı iqtisadi münasibətlərinin məcmusu; b) qiymətli kağızları buraxan və onları alqı-satqı edənlər arasındakı iqtisadi münasibətlər sistemi; c) qiymətli kağızların buraxılışı və dövriyyəsiindən irəli gələn münasibətlərin məcmusu və təşkilati strukturu.[3]

Onlar arasında ciddi fərqlər yoxdur və özlərinə bazarın iki komponentini əks etdirir: 1) qiymətli kağızların emissiyası 2) onların dövriyyəsi.

Lakin bazarın bu cür tərifləri onun dövlət üçün əhəmiyyətini və iqtisadiyyatla əlaqəsini əks etdirə bilmir. Qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturun elementi kimi başa düşülməsindən danışmaq düzgün olardı. Belə ki, bazarın sosial əhəmiyyəti məhz bu keyfiyyətdə təzahür edir və ona görə də onun təmin edilməsinin vacibliyini qeyd etmək kifayət qədər əsaslıdır.[4]

“Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən əsas normativ sənəddir. Həmin qanuna əsasən qiymətli kağızlar bazarı dedikdə - qiymətli kağızların emissiyası, buraxılması, tədavülü, ödənilməsi, mülkiyyətçiliyi, saxlanması, kompensasiyası, öhdəliklərlə yüklənməsi, tənzimlənməsi və digər əməliyyatların həyata keçirilməsi üzrə subyektlər arasında olan hüquqi və iqtisadi münasibətlərin məcmusu başa düşülür. [5]

Respublikamızda son illər aparılan iqtisadi islahatlar azad bazar münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən iqtisadi sistemin bərqərar olmasını təmin etmişdir. Bazar iqtisadiyyatının fundamental institutları, o cümlədən, yeni iqtisadi münasibətləri təsbit edən qanunvericilik bazası, bu münasibətlərin tənzimlənməsini həyata keçirən dövlət təsisatları və yeni iqtisadi sistemin əsas subyektləri olan fərdi sahibkarlar təbəqəsi formalaşmışdır. Bu dövrdə qiymət və məzənnə siyasəti liberallaşdırılmış, geniş miqyaslı özəlləşdirmə

proqramı həyata keçirilmiş və bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit, makroiqtisadi sabitlik və ölkənin yüksək investisiya cəlb ediliyi təmin edilmişdir.

Bu dövrdə, həmçinin səmərəli maliyyə sektorunun formalaşması və institusional inkişafı istiqamətində əhatəli islahatlar həyata keçirilmiş, bu sektorda idarəetmə, nəzarət və tənzimləmə beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilmiş və nəticədə, bankların rəqabət qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Maliyyə sisteminin mühüm sahəsi kimi qiymətli kağızlar bazarının inkişafı da daim diqqət mərkəzində olmuş, bu sahədə mütərəqqi hüquqi və təşkilati tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarında zəruri normativ hüquqi baza və tənzimləmə mexanizmləri, ticarət, klirinq və hesablaşma sistemləri, maliyyə vasitçiliyi institutları yaradılmışdır.

Həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən, xarici təsirlərə daha həssas olan maliyyə sektorunun dayanıqlılığı təmin olunmuşdur. Son onilliklərin ən dərin maliyyə-iqtisadi böhranı şəraitində belə ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı davam etmişdir. Maliyyə sektorunun sabitliyi, yüksək kapitallaşma dərəcəsi və likvidlik qorunub saxlanmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu nəticələr beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən də tanınmış və ölkə tarixində ilk dəfə investisiya reytingi əldə edilmişdir.

Hazırda ölkəmiz daha yüksək sosial-iqtisadi dirçəliş mərhələsinə qədəm qoymaqladır. Artıq inzibati-amirlik üsul-idarəsinə söykənən formasiyadan yeni, azad sahibkarlıq və bazar münasibətlərinə əsaslanan sosial-iqtisadi quruluşa keçid təməllənmişdir. Bu gün başlıca hədəf kimi bərqərar olmuş yeni iqtisadi sistemin daha da yetkinləşməsi gündəlikdədir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş bazar münasibətləri modeli üçün şaxələnmiş maliyyə sektoru və xüsusən də, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu zəruridir. Qiymətli kağızlar bazarının keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırılması iqtisadiyyatın tənzimlənməsi imkanlarını genişləndirir, maliyyə resurslarının real sektora cəlb edilməsini və sahələrarası sərmayə axınlarını asanlaşdırır,

həmçinin, korporativ idarəetmə, təsərrüfat fəaliyyətində şəffaflığın artırılması kimi zəruri tələblər irəli sürməklə bütövlükdə iqtisadi sistemin daha səmərəli fəaliyyətini təmin edir. [6]

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 15-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.

Bununla yanaşı Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, lakin iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.[7]

Qeyd etmək lazımdır ki, “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 may 2015-ci il tarixli, 1284-IVQ nömrəli Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, adıçəkilən Qanun və Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Bu baxımdan da Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Qanundan fərqli qaydalar müəyyən edildikdə, beynəlxalq müqavilələrin normaları tətbiq edilir.

Həmin Qanunun 83-cü maddəsinə əsasən qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənmə və nəzarətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarını müdafiə etmək;
- 2) qiymətli kağızlar bazarının şəffaflığının təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər görmək;
- 3) qiymətli kağızlar bazarını təbliğ etmək;
- 4) qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılmanı həyata keçirmək və lisenziyalaşdırılan şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etmək;
- 5) qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi üzrə normativ xarakterli aktlar qəbul etmək və onlara riayət olunmasına nəzarət etmək;
- 6) qiymətli kağızlar bazarında ticarətin tənzimlənməsini həyata keçirmək;

7) qiymətli kağızlar bazarında manipulyasiyalara yol verilməməsi və qiymətli kağızlar bazarında insayd məlumatdan istifadə etməklə həyata keçirilən əməliyyatların qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək;

8) investorların hüquqlarının müdafiəsi və qiymətli kağızlar bazarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qiymətli kağızlarla və ya törəmə maliyyə alətləri ilə ticarəti dayandırmaq, aktivlərin dondurulması və (və ya) üzərinə həbs qoyulması üzrə tələb irəli sürmək;

9) bu Qanuna və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əməl edilməsinə nəzarət etmək, onların pozulması halları aşkar edildikdə, həmin pozuntuların aradan qaldırılması üçün icrası məcburi göstərişlər vermək;

10) qiymətli kağızlar bazarına dair qanunvericiliyin tələblərini pozan şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək;

Qiymətli kağızlar bazarının keyfiyyətli inkişafı üçün dövlətin tənzimləyici rolu əhəmiyyət kəsb edir, çünki qanunverici orqanlar tərəfindən qəbul edilən normativ aktlarla qiymətli kağızlar bazarındakı münasibətlər tənzimlənir, habelə hansı əməllərin qanunpozuntusu olduğu müəyyən edilir, məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilir. [8]

Cinayət-hüquqi mənada qiymətli kağızlar bazarının strukturu aşağıdakılarla formalaşır: qiymətli kağızların emissiyası; qiymətli kağızların dövriyyəsi; qiymətli kağız sahiblərinin hüquqlarına riayət edilməsi; qiymətli kağız sahiblərinin hüquqlarının uçotu.

Qiymətli kağızlar bazarının təhlili bu sahədə iştirak edən şəxsləri nəzərə almadan natamam olardı. Odur ki, onları aşağıdakı qruplara sistemləşdirmək olar.

Birinci qrup hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən formalaşır; ikinci - qiymətli kağızların emitentləri və sahibləri; üçüncü - öz bazarının peşəkar iştirakçıları. [9]

Lisenzialaşdırılan şəxslərin, habelə lisenziya və ya icazə verilmiş investisiya şirkətlərinin filial və nümayəndəliklərinin dövlət reyestrini maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı aparır. Dövlət

reyestrinə lisenziyalaşdırılan şəxslərin, habelə lisenziya və ya icazə verilmiş investisiya şirkətlərinin filial və nümayəndəliklərinin adları, hüquqi ünvanları, onlara verilmiş və ləğv edilmiş lisenziya və ya icazələrin qeydiyyat nömrələri və tarixləri, fəaliyyətinə xitam verilməsi, investisiya şirkətlərinin göstərdiyi xidmətlər (əməliyyatlar) və fond birjasının ticarəti təşkil edəcəyi qiymətli kağız bazarlarının növləri və orqanlarının üzvləri barədə məlumatlar daxil edilir. Lisenzialaşdırılan şəxslərin, habelə lisenziya və ya icazə verilmiş investisiya şirkətlərinin filialları və nümayəndəlikləri maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən onlara müvafiq lisenziyaların və icazələrin verildiyi tarixdən etibarən dövlət reyestrinə daxil edilir.

Eyni zamanda qiymətli kağızların buraxılışının və emissiya prospektlərinin dövlət reyestrinə də maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı aparır. Dövlət reyestrinə qiymətli kağızların emitentlərinin adları, onların dövlət qeydiyyatı rekvizitləri və hüquqi ünvanları, qiymətli kağızların buraxılışı haqqında qərarın qəbul edilməsi tarixi, qiymətli kağızların qeydiyyat nömrəsi və tarixi, növü, forması, sayı və nominal dəyəri barədə məlumatlar daxil edilir. Dövlət reyestrinin aparılması qaydasını adıçəkilən orqan müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Qanunun tələblərini pozan şəxslər qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar.

Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsi 2017-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında qeydə alınmış iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş vermiş cinayətlərin vəziyyətini və dinamikasını, həmçinin bu sahədə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş şəxslər barədə göstəriciləri hazırlamış və müvafiq təhlillər aparmışdır. Həmin təhlillərə nəzər salmaq.

İqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə qeydə alınmış cinayətlər

Tarix	2017	2018	2019	2020	2021
Qeydə alınmış cinayətlərin sayı - cəmi	1058	1156	1244	938	1223
onlardan: saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma	22	38	27	39	36
yekuna görə, faizlə	2,1	3,3	2,2	4,2	2,9

İqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş şəxslər

Tarix	2017	2018	2019	2020	2021
Cinayət törətmiş şəxslərin sayı - cəmi, nəfər	438	418	602	358	273
onlardan: saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma	19	25	18	20	30
yekuna görə, faizlə	4,3	6,0	3,0	5,6	11,0

Həmçinin Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsinin və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin normalarını nəzərə

alaraq qiymətli kağızlar bazarının mövcud mühafizə sistemini təqdim edək.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalar Məcəlləsinin maddəsi / obyektiv cəhətin quruluşu	Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin maddəsi / obyektiv cəhətin quruluşu
Maddə 414. Qiymətli kağızlar bazarında investitorların hüquqlarının pozulması / ---	---
Maddə 415. Qiymətli kağızların emissiyası və buraxılışı qaydalarının pozulması / bu hərəkətlərdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulan əməl olmadıqda.	Maddə 203. Qiymətli kağızların buraxılması (emissiyası) qaydalarını pozma / 1-ci hissə xeyli miqdarda ziyan vurulduqda (2-ci hissə külli miqdarda ziyan)
Maddə 416. Qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarının pozulması / ---	---
Maddə 418. Qiymətli kağızlarla əqdlərin bağlanması qaydalarının pozulması / ---	---
Maddə 419. Qiymətli kağızlar bazarında manipulyasiyalar / bu hərəkətlərdə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulan əməl olmadıqda.	Maddə 203-1. Qiymətli kağızlar bazarında manipulyasiyalar / külli miqdarda ziyan vurmaqla və ya külli miqdarda gəlir əldə etməklə törədildikdə
Maddə 420. İnsayder tərəfindən insayd məlumatdan qanunsuz istifadə / az miqdarda ziyan vurmaqla və ya az miqdarda gəlir əldə etməklə törədildikdə	Maddə 202-2. İnsayder tərəfindən insayd məlumatdan qanunsuz istifadə / külli miqdarda ziyan vurmaqla və ya külli miqdarda gəlir əldə etməklə törədildikdə

Maddə 421. Qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan şəxslər və emitentlər tərəfindən hesabatın və ya məlumatların verilməsindən imtina etmə və ya yayınma, yaxud təhrif edilmiş məlumatın verilməsi / ---	---
Maddə 422. Qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan şəxslər, mərkəzi depozitar, səhmdar investisiya fondu, investisiya fondunun idarəçisi və emitent tərəfindən məlumatların açıqlanması qaydalarının pozulması / ---	---
Maddə 423. Qiymətli kağızlar sahəsində sənədlərin saxlanılması qaydalarının pozulması / ---	---
Maddə 424. Qiymətli kağızlarla girov qaydalarının pozulması / ---	---
Maddə 425. Qiymətli kağızlar üzrə ödəmələrdən imtina / ---	---
Maddə 428.8. Qiymətli kağızlar bazarında reklam haqqında qaydaların pozulmasına görə /--	---
Maddə 471. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqana (quruma) haqların ödənilməməsi / ---[11]	---
---	Maddə 204. Saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma / 2-ci hissə xeyli miqdarda ziyan vurulduqda (3-cü hissə külli miqdarda ziyan)
---	196.1. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş müvafiq qərarına əsasən təşkilat rəhbərinin və ya vətəndaşın kreditor borclarını, yaxud qiymətli kağızları ödəməkdən qəsdən yayınması / xeyli miqdarda ziyan vurduqda (2-ci hissə külli miqdarda ziyan) [12]

Göstərilən mühafizə sistemində inzibati məsuliyyəti nəzərdə tutan bəzi əməllərin ağırlıq dərəcəsi asılı olaraq cinayət məsuliyyəti yaratmadığını görürük.

Belə ki, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 414-cü maddəsinə əsasən qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarının pozulması nəticəsində şəxslərə xeyli və ya külli miqdarda ziyan vurulsa da həmin hüquqpozmanı törətmiş şəxs cinayət

deyil, inzibati məsuliyyət daşıyacaqdır. Eyni halı İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 416, 418, 421-ci maddələrinə də şamil etmək olar.

Hesab edirik ki, yuxarıda qeyd olunan dəyişiklik və əlavələr qiymətli kağızlar bazarında inkişaf edən münasibətlərə və iqtisadiyata müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu səbəbdən də cinayət hüquq normalarında yeni əlavələrin edilməsi vacibdir.

İstifadə edilən mənbələr:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). Bakı, Şərq-Qərb. 2006.

URL:<https://www.azleks.az/online-dictionary/m%C9%99zmun?s=my>

2. ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ, filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərslik, 2007 -

<https://kayzen.az/blog/edebiyat/21319/m%C9%99zmun-v%C9%99-forma.html>

3. Рынок ценных бумаг: Учебник / Под ред. В.А. Галанова, А.И. Басова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 2006. С. 191. (В.А. Галанов); Общая экономическая теория. Политэкономия / РЭА им. Г.В. Плеханова. М.: Промо-Медиа, 1995. С. 244. (Г.П. Журавлева); Рынок ценных бумаг: учебник / Под ред. Е.Ф. Жукова. М., 2009. С. 558. (Н.П. Нишатов).

4. Подроб. см., Говорин А.А. Инфраструктура современного предпринимательства: проблемы теории и практики. М., 1999; Кузнецова А.И. Инфраструктура. Геоэкономический подход. М., 2007, и др.

5. “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 may 2015-ci il № 1284-IV Qanunu URL: <http://www.e-qanun.az/framework/30333>

6. “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı. URL: <https://e-qanun.az/framework/21672>

7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <https://www.e-qanun.az/framework/897>

8. Концепция модернизации уголовного законодательства в экономической сфере. М.: Фонд «Либеральная миссия», 2010; Уголовная политика в сфере экономики: экспертные оценки. М.: Фонд «Либеральная миссия», 2011.

9. Ответственность за преступления на рынке ценных бумаг по уголовному праву России / М.В. Талан // Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2010. Т. 152. № 4. С. 189.

10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. - URL: <https://www.stat.gov.az/source/crimes/>

11. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi.– URL: <https://e-qanun.az/framework/46960>

12. Azərbaycan Respublikasının Cınayət Məcəlləsi. - URL: <https://www.e-qanun.az/framework/46947>

Aqshin Alizade

The content of the securities market as an object of criminal law protection

This article examines the content of the securities market as an object of criminal law protection, its regulation and control, as well as the existing system for protecting the securities market, taking into account the norms of the Code of Administrative Offenses and the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

Агшин Ализаде

Содержание рынка ценных бумаг как объекта уголовно-правовой охраны

В данной статье исследуются содержание рынка ценных бумаг как объекта уголовно-правовой охраны, его регулирование и контроль, а также существующая система защиты рынка ценных бумаг с учетом норм Кодекса об Административных Правонарушениях и Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики.

Səidə HƏSƏNZADƏ

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
şöbə müdiri, hüquq elmləri doktoru
saidahasan@gmail.com

ANA VƏ UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ TƏMİN OLUNMALIDIR

Açar sözlər: qadınlar, uşaqlar, mənəvi dəyərlər, pornoqrafiya, zorakılıq, əxlaqsızlıq, inzibati və cinayət qanunvericiliyi, dövlət siyasəti

Keywords: woman, child, spiritual and moral values, pornography, brutality, immorality, administrative and criminal legislation, state politics

Ключевые слова: женщины, дети, нравственно-моральные ценности, порнография, насилие, безнравственность, административное и уголовное законодательство, государственная политика

Bəşəriyyət tarixində insan münasibətlərinin ən qədim və ən geniş yayılmış birlik forması – yetkinlik yaşına çatmış kişinin və qadının ailə qurmaq məqsədilə meydana gətirdikləri birlik, ittifaq hesab olunur. Bu ittifaq insan istehsalının fasiləsiz olaraq təmin edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda insanın maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə də xidmət edir. Ən qədim nikah münasibətləri adətlərə, ənənələrə, dini qayda-qanunlara əsaslanırsa da, sonradan dövlət və hüququn təkamül prosesi, nikah hüququnun Konstitusiyada və müvafiq olaraq digər normativ-hüquqi aktlarda təsbiti ilə nəticələnməmişdir. BMT-nin “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi”nin 16-cı maddəsi, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktının (16 dekabr 1966-cı il) 10-cu maddəsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın (16 dekabr 1966-cı il) 13-cü maddəsi, Avropa Şurasının “İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyasının (4 noyabr 1950-ci il) 12-ci maddəsi və digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə insanın və vətən-

daşın nikah hüquqları təsbit edilmiş və bu hüquq bərabər səviyyədə qadınlara da şamil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsi, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 2.3 maddəsi nikah hüququnu təsbit etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq nikah hüququnun bir sıra ciddi və mübahisəli problemləri də vardır ki, bunlar elmi araşdırmağa və müəyyən konkret nəticələrə gəlməyə zərurət meydana gətirir. Bu məqalədə həmin problemlər elmi olaraq araşdırılmağa və müəyyən nəticələr əldə edilməyə çalışılmışdır.

1. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının ana və uşaqlara mənfi təsiri

İnsanların birgə fəaliyyətinin tarixən qərarlaşmış formalarının məcmusunu ifadə edərək cəmiyyət özündə dövlət, hüquq, əxlaq, din, ailə və s. bu kimi təsisatları birləşdirir [10, s.496-497]. İctimai şüurun forması olan fəlsəfə və əxlaq, yalnız ilk baxışda birbirindən uzaq görünsə də, lakin onun genezisində sosial tənzimlənmənin ilk formaları kimi mənəviyyatın və əxlaqın yerini və rolunu müəyyən etmiş olarıq. Əxlaq insanların cəmiyyətdə davranışının tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirən sosial təsisat kimi qiymətləndirilir [11, s.33].

İnformasiya cəmiyyətində bir çox təsisatlar kimi ailə də, əxlaq da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. İnformasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olmaqla, ölkəmizdə mənəvi və əxlaqi dəyərlərin qorunmasında onun mühüm yeri və rolu vardır. Öz-özlüyündə ailə anlayışının əsasında dayanan qadın və uşaq hüquqlarının qorunması informasiya təhlükəsizliyinin etibarlı müdafiəsi ilə xeyli dərəcədə bağlıdır. Elm və texnika inkişaf etdikcə informasiya təhlükəsiz-

liyinin ictimai həyatımızda rolu gündən-günə artmaqdadır. Bu gün kompüterlər, elektron hesablama maşınları, internet və kütləvi informasiya vasitələri mənəvi-əxlaqi dəyərlərə zidd olaraq pornoqrafiyanı, uşaq pornoqrafiyasını, fahişəliyi, insan alverini geniş şəkildə təbliğ edən, qanunsuz yayan vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Belə əməllərə görə cinayət və inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, cinayətkarlığın beynəlxalq statistikasi, ümumiləşdirmələr, təhlillər, məhkəmə hökmləri, qeyri-hökumət təşkilatlarının məlumatları bu sahədə böhranlı vəziyyətin qaldığını tam təsdiq edir [8, s.8-36]. Bununla belə etiraf edilməlidir ki, müstəqillik illərində ailənin, ailə üzvlərinin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə diqqət artmış, informasiya təhlükəsizliyinin yeri və rolu möhkəmlənmişdir [8, s.8-36].

Qadın və uşaq hüquqları ilə bağlı BMT-nin, Avropa Şurasının, MDB-nin və digər beynəlxalq və regional təşkilatların Konvensiyaları müstəqillik dövründə ratifikasiya edilmiş, ölkəmiz öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüş, milli qanunların və mexanizmlərin hazırlanması sahəsində intensiv tədbirlər həyata keçirilmişdir. Milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərin cinayət və inzibati qanunvericiliyin imkanlarından istifadə etməklə qorunmasına diqqət artmış, ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə müstəqil Dövlət Komitəsi yaradılmış, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti təkmilləşdirilmiş, yetkinlik yaşına çatmamışların hüquq və azadlıqlarının geniş şəbəkəsi formalaşdırılmışdır. Yüzlərlə qeyri-hökumət təşkilatının simasında bu işə mütəxəssislər, müəllimlər, həkimlər, hüquq müdafiəçiləri cəlb edilmişlər. Uşaqların bağçada, məktəbdə, yaşayış və əmək kollektivlərində tərbiyəsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bağçaların, məktəblərin, ali məktəblərin informasiya texnologiyalarının müxtəlif vasitələri ilə - kompyuterlərlə, elektron hesablama maşınları ilə, mobil rabitə sistemləri, habelə tədrisin elektron texniki və informasiya kommunikasiya vasitələri ilə müasirləşdirilməsi təmin edilməsi sahəsində əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir.

“Uşaq hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasının, “Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair” 25 may 2000-ci il tarixli Fakültativ Protokola müvafiq olaraq geniş öhdə-

liklər sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Pornoqrafik materialların və ya əşyaların hazırlanması və qanunsuz yayılması, bir qayda olaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə həyata keçirilməkdədir. Hələ 1923-cü ildə inkişaf etmiş bir sıra dünya dövlətləri “Pornoqrafik məmulatların yayılması və qanunsuz ticarəti ilə mübarizə haqqında” çoxtərəfli Cenevrə Konvensiyasını hazırlamış və təsdiq edilmişdir. 2 dekabr 1949-cu ildə BMT Baş Məclisinin IV sessiyasında “İnsan alverinə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarına qarşı mübarizə haqqında” Konvensiya Azərbaycan tərəfindən 31 may 1996-cı il tarixdə ratifikasiya edilmişdir. BMT-nin, MDB-nin statistik məlumatlarından aydın olur ki, insan alveri, uşaq pornoqrafiyası, qadınların və yetkinlik yaşına çatmamışların cinsi istismara məruz qalması, pornoqrafik materialların hazırlanması və qanunsuz olaraq yayılması sürətlə artmış və genişlənmişdir. Bu işə dünyada qanunsuz gəlir gətirən ən geniş kriminal əməllərdən biri hesab edilir. Belə cinayətlər yetkinlik yaşına çatmayanların və qadınların əxlaqını pozur, onları istismar alətinə çevirir, sosial tarazlığa zərbə vurur, tərbiyə və əxlaqi dəyərlərə mənfi təsir göstərir, çirkli pulların yuyulması üçün əlverişli şərait təmin edir. Son nəticədə belə əməllər kriminal təzahülərin və mütəşəkkil cinayətkarlığın başqa növlərinin artmasına və genişlənməsinə imkan verir. Belə əməllər eyni zamanda insan psixikasına, cinsi münasibətlər sahəsində mənəvi-əxlaqi dəyərlərə zərər yetirir, əxlaq və hüquq normalarının pozulmasına, qanunsuz gəlirlər əldə edilməsinə səbəb olur.

Ümumdünya miqyasında görülmüş tədbirlər hələ ki, tam müsbət effekt vermir. Uşaq pornoqrafiyasının, ümumiyyətlə pornoqrafiyanın genişlənməsi, qanunsuz satışı, fahişəliyə cəlb etmə, əxlaqsız yuvaları saxlama və digər bu kimi əməllər bir qayda olaraq, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, kompyuterlərdən, digər texniki vasitələrdən istifadə edilməklə həyata keçirilir.

2. Uşaq hüquqlarının müdafiəsinin qanunvericilik əsasları

Dünyanın ən zərif, məsum, günahsız və müqəddəs varlığı hesab edilən uşaqlar, nəinki hər bir ailənin, hətta hər bir mütərəqqi cəmiyyətin və

dövlətin qayğıya ən çox möhtac olan vətəndaşları hesab olunurlar. Uşaqların statusunun hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi önəm verilməsinə baxmayaraq, bu sahədə problemlər qalmaqdadır. Beynəlxalq və milli hüquqda əsasən II Dünya müharibəsindən, Azərbaycan isə dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra zəruri olan normativ-hüquqi aktların hazırlanması və qəbul edilməsi istiqamətində intensiv və səmərəli tədbirlər görülmüşdür. BMT Baş Assambleyasının 20 noyabr 1959-cu il tarixli 1386 sayılı Qətnaməsi ilə “Uşaq hüquqları haqqında Bəyannamə” elan edilmiş, 12 noyabr 1989-cu ildə isə “Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya” qəbul edilmişdir [7, s.131]. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, 13 avqust 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyayı tanımış və ona qoşulmuşdur. Azərbaycan eyni zamanda 2 aprel 2002-ci il tarixli qanunla “Uşaq hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasının “Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair fakültativ Protokolu”na və “Uşaq hüquqları haqqında” BMT Konvensiyasının “Uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinə dair fakültativ Protokolu”na da qoşulmuş və bununla bağlı olaraq əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir [12, s.56-61].

“Uşaq əməyinin ən pis formalarının qadağan edilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlərə dair” Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Baş konfransı tərəfindən qəbul edilmiş Konvensiya və onun müddəaları Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində tam nəzərə alınmışdır [12, s.56-61]. Buna görə də “Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiya”sına, ümumilikdə isə uşaq hüquqlarına və azadlıqlarına dair beynəlxalq hüququn ən ümdə prinsiplərinə və şərtlərinə əməl edilməkdədir. Buna görə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Komitəsi, digər çoxsaylı beynəlxalq və regional təşkilatlar mütəmadi olaraq bu məsələyə dair monitorinq keçirir, ayrı-ayrı ölkələrə müvafiq köməkliklər göstərir və uşaq hüquqlarının qorunmasına dəstək verməyə çalışır.

“Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Qanun”un qəbul edilməsi, Ailə, Qadın və Uşaq problemləri üzrə müstəqil Dövlət Komitəsi-

nin yaradılması və s. bu kimi tədbirlər yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının mühafizəsinə dövlətin xüsusi önəm verdiyini bir daha təsdiq edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə referendum yolu ilə edilmiş dəyişiklikdə, uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə nəzarəti Azərbaycan dövləti öz üzərinə götürmüşdür [5, s.10-11]. “Uşaq” anlayışına beynəlxalq hüququn müxtəlif normaları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının ailə, mülki, inzibati, əmək, cinayət və digər qanunvericiliklərində müəyyən baxışlar sistemi öz ifadəsini tapmışdır. Mülki Məcəllənin 25.2-ci maddəsinin tələbinə əsasən fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir. Uşağın vərəsə olmaq hüququ isə ana bətinə maya bağlandığı andan yaranır. Fiziki şəxsin mülki hüquqi fəaliyyəti qabiliyyəti o, yetkinlik yaşına çatdıqda, yəni 18 yaş tam olduqda tam həcmdə əmələ gəlir. Mülki Məcəllənin 28.3-cü maddəsinin tələbinə görə isə 7 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların (azyaşlıların) fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. 7 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların fəaliyyət qabiliyyəti məhduddur. 16 yaş tam olmuş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs əmək müqaviləsi üzrə işləyirsə, o, tam fəaliyyət qabiliyyətli sayıla bilər. Eləcə də 18 yaşına çatmadan nikaha girməyə qanunun yol verdiyi hallarda, 18 yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etmiş olur. Buna görə də 14 yaş tam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanların əvəzinə əqdlərin onların adından yalnız valideynlər və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər şəxslərin imzalaya bilməsi şərti nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə Mülki Məcəllənin 29-cu maddəsi 7-14 yaşlı şəxslərin hansı əqdləri imzalamaq hüququ olduğunu daha konkret olaraq göstərmişdir. 14-yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar Mülki Məcəllənin 30-cu maddəsində göstərilən əqdləri müstəqil şəkildə bağlamaq hüququna malikdirlər [6, s.12-26].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin V bəndinə əsasən 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməzlər [5, s.11]. Lakin Əmək Məcəlləsinin 42-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə 15 yaşına artıq çatmış hər bir şəxs

işçi kimi əmək müqaviləsində tərəf ola bilər [4, s.52]. Bununla belə Ailə Məcəlləsinin 49.1-ci maddəsinə görə “18 yaşına (yetkinlik yaşına) çatmayan və tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməyən şəxslər uşaq hesab olunurlar” [1, s.55]. Bu norma eyni zamanda BMT-nin uşaq konvensiyasının tələbinə də tamamilə uyğundur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 20.1-ci maddəsinə görə 16 yaşı tamam olmuş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər. Bununla belə qanunvericilik 14 yaşı tamam olmuş şəxslərin də yalnız konkret əməllər törətdikləri hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini mümkün hesab edir. Belə ki, CM-nin 20.2-ci maddəsinə əsasən, qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə-qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və ya qurğuları talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə 14 yaşı tamam olmuş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə icazə verilir [3, s.13-14].

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin beşinci bölməsinin on dördüncü fəslə ümumilikdə yetkinlik yaşına çatmayanların barəsində cinayət məsuliyyətinin və cəza təyin etmənin əsas xüsusiyyətlərini kifayət qədər mükəmməl tənzim etmişdir. Bundan başqa Cinayət Məcəlləsində yetkinlik yaşına çatmayanlar və ailə münasibətləri əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən yeddi maddədən ibarət tərkiblər sistemini əhatə edən normalar iyirmi ikinci fəsildə müstəqil olaraq nəzərdə tutulmuşdur [3, s.107-109].

Bütün bunlardan məlum olduğu kimi qanunverici orqan fiziki, əqli, psixi, mənəvi, tibbi, sosial və digər çoxsaylı komponentlər nəzərə alaraq insanın yalnız 18 yaşı tamam olduqda yetkinlik

yaşına çatmış şəxs hesab etmişdir. Bundan başqa qanunvericilik müxtəlif şəxslərə qarşı müxtəlif yaş senzları müəyyən etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə əsasən 15 yaşına çatmamış şəxslər işə götürülə bilməzlər [5, s.11]. Ailə Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə əsasən nikah yaşı kişilər üçün 18, qadınlar üçün 17 yaş müəyyən edilmişdir [1, s.14]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 85-ci maddəsinə əsasən yaşı 25-dən aşağı olmayan hər bir vətəndaş Milli Məclisin deputatı, 100-cü maddəsinə əsasən yaşı 35-dən aşağı olmayan şəxs Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 30 yaşı tamam olmuş şəxs Baş nazir, yaşı 25-dən aşağı olmayan şəxs Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini, nazir, digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri vəzifəsini tuta bilərlər [5, s.36, 48, 61, 63]. Konstitusiyanın 126-cı maddəsinə əsasən yaşı 30-dan aşağı olmayan şəxslər hakim seçilə bilərlər. 16 yaşına çatmış şəxslər dövlət qulluğuna qəbul edilə bilərlər [9, s.37]. Yaşı 20-dən aşağı olmayan şəxs polis orqanlarına işə qəbul edilə bilər. 30 yaşınadək olan şəxslər prokurorluğa işə qəbul edilə bilərlər. Bu kimi yaş senzına dair digər çoxsaylı nümunələr də göstərmək mümkündür.

Beləliklə, beynəlxalq və milli hüquq normalarının təhlili göstərir ki, 7 yaşınadək olan uşaqların körpə, 7-14 yaşınadək olan uşaqların yeniyetmə, 14-16 yaşınadək olan uşaqların azyaşlı, 18 yaşınadək olan şəxslər isə ümumiyyətlə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər kimi qəbul edilirlər. Bütün bunlar uşaq pornoqrafiyasına görə təqsirli şəxsin və zərər çəkmişin müəyyən edilməsi üçün hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Uşaq pornoqrafiyası dedikdə, yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin və ya yetkinlik yaşına çatmayan təsəvvürünü yaradan şəxsin aşkar seksual xarakterli hərəkətlərdə real və ya stimulyasiya edilmiş iştirakını əks etdirən əşyalar və ya materiallar, o cümlədən belə hərəkətlərdə iştirak edən azyaşlıların və ya yetkinlik yaşına çatmayanların realistik təsəvvürləri əks etdirilmiş olsun [3, s.470-472]. Bu zaman subyektin oğlan və ya qız olması heç bir əhəmiyyət daşımır.

Planetin müxtəlif regionlarında, inkişaf etmiş və inkişaf etməmiş ayrı-ayrı dünya dövlətlərində yetkinlik yaşına çatmamışların hüquqlarının cina-

yətkar qəsdlərdən qorunması və müdafiə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Elə buna görə də hər il BMT-nin Uşaq Hüquqları Komitəsi yetkinlik yaşına çatmamışlara qarşı və onlar tərəfindən törədilən kriminal əməllərin statistikasını təhlil edir, əsas inkişaf istiqamətləri üzrə müvafiq qərarlar qəbul edir. “Uşaqlara qarşı zorakılıq üzrə Dünya Hesabatı” bu sahədə böyük narahatçılığa əsas verir [8, s.8-36]. Son illər uşaq cinayətkarlığının ölkəmizdə də artması ciddi narahatçılıq doğurur. Ona görə də “Uşaq ili” layihəsinə müvafiq olaraq ölkənin müxtəlif qurumlarında – Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin, təhsil və elm müəssisələrinin, rayon və şəhər icra hakimiyyəti strukturlarının müvafiq komissiyaları, çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları ayrı-ayrı layihələr üzrə bu məsələyə diqqəti artırmaqdadır [12, s.3-6].

Bütün bunlarla yanaşı cəmiyyətdə gedən proseslər onu göstərir ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm tədbirlər görülməsinə baxmayaraq yetkinlik yaşına çatmamışlar tərəfindən törədilən hüquq pozuntuları, o cümlədən cinayət xarakterli əməllər faktiki olaraq bu və ya digər səviyyədə qalmaqdadır. Statistik məlumatlar göstərir ki, ölkədə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən 1990-cı ildə 456, 1991-ci ildə 484, 1992-ci il 1030, 1993-cü ildə 948, 1994-cü ildə 814, 1995-ci ildə 945, 1996-cı ildə 785, 1997-ci ildə 716, 1998-ci ildə 601, 1999-cu ildə 596, 2000-ci ildə 573, 2001-ci ildə 444, 2002-ci ildə 432, 2003-cü ildə 412, 2004-cü ildə 491, 2005-ci ildə 554, 2006-cı ildə 487, 2007-ci ildə 485, 2008-ci ildə 498, 2009-cu ildə 453, 2010-cu ildə 484, 2011-ci ildə 558, 2012-ci ildə 567, 2013-cü ildə 611, 2014-cü ildə isə 581 cinayət hadisəsi qeydə alınmışdır. Bu dövrdə qeydə alınmış cinayətlərə görə məhkum edilənlərin sayı 1990-cı ildə 292, 1991-ci ildə 304, 1992-ci il 545, 1993-cü ildə 689, 1994-cü ildə 629, 1995-ci ildə 615, 1996-cı ildə 449, 1997-ci ildə 469, 1998-ci ildə 399, 1999-cu ildə 391, 2000-ci ildə 328, 2001-ci ildə 342, 2002-ci ildə 348, 2003-cü ildə 269, 2004-cü ildə 299, 2005-ci ildə 341, 2006-cı ildə 236, 2007-ci ildə 305, 2008-ci ildə 267, 2009-cu ildə 222, 2010-cu ildə 307, 2011-ci ildə 238, 2012-ci ildə 314, 2013-cü ildə 592, 2014-cü ildə isə 581

nəfər təşkil edir. Onlar müxtəlif məhkəmə hökmləri vasitəsilə ayrı-ayrı cinayətləri törətməkdə təqsirli bilinmiş və məhkəmə hökmləri ilə məhkum edilmişlər [2, s.35-38]. Ümumilikdə götürüldükdə təhlil edilən dövrdə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlər, ölkədə ümumiyyətlə qeydə alınmış cinayətlərin təxminən 4-6%-ni təşkil edir ki, bu da ümumdünya göstəricilərində o qədər də yüksək rəqəm hesab edilə bilməz. Əgər 14-15 yaşlı şəxslər arasında cinayətlərin orta göstəricisində rəqəm 54-75 arasında dövr edirsə, məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanlar, o cümlədən 16-17 yaşlı şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlər 2000-ci ildə 462, 2001-ci ildə 371, 2002-ci ildə 378, 2003-cü ildə 341, 2004-cü ildə 421, 2005-ci ildə 488, 2006-cı ildə 435, 2007-ci ildə 425, 2008-ci ildə 422, 2009-cu ildə 383, 2010-cu ildə 412, 2011-ci ildə 491, 2012-ci ildə 582, 2013-cü ildə 601, 2014-cü ildə isə 579 nəfər təşkil etmişdir. Bu da 16-17 yaş qrupu arasında olan şəxslərin yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlər içərisində öz yaş qruplarına görə çoxluq təşkil etdiyini göstərir.

Son illər cəmiyyətdə baş verən proseslər ailə-uşaq münasibətlərinə də mənfi təsirini göstərməkdədir. Məhz belə təzahürlərin nəticəsidir ki, ölkədə itkin düşmüş şəxslər sırasında yetkinlik yaşına çatmayanların xüsusi çəkisi artmaqdadır. Statistik məlumatlar göstərir ki, 2000-ci ildə 261, 2001-ci ildə 253, 2002-ci ildə 305, 2003-cü ildə 282, 2004-cü ildə 269, 2005-ci ildə 293, 2006-cı ildə 273, 2007-ci ildə 249, 2008-ci ildə 217, 2009-cu ildə 153, 2010-cu ildə 221, 2011-ci ildə 168, 2012-ci ildə 171, 2013-cü ildə 210, 2014-cü ildə isə 242 nəfər 14-17 yaşlı şəxslər itkin düşmüşlər. Onların axtarılıb tapılması sahəsində tədbirlərin səmərəliliyi və intensivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, lakin həmin şəxslərin axtarılıb tapılması heç də həmişə uğurlu nəticələrə gətirib çıxarmamışdır. Bu da yetkinlik yaşına çatmayanların ciddi nəzarətdə saxlanılmasını, onlarla təlim-tərbiyə işinin gücləndirilməsini ümumxalq diqqətində saxlanmasına zərurət yaradır. Bütün bunlara görə də son illər ölkədə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının mühafizəsinə diqqət artırılmışdır.

Uşaq hüquqlarının müdafiəsi problemi ümumdünya səviyyəsində baş verən proseslərin tərkib

hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Buna görə də uşaqlar arasında hüquq pozuntularının artması və uşaq hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq təşkilatları dərindən narahat edir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, yalnız uşaqlar cinayət etməzlər, habelə onlara qarşı cinayətlər, zorakı hərəkətlər intensiv artmaqdadır. Uşaqların cinayətkar qəsdlərdən müdafiəsi, yaxud onların yaşlılar tərəfindən cinayətkarlığa cəlb edilməsinin qarşısının alınması yetkinlik yaşına çatmayanların və gənc nəslin normal inkişafının, onun kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasının mühüm şərtidir.

Cinayətkarlıqla mübarizədə uşaq hüquqlarının müdafiəsi böyük aktuallığa malik olan problemdir. Bu başlıca olaraq ondan irəli gəlir ki, qloballaşan dünyada bu problem təhlükəli xarakter almaqdadır. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin, o cümlədən hüquq siyasətinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri ölkədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsindən, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsindən, habelə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasının etibarlı şəkildə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas prinsiplərindən və vəzifələrindən birini təşkil edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ailə və uşaq münasibətlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlərin etibarlı mühafizəsinə ciddi tələbat yaradır. Yetkinlik yaşına çatmamışlar arasında kompyuterdən asılılıq prosesləri ailələri ciddi sürətdə narahat etməkdədir. Bir çox hallarda uşaq psixologiyası ilə uyğun gəlməyən internet resurslarına açıq çıxışlar ciddi fəsadlar törədir. Müxtəlif məzmunlu disklər, internet filmləri, başqa materiallar multiplikasiya filmləri ciddi nəzarət olmadan istifadəyə buraxılır. Bu filmlərin əksəriyyətində maraqlı xəbərlər, zorakılıq, qəddarlıq, uşaq pornoqrafiyası və s. bu məzmunlu materialların dövrüyyəyə buraxılması uşaqlar arasında müxtəlif kateqoriyada olan cinayətlərin və hüquq pozuntularının artmasına şərait yaradır. İnformasiya təhlükəsizliyinin tələbləri bu sahəyə diqqətin artırılmasını və xüsusi mexanizmlər vasitəsilə ciddi nəzarətin təmin olunmasına zərurət yaradır.

3. Qanunvericilikdə ana-qadın hüquqlarının müdafiəsi məsələləri

Şərq müsəlman ölkələrində qadına – anaya olan münasibət və diqqət bir qayda olaraq müsbət elementləri ilə diqqəti cəlb edir. Rusiya İmperiyasında baş verən Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra fəhlə və kəndli hökuməti – proletar diktaturasının simasında ailənin və onun mühüm tərkib hissəsi olan qadınların və uşaqların hüquqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Buna görə də Rusiyada və Azərbaycanda inqilabın ilk illərində ailə münasibətləri ilə bağlı əhəmiyyətli Dekretlər verilmiş, nikah haqqında, ailə haqqında, qəyyumluq haqqında qanunlar məcəlləsi bu istiqamətdə mühüm rol oynamışdır. 14 iyul 1944-cü ildə “Hamilə, çoxuşaqlı və tək analara dövlət yardımının artırılması haqqında”, “Analıq və uşaqlıqın mühafizəsi haqqında”, “Qəhrəman ana” fəxri adının təsis edilməsi, “Analıq şərəfi” və “Analıq medal”larının təsis edilməsi, bu ailələrə maddi yardımının göstərilməsi ailə münasibətlərinin inkişafına və ailələrin maddi rifah halının yaxşılaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ölkəmizdə müstəqillik illərində – 1999-cu ildə Ailə Məcəlləsinin qəbul edilməsi, ailə, qadın və uşaq hüquqlarının genişləndirilməsi sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 2.3 maddəsinə görə nikah-kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçən könüllü ittifaqdır [1, s.6]. Qanunvericiliyə görə ailə qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hisləri əsasında qurulmalı, ailənin işinə hər kəsin qarışmasının yolverilməzliyi gözlənilməli, ailə üzvlərinin ailə qarşısında qarşılıqlı yardım və məsuliyyətinin təmin olunmalı, onların hüquqlarının maneəsiz həyata keçirilməli və məhkəmə müdafiəsi üçün real təminatlar verilməlidir. Beynəlxalq və milli təcrübə təsdiq edir ki, ailə münasibətlərindən irəli gələn hüquq pozuntularının, xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən hüquq pozuntularının və cinayət faktlarının nəzarətdə saxlanılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

1. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi və mühafizəsi sahəsində milli qanunların beynəlxalq hüquq nor-

malarına uyğunlaşdırılması sahəsində tədbirlər davam etdirilməlidir; 2. Uşaq hüquqlarının pozulması ilə bağlı hər bir fakt, xüsusilə cinayət faktları ciddi surətdə araşdırılıb qanuni tədbirlər görülməlidir; 3. Uşaq hüquqlarının qorunması və yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri üzrə profilaktiki tədbirlər sisteminin hazırlanıb həyata keçirilməsi zəruridir; 4. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət işləri üzrə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş prosessual normalara istintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən ciddi əməl olunması təmin edilməlidir; 5. Yetkinlik yaşına çatmayanların cəzaçəkmə müəssisələrində təlim-təربiyəsinə və təhsilinə diqqətin artırılması zəruridir; 6. Cəzaçəkmə müəssisələrindən buraxılan cinayət etmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış və iş yeri ilə təmin olunması sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir; 7. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri dövlət nəzarətində saxlanılmalıdır; 8. Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında hüquq tər-

biyəsinə xüsusi önəm verilməli, beynəlxalq qabaqcıl təcrübədən istifadə edilməlidir; 9. Uşaq psixologiyasına ciddi təsir göstərən pornoqrafik materialların, zorakılıq, qəddarlıq, həyəcan və emosional pozğunluq yaradan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının qanunsuz materiallarının istehsalı, təbliği və dövriyyəyə buraxılması qadağan edilməlidir; 10. İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə yetkinlik yaşına çatmamışların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsini pozan əməllərə görə məsuliyyətin və cəzanın sərtləşdirilməsi zəruri hesab edilməlidir. 11. Yetkinlik yaşına çatmamışlar arasında informasiya hüququnun tədrisinə diqqət artırılmalıdır. Ailə münasibətlərinin dinamik inkişafda olması nəzərə alınaraq, bu sahəyə diqqətin artırılması, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin qorunması və özünü təsdiq etmiş Azərbaycan ailə modelinin inkişafı müasir mərhələ üçün olduqca önəmlidir və onun qorunması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2006.
- 2) Azərbaycan Respublikasında cinayətkarlıq və hüquq pozmalar. Bakı, 2010.
- 3) Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2011.
- 4) Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2014.
- 5) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2013.
- 6) Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2008.
- 7) Beynəlxalq sənədlər toplusu. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2005.
- 8) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Uşaqlara qarşı zorakılıq üzrə Baş katibin Ümumdünya Hesabatı", BMT-nin nəşri, 2006.
- 9) "Dövlət qulluğu haqqında" Qanun. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2011.
- 10) Fəlsəfə ensiklopedik lüğət, Bakı, 1997.
- 11) Mehdiyev Ramiz, Fəlsəfə, Bakı 2010.
- 12) Uşaq hüquqları hamı üçün. Bakı, Ombudsman Aparatının nəşri, 2009.

Saida Hasanzadeh

Protecting the rights of children and mothers in Azerbaijan as the main part of the family

The constitution of Azerbaijan Republic affords a special priority to reliable protection and guarding of human rights and freedoms. That is why a family as a main kernel of a society is taken under a special ward ship of the state. In the legislation a right of everyone to keeping secret personal and family life secrecy is consolidated, interfering into families and personal life is considered inadmissi-

ble. Recent years there increase the actions of different content doing harm to spiritual and moral education of family members, honor and dignity of women and children. In a broad expansion and propagation of these actions in the web internet resources are widely used. Therefore a special attention on side of our government is paid to preservation and development of historically formed of spiritual and moral values. The numerous scientific, educational and state organizations consider provision of spiritual and moral upbringing of children to be their duty of priority. In this sense the actions doing harm to spiritual and moral education of family members in our country are condemned and blamed by society members and public relations in this sphere are protected by the administrative and criminal legislation. It should be unfortunately noted that some businessmen, dilettantes and interested persons by this or other purposes, widely use pornographic materials, films propagating cruelty and mercilessness and work for getting profit. In the article the negative sides of the actions doing harm to values established in a sphere of spiritual and moral education of women and children are brought to light, thoughts and considerations on expansion and hardening the legal measures in a sphere of protection of information security are put forward.

Саида Гасанзаде

Права матери и ребенка должны быть защищены

Конституции Азербайджанской Республики придает особое значение защите прав и свобод человека. Поэтому семья являющаяся основой ячейкой общества была взята под особую опеку государства. В законодательстве было закреплено право на конфиденциальность личной и семейной жизни, было сочтено неприемлемым вмешательство в личную жизнь и семейную жизнь. В последние годы происходит увеличение количества действий разнообразного содержания приносящих вред семье, чести и достоинству её членов – женщинам и детям, приводящих к нарушению нравственно-морального воспитания. В распространении и пропаганде этих действий в большом диапазоне широко используются интернет-ресурсы. Поэтому со стороны государства, защите и развитию исторически сложившихся нравственно-моральных ценностей, уделяется особое внимание. Многочисленные научные, образовательные и государственные учреждения считают главным приоритетом обеспечение нравственно-морального воспитания детей. В этом смысле, в нашей стране действия приносящие вред нравственно-моральному воспитанию членов семьи, осуждаются и порицаются членами общества, общественные отношения в этой области охраняются административным и уголовным законодательством. К сожалению, необходимо отметить, что отдельные предприниматели, любители и заинтересованные лица стремятся получить прибыль, в тех или иных целях широко используя порнографические материалы, фильмы пропагандирующие жестокость и насилие.

В статье раскрываются отрицательные стороны действий, приносящих вред ценностям, сформированным в сфере нравственно-морального воспитания женщин и детей, были выдвинуты взгляды и мнения по расширению и ужесточению правовых мер в области защиты информационной безопасности.

UOT 342.7

İxtisas 5607.01 - Konstitusiya hüququ; bələdiyyə hüququ

İlkanə MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universitetinin "Konstitusiya hüququ" kafedrasının dissertantı

TƏHSİL SİSTEMİNƏ DÖVLƏT NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, konstitusiya, hüquq, təhsil, dövlət.

Ключевые слова: Азербайджан, конституция, право, образование, государство.

Keywords: Azerbaijan, constitution, law, education, state.

Müasir dövlət mexanizmi vəhdət halında mövcud olan statik və dinamik üsürlərlə xarakterizə olunur. Dövlət mexanizminin statik üsürlərinə dövlət hakimiyyəti aparatını, dinamik üsürlərinə isə ictimai maraqlara dövlətin təsir vasitələrini aid etmək olar.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin müddəalarını rəhbər tutaraq iddia etmək olar ki, dövlət mexanizmi mahiyyətcə üç üsürlə təmsil olunur: subyekt, idarəetmə obyektinə və idarəetmə münasibətləri. Dövlət mexanizmində idarəetmə subyektinə dövlət aparatıdır (nəzarət alt sistemi); idarəetmənin obyektinə isə fiziki və hüquqi şəxslərin davranışından irəli gələn ictimai münasibətlərdir. İdarəetmə münasibətləri dövlətin hüquqi təsir vasitələri sistemi, yəni ictimai münasibətləri tənzimləyən forma və üsullar sistemidir. Beləliklə, dövlət mexanizmini nəzarət orqanları sisteminin optimallaşdırılması, nəzarət obyektinin hüquqi statusunun yaxşılaşdırılması, habelə nəzarət subyektinin davranışına nəzarət və mövcud hüquqi və təşkilati vasitələrinin tənqidi təhlili yolu ilə təkmilləşdirmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilir ki, ərəb mənşəli nəzarət sözü “yoxlama məqsədilə baxma”, “göz qoyma”, “nəzər yetirmə”, “göz

altında saxlama”, “fikir vermə”, “diqqət yetirmə” mənalarını ifadə edir [1].

B.M.Lazarevin fikrincə, nəzarət funksiyadır, onun məqsədi idarə olunan obyektlərin faktiki vəziyyətinin və fəaliyyətinin idarə edənlər tərəfindən verilmiş vəziyyətə uyğun olub-olmadığını müəyyən etməkdir [14, s. 38].

Q.V.Atamançukun təbirincə, nəzarət dövlət idarəçiliyinin mühüm məqamlarını, onun obyektiv münasibətlərini əks etdirən funksiyadır [8, s. 121].

Ə.H.Rzayev hesab edir ki, nəzarətə dar mənada kiminsə, nəyinsə fəaliyyətini yoxlamaq, geniş mənada normativ hüquqi aktların, qəbul olunmuş qərarların, tələblərin riayət edilməsinin və yerinə yetirilməsinin yoxlanılması kimi baxmaq olar [6, s. 95].

Bununla belə, əksər elmi ədəbiyyatlarda dövlət nəzarətinə bu cür tərif verilir: “Dövlət nəzarəti normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş tələblərin pozulmasının qarşısının alınmasına, aşkar edilməsinə və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanları tərəfindən dövrü yoxlanılmasıdır və onun nəticələrinə əsasən pozuntular aşkar edildikdə, dövlət məcburetmə tədbirləri tətbiq oluna bilər” [9, s. 24; 10].

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan tərifə rəhbər tutaraq Azərbaycan Respublikasında dövlət nəzarətinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: “Dövlət nəzarəti normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş tələblərin pozulmasının qarşısının alınması, aşkar edilməsi və aradan qaldırılması məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanla-

rı tərəfindən qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş qaydada yoxlanılmasıdır və onun nəticələrinə əsasən pozuntular aşkar edildikdə, dövlət məcburetə tədbirləri tətbiq oluna bilər”.

M.S.Studenikinanın haqlı mövqeyinə görə, kadrların hazırlanmasında, onların tapşırılan iş məsuliyyətinin artırılmasında, dövlət intizamının pozulmasına qarşı mübarizədə düzgün təşkil olunmuş nəzarət mühüm rol oynayır [17, s. 8].

V.P.Belyayevin haqlı qənaətinə görə, nəzarətin olmaması və ya az effektiv nəzarət çox vaxt ciddi ziyanların vurulması ilə nəticələnir, nəzərdə tutulanları həyata keçirməyə imkan vermir, islahatları ləngidir, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə nəticələnir [9, s. 3].

Cəmiyyətin həyatında dövlət nəzarətinin rolunu tədqiq edən A.V.Martınov onun təyinatının aşağıdakı beş əlamətini fərqləndirir:

- 1) dövlət nəzarəti vasitəsilə dövlət idarəçiliyinin keyfiyyəti və səmərəliliyi yüksəlir;
- 2) dövlət nəzarəti dövlət idarəçiliyində qanunun aliliyinin və nizam-intizamın təmin edilməsində mühüm vasitə kimi çıxış edir;
- 3) dövlət nəzarətinin köməyi ilə vətəndaşların təhlükəsizliyi və əhalinin rifahı təmin edilir;
- 4) dövlət nəzarəti insanın və vətəndaşın konstitusion hüquqlarının mühafizəsi üsuludur;
- 5) dövlət nəzarəti vətəndaşlar və hüquqi şəxslər tərəfindən normaların, əməllərin, əsasnamələrin, təlimatların icrasını təmin etməyə imkan verir [16, s. 209-210].

Dövlət nəzarətinin həyata keçirildiyi önəmli sahələrdən biri də təhsil sistemidir.

Təhsil sistemində dövlət nəzarətinin hüquqi əhəmiyyətindən danışarkən A.V.Martınovun fikirlərini rəhbər tutaraq aşağıdakıları qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

- 1) təhsil sistemində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi təhsilalanların və təhsilverənlərin hüquqlarının təmin edilməsinin mühüm vasitəsidir;
- 2) yuxarıda adıçəkilən nəzarətin həyata keçirilməsi təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin realizə edilməsinə yönəlmişdir.
- 3) təhsil sistemində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin məqsədini hər bir fərdin təhsilin bütün pillə və səviyyələrinə əlçatanlığının təmin edilməsinin yoxlanılması təşkil edir.

Dövlət nəzarəti prosesində bu və ya digər şəkildə dövlət intizamı yoxlanılır ki, bu da həyatın müxtəlif sahələrində tələblərə əməl olunmasını özündə ehtiva edir. Təhsil sistemində intizam əsasən təhsilin keyfiyyətinin yüksək səviyyəsinin saxlanmasına xidmət edir və müəllimlər, təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar, təhsilə rəhbərlik edən icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifəli şəxsləri qarşıya qoyulmuş vəzifələri vicdanla yerinə yetirdikdə, yəni intizamlı əməkdaşlar olduqda təhsil fəaliyyətinin qanuniliyini təmin edən vasitələrdən birinə çevrilir.

A.V.Jaqlinin fikrincə, təhsil sistemində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin hədəflərindən biri də davamlı inkişaf məqsədi ilə bütün təhsil sisteminin təhlükəsizliyini elə təmin etməkdir ki, bu sistemin keyfiyyət xassəsi onu əhatə edən reallığın mənfi təsirlərinə tab gətirə bilsin [12, s. 33].

İ.V.Demin isə hesab edir ki, təhsil sistemində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin məqsədlərindən birini bütün təhsil prosesi iştirakçılarının təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu zaman təhsilalanların və pedaqoji işçilərin psixikasına, həyat və sağlamlılıqlarına zərər vurulması istisna olunur [11, s. 30].

Ölkəmizdə təhsilalanların, təhsilverənlərin, habelə valideynlərin və ya digər qanuni nümayəndələrin hüquq və vəzifələri “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32, 33 və 34-cü maddələrində öz əksini tapmışdır [7].

Fikrimizcə, təhsil sistemində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi təhsil fəaliyyəti ilə bağlı qanunla müəyyən edilmiş tələblərin, o cümlədən təhsilin keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı tələblərin, təhsilalanların və pedaqoji işçilərin hüquq və azadlıqlarının, təhlükəsizliyinin, təhsil sistemində nizam-intizamın pozulmasının aşkar edilməsi və qarşısının alınmasına yönəldilmiş səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

Hüquq ədəbiyyatında dövlət nəzarətinin bir qayda olaraq aşağıdakı funksiyaları fərqləndirilir:

- 1) preventiv (xəbərdaredici);
- 2) mühafizəedici;
- 3) korrektə edən (yaxşılaşdırıcı);
- 4) tərbiyəvi (dəyər yönümlü);
- 5) informativ-maarifləndirici;

6) qiymətləndirici-analitik.

Dövlət nəzarətinin funksiyaları özünü həm də dövlətin hüquq siyasətinin realizə formaları kimi göstərir. Hesab edirik ki, təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əsasən 4 funksiyamı qeyd etmək olar: preventiv (xəbərdarədic), mühafizəedic, korrekte edən (yaxşılaşdır), tərbiyəvi (dəyər yönümlü).

1) Preventiv (xəbərdarədic) - bu funksiya arzuolunmaz halların qarşısını alır, müəyyən qərarlar və hərəkətlər vasitəsilə təhsil sistemini mənfi nəticələrdən qoruyur;

2) Mühafizəedic - adıçəkilən funksiya təhsil münasibətlərinə spesifik qoruyucu təsir göstərir və onda sanksiyaların, qadağaların, müxtəlif hüquqi müdafiə tədbirlərinin olması ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş mühafizəedic məqsəd daşıyır. Təhsil sistemində mühafizəedic funksiya təhsilalanların və pedaqoji işçilərin təhlükəsizliyinin mühafizəsində, onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində özünü büruzə verir. Məsələn, 29 dekabr 2015-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər Məcəlləsində 181-ci maddəsində deyilir: “Təhsil haqqında qanunvericiliyin pozulmasına, yəni: təhsilin hər hansı pilləsindən, səviyyəsindən və formasından şəxsin məhrum edilməsinə; təhsil müəssisəsində təhsilalanlara qarşı cinayət əlamətləri olmayan psixoloji zorakılığa yol verilməsinə; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, təhsilalanların təhsil prosesi ilə bağlı olmayan işlərə və tədbirlərə cəlb edilməsinə; dövlət təhsil və elmi tədqiqat qrantlarının təhsil müəssisəsinin həmin qrantların verilmə məqsədlərinə uyğun gəlməyən fəaliyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsinə görə - fiziki şəxslər yüz manat məbləğində, vəzifəli şəxslər üç yüz manat məbləğində, hüquqi şəxslər beş min manat məbləğində cərimə edilir”.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 182-ci maddəsinə əsasən, “insanın immunçatışmazlığı virusuna yoluxması səbəbinə görə şəxsin özünün və ya ailə üzvlərinin təhsil almaq hüququnun hər hansı formada məhdudlaşdırılmasına, o cümlədən onların təhsil müəssisələrinə qəbulundan imtina olunmasına və ya onların istənilən tədbirlərdə iştirakına məhdudiyət qoyulmasına, yaxud təhsil müəssisəsindən xaric

edilməsinə görə - vəzifəli şəxslər min beş yüz manatdan iki min manatadək məbləğdə cərimə edilir”.

Yuxarıda adı çəkilən 29 dekabr 2015-ci il tarixli Məcəllənin 216-cı maddəsində təhsil və ya tibb müəssisələrində sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə rejimlərin pozulmasına görə - iki yüz manatdan üç yüz manatadək məbləğdə cərimə nəzərdə tutulmuşdur [2].

3) Yaxşılaşdır (kerrekte edən) - təhsil sahəsində dövlət nəzarətinin mahiyyəti təkcə təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların fəaliyyətində yol verilmiş pozuntuların qarşısının alınmasında, aşkar edilməsində və aradan qaldırılmasında deyil, həm də bu fəaliyyəti yaxşılaşdıran tədbirlərin həyata keçirilməsində, təhsil prosesinin təşkilində bütün mövcud çatışmazlıqların, səhvlərin düzəldilməsində iştirak etməkdən ibarətdir.

4) Tərbiyəvi (dəyər yönümlü) - sözügedən funksiya vətəndaşlarda hüquqi şüurun, hüquqa uyğun davranışın və hüquqi fəallığın formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu funksiya eyni zamanda təhsil qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı barışmazlıq vətəndaş mövqeyinin formalaşmasını təmin edir.

S.V.Levina düzgün olaraq göstərir ki, tərbiyəvi funksiya inkişaf etmiş hüquqi və əxlaqi şüuru, vətəndaş mövqeyini, ictimai rəyi formalaşdır, habelə vətəndaşlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq borcunu tərbiyə edən ümummillə ideologiyasının (müəyyən ideyalar, konsepsiyalar və doktrinələr sistemi) qurulması vasitəsi kimi çıxış edir [15, s. 10-11].

Təhsil sisteminə dövlət nəzarəti müvafiq dövlət orqanının fəaliyyət istiqamətidir (funksiyasıdır). Bu fəaliyyətin məqsədini təhsil sistemi ilə bağlı normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmış tələblərin pozulmasının qarşısının alınması, aşkar edilməsi və aradan qaldırılması təşkil edir.

Təhsil sahəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən subyektlər qismində Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi və onun regional orqanları çıxış edir.

“Təhsil haqqında” AR Qanununun 16.3-cü maddəsinin tələblərinə görə, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin qəbul olunmuş dövlət təhsil standartlarına və digər normativ hüquqi aktların tə-

ləblərinə uyğunluğunun yoxlanılması məqsədi ilə təhsil müəssisəsinin akkreditasiyası aparılır. Təhsil müəssisəsinin akkreditasiyası təhsil müəssisəsinin statusunun, hər bir ixtisas (proqram) üzrə təhsilalanların say həddinin müəyyən edilməsi, onun fəaliyyətinin növbəti müddətə uzadılması üçün hüquqi təminat yaradır. Təhsil müəssisəsinin akkreditasiyası hər 5 ildən bir həyata keçirilir.

Ən azı bir dövlət təhsil standartını təhlil etsək, həmin sənəddə təhsil proqramının mənimsənilməsi üçün şərtlərin, məqsəd və nəticələrin əks olunduğunu görürük. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 sentyabr 2020-ci il tarixli 361 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları” [5].

Digər misal. AR Nazirlər Kabinetinin 23 aprel 2010-cu il tarixli 75 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı” [4].

Beləliklə, bir daha təsdiq olunur ki, təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətinə dövlət nəzarətinin predmeti həm dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş tələblərə, həm də təhsil alan şəxslərin maraqlarına cavab verən, təhsilalanlara münasibətdə tədris fəaliyyətinin səmərəliliyi, vaxtında aparılması, məqsədəuyğunluğu kimi göstəricilərin müəyyən olunduğu sistemdir. Bu da nəzarət orqanlarının təhsil və tərbiyə prosesinə müdaxiləsi zərurətini doğurur.

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, istənilən fəaliyyət onun təşkil edildiyi və həyata keçirildiyi müəyyən ümumi başlanğıclara əsaslanır. Adətən belə başlanğıclara prinsiplər deyilir. Dövlət nəzarəti, o cümlədən təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi də öz mahiyyətinə və məqsədinə görə fərqli olan müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

Birincisi, dövlət nəzarəti dövlət idarəçiliyinin funksiyası olduğundan onların həyata keçirilməsi dövlət idarəçiliyinin prinsipləri, dövlət idarəçiliyinin təşkilinin obyektiv və mühüm cəhətləri ilə müəyyən edilir.

İkincisi, dövlət nəzarəti dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanlarının müəyyən sahədə qanunvericiliyə riayət olunmasını və icrasını yoxlamaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarət fəaliyyəti başa düşülür. Bu fəaliyyət hüquq normaları

ilə tənzimləndiyindən dövlət nəzarəti müəyyən hüquqi prinsiplərə əsaslanır. Adıçəkilən prinsiplər hüquqda müstəqil mənə kəsb etsə də, mövcud hüquq normalarının ayrılmaz tərkib hissəsi və xüsusi həlqə olaraq qanunvericilik aktlarında ifadə olunan, onun əsaslarının, ictimai həyatın qanunauyğunluqlarının təsbit olunduğu qanunları xarakterizə edən ilkin normativ və rəhbər prinsiplər kimi başa düşülə bilər.

Üçüncüsü, bizim tədqiq etdiyimiz dövlət nəzarəti sahəsi təhsil olduğu üçün təhsillə bağlı dövlət siyasətinin prinsipləri və təhsil sistemində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən prinsiplərin formalaşdırılması “Təhsil haqqında” 19 iyun 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin maddəyə müvafiq olaraq, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri bunlardır: humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik, varislik, liberallaşma və inteqrasiya.

Bundan başqa, “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cü maddəsində təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi təhsil sahəsində dövlətin vəzifələrindən biri kimi müəyyən olunmuşdur.

Dövlət nəzarətinin, o cümlədən təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin növlərindən biri də məhkəmə nəzarətidir. Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, məhkəmə nəzarəti, digər sosial nəzarət kimi, qəbul edilmiş qərara uyğun olaraq obyektin fəaliyyət prosesinin müşahidəsi və yoxlanılması, bura xılmış səhvlərin aradan qaldırılması, subyektin obyektə təsirinin nəticələrinin müəyyən edilməsi, obyektin fəaliyyətinin müşahidəsi və yoxlanılması sistemi ilə xarakterizə olunan idarəetmə funksiyası kimi qəbul edilə bilər [13].

Məhkəmələr və digər dövlət orqanları hər il təhsil sahəsində yaranan mübahisələri araşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 2 qərarı (30 iyun 2014-cü il tarixli və 25 yanvar 2017-ci il tarixli) təhsil münasibətlərini əks etdirən normativ hüquqi aktlarla bağlı olmuşdur. Bütün bunlar bir daha təhsil sisteminə effektiv nəzarətin sosial əhəmiyyəti

yətini və zəruriliyini göstərir.

Məhkəmə təcrübəsinə müraciət edək. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə sorğu ilə müraciət edərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 93-cü, "Prokurorluq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu, "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddələrində, Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 29 iyun tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında" Əsasnamənin 20-ci bəndində və digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş "ali hüquq təhsilli" müddəasının şərh edilməsini xahiş etmişdir.

Sorğuda qeyd olunur ki, 1990-2008-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinə "Beynəlxalq hüquq" ixtisası üzrə tələbə qəbulu aparılmışdır. 2000-ci ilədək bu ixtisası bitirmiş məzunlara "Hüquqşünaslıq" ixtisası verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və ixtisaslarının siyahısı haqqında" Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 9 yanvar tarixli 4 nömrəli qərarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" 1999-cu il 17 may tarixli 082 nömrəli qərarı ilə "Beynəlxalq hüquq" istiqaməti və ixtisası (istiqamətin şifri - HS 200100) əlavə edilmişdir. Bundan sonra "Beynəlxalq hüquq" ixtisasını bitirmiş məzunların təhsil haqqında sənədlərində "Hüquqşünaslıq" təhsil istiqamətinin yazılması dayandırılmışdır.

Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 12 yanvar tarixli 8 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Ali təhsilin bakalavr pilləsi ixtisaslarının (proqramlarının) siyahısı"nda "Beynəlxalq hüquq" adlı nə ixtisas, nə də istiqamət nəzərdə tutulmamışdır. Təcrübədə "Beynəlxalq hüquq" ixtisası üzrə ali təhsil al-

mış məzunlar "ali hüquq təhsili" tələb olunan vəzifələrə qəbul edilmirlər.

Sorğuverənin qənaətinə görə qeyd olunan ziddiyyətin aradan qaldırılması, "Beynəlxalq hüquq" ixtisasının "ali hüquq təhsilinə" daxil olub-olmaması məsələsinə aydınlıq gətirilməsi üçün Konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulmuş "ali hüquq təhsilli" müddəasının şərh edilməsi zərurəti yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 30 iyun 2014-cü il tarixli Qərarında göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsində, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 93-cü, "Prokurorluq haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu, "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddələrində, Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 29 iyun tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında" Əsasnamənin 20-ci bəndində və digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş "ali hüquq təhsilli" müddəası "Hüquqşünaslıq" ixtisası ilə bərabər "Beynəlxalq hüquq" ixtisası üzrə ali təhsili də ehtiva edir [3].

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Təhsil sisteminə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi təhsil fəaliyyəti ilə bağlı qanunla müəyyən edilmiş tələblərin, o cümlədən təhsilin keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı tələblərin, təhsilalanların və pedaqoji işçilərin hüquq və azadlıqlarının, təhlükəsizliyinin, təhsil sistemində nizam-intizamın pozulmasının aşkar edilməsi və qarşısının alınmasına yönəldilmiş səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti - nəzarət: [Elektron resurs] / <https://is.gd/FT85MU>
2. Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2015-ci il tarixli İnzibati Xətalər Məcəlləsi: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/46960>

3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsində və bir sıra normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş “ali hüquq təhsilli” müddəasının şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 30 iyun 2014-cü il tarixli Qərarı: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/27979>
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 aprel 2010-cu il tarixli 75 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı": [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/19531>
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 sentyabr 2020-ci il tarixli 361 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları": [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/19682>
6. Rzayev, Ə.H. Dövlət nəzarəti: nəzəriyyə və praktika / Ə.H.Rzayev. - Bakı: Elm, - 2007. - 310 s.
7. “Təhsil haqqında” 19 iyun 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / <https://e-qanun.az/framework/18343>
8. Атаманчук, Г.В. Сущность советского государственного управления / Г.В.Атаманчук. - Москва: Юридическая литература, - 1980. - 256 с.
9. Беляев, В.П. Контроль и надзор как формы юридической деятельности: / автореф. дисс. докт. юр. наук. / - Саратов, 2006. - 56 с.
10. Государственный контроль: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/ZB7Phj>
11. Демин, И.В. Сущность и содержание понятий «безопасность», «общественная безопасность» и «национальная безопасность» // - Москва: Вестник Екатеринбургского института, - 2009. № 1, - с. 29-30.
12. Жаглин, А.В. Общественная безопасность как социальное явление и элемент системы национальной безопасности // - Воронеж: Вестник Воронежского института МВД России, - 2007. № 1, - с. 31-34.
13. Крымова, Е.Н. Судебный контроль как важнейшее средство преодоления проблемы злоупотребления правом в системе исполнительной власти: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/DOykY9>
14. Лазарев, Б.М. Компетенция органов управления / Б.М.Лазарев. - Москва: Юридическая литература, - 1972. - 280 с.
15. Лёвина, С.В. Воспитательная функция современного российского права (проблемы теории и практики): / автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Курск, 2013. - 30 с.
16. Мартынов, А.В. Контрольная власть в России: понятие, формы и юридическое значение // - Нижний Новгород: Вестник Нижегородского университета имени Н.И.Лобачевского, - 2009. № 3, - с. 205-210.
17. Студеникина, М.С. Государственный контроль в сфере управления / М.С. Студеникина. - Москва: Юридическая литература, - 1974. – 159 с.

Пкана Mammadova

**Dissertationist of the Department of “Constitutional Law” of Baku State University
Implementation of state control over the education system**

The article states that State control, including the implementation of state control over the education system, is based on certain principles that differ in their essence and purpose. The principles of the state policy on education are stated in Article 3 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Education” dated June 19, 2009. The Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan and its regional bodies act as the entities that exercise state control in the field of education.

Илкане Мамедова

Осуществление государственного контроля за системой образования

В статье указано, что государственный контроль, в том числе осуществление государственного контроля за системой образования, основывается на определенных принципах, различающихся по своей сути и назначению. Принципы государственной политики в области образования изложены в статье 3 Закона Азербайджанской Республики «Об образовании» от 19 июня 2009 года. Министерство науки и образования Азербайджанской Республики и его территориальные органы выступают в качестве субъектов осуществляющие государственный контроль в сфере образования.

Ceyhun QARACAYEV,

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya məhkəməsinin hakimi, hüquq elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyaya hüququ kafedrasının professoru, İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin üzvü
ceyhun_qaracayev@constcourt.gov.az;
Jeyhun.garajayev@cpt.coe.int;
jgarajayev@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ SƏMƏRƏLİ CİNAYƏT ARAŞDIRMASI PRİNSİPİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Qanunvericilik, Məhkəmə, İnsan hüquqları, Avropa Şurası, Konvensiya.

Keywords: Legislation, court, human rights, Council of Europe, convention

Ключевые слова: Законодательство, Суд, право человека, Совет Европы, Конвенция.

Müasir dövrdə insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi üçün milli hüquq sistemlərində ədalətli hüquqi prosedurun mövcud olması prinsiplə əhəmiyyətə malikdir. Ədalətli hüquqi prosedurun təmin edilməsi dövlətlərin insan hüquqları sahəsindəki pozitiv öhdəliklərindən irəli gəlir. [3, s.114-117]

Qeyd edim ki, ədalətli hüquqi prosedur kifayət qədər geniş anlayışdır. Bu anlayışa hakimiyyətin həyata keçirilməsi proseduru, şikayət və müraciətlərə baxılması proseduru, hüquqi məsuliyyətə cəlb olunma prosesi və s. aid edilir. Hazırkı məqalədə ədalətli hüquqi prosedur anlayışının yalnız bir komponenti – səmərəli cinayət araşdırması prinsipi nəzərdən keçirilir. Məqalədə əsas diqqət işgəncəyə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququnun təmin edilməsi və məişət zorakılığı ilə mübarizə sahəsində bu prinsipin roluna və əhəmiyyətinə yetirilmişdir.

Səmərəli cinayət araşdırması prinsipinin ma-

hiyyəti ondan ibarətdir ki, təməl hüquqlardan biri pozulduğu halda, məsələn, şəxs həyatdan məhrum edildikdə, işgəncəyə və ya digər pis rəftara məruz qaldıqda, məcburi əməyə cəlb edildikdə səlahiyyətli dövlət orqanları səmərəli araşdırma həyata keçirməli və təqsirli şəxsləri müvafiq sürətdə cəzalandırmalıdır. Səmərəli cinayət araşdırması dövlətin pozitiv, prosessual öhdəliyi kimi keçən əsrin 90-cı illərində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (bundan sonra “Avropa Məhkəməsi”) presedent hüququna daxil edilmişdir. Avropa Məhkəməsi McCann və başqaları Böyük Britaniyaya qarşı işi üzrə qərarında (1995-ci il) göstərmişdir ki, yaşamaq hüququ şəxsin dövlət nümayəndələri tərəfindən həyatdan məhrum edildiyi hər bir halda səmərəli rəsmi araşdırmanın aparılması öhdəliyini özündə ehtiva edir.[8] Sonrakı işlərdə Avropa Məhkəməsi bu öhdəliyi şəxsin digər özəl şəxslər tərəfindən həyatdan məhrum edildiyi hallara da şamil etmişdir.

Avropa Məhkəməsinin mövcud təcrübəsində səmərəli araşdırma prinsipi İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (bundan sonra - “Avropa Konvensiyası”) 2-ci maddəsi ilə yanaşı, əsasən, 3-cü (işgəncəyə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ), 4-cü (köləliyə və məcburi əməyə məruz qalmamaq hüququ)

və 8-ci (şəxsi və ailə həyatına hörmət edilməsi hüququ) maddələri ilə əlaqədar tətbiq edilir.

Avropa Məhkəməsinin təcrübəsindən məlumdur ki, məişət zorakılığının qarşısının alınması, işin hallarından asılı olaraq, dövlətin Avropa Konvensiyasının 2-ci, 3-cü və ya 8-ci maddələrindən irəli gələn pozitiv öhdəliyi kimi tövsif edilir. Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, məişət zorakılığı ictimai maraq kəsb edir və ailədaxili məsələ kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Dövlətin bu sahədə pozitiv öhdəlikləri vardır (müvafiq qanunvericilik bazasının mövcud olması, məişət zəmində törədilən hər bir zorakılıq faktının səmərəli surətdə araşdırılması, zorakılıq qurbanları mühafizə orderinin verilməsi və s.). Müvafiq olaraq, dövlətin pozitiv öhdəliyinin yerinə yetirilməməsi onun beynəlxalq məsuliyyətinə əsas yaradır.

Məişət zorakılığı ilə mübarizədə dövlətlərin pozitiv öhdəliklərinin, o cümlədən səmərəli araşdırma aparmaq öhdəliyinin məzmunu Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində müfəssəl açıqlanmışdır. İlk mühüm presedent kimi Opuz Türkiyəyə qarşı işi üzrə qərarı (2009-cu il) göstərmək olar. Avropa Məhkəməsi həmin qərarında qeyd etmişdir ki, ailə zorakılığı probleminə ailədaxili özəl məsələ kimi baxılmamalıdır. Dövlətin müdaxiləsi ilə məişət zorakılığından etibarlı qorunma hər bir demokratik cəmiyyətin marağında olmalıdır. Qeyd edilən iş üzrə zorakılığın qurbanı olan Nahidə Opuzun əri onu bir neçə dəfə öldürməyə cəhd etmişdi (avtomaşınla vurmuş, sonra isə bıçaqla yeddi dəfə xəsarət yetirmişdi). Bu cinayət hadisələrindən əvvəl isə onun ərinə qarşı məişət zorakılığı ittihamı ilə əlaqədar prokurorluq tərəfindən iki dəfə cinayət işi başlanmış və bu icraatlara kifayət qədər sübutlar olmadığı üçün xitam verilmişdi. Nəticədə Nahidənin səhhətinə və sağlamlığına ciddi xəsarət yetirilmiş və onun anası zorakılıq törədən kürəkəni tərəfindən öldürülmüşdü. Avropa Məhkəməsinin qənaətinə görə, bu cür ağır hadisənin baş verməsinin səbəbi dövlət orqanları tərəfindən cinayət işinin vaxtında başlanmaması və səmərəli cinayət araşdırmasının aparılmaması olmuşdu.[10]

Məişət zorakılığı ilə bağlı bəzi işlərdə Avropa Məhkəməsi digər müvafiq hüquqlarla yanaşı, ayırı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnun da po-

zulduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, Tunikova və başqaları Rusiyaya qarşı işi üzrə qərarında (2021-ci il) Avropa Məhkəməsi göstərmişdir ki, “məişət zorakılığı əksər hallarda qadınlara qarşı törədildiyindən və buna qarşı Rusiyanın hüquq sistemində zorakılıq qurbanlarına münasibətdə hər hansı mühafizə mexanizmi olmadığından Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulması ilə yanaşı, habelə həmin Konvensiyanın 14-cü maddəsinin tələbləri də pozulmuşdur, çünki ölkədə qadınlara qarşı ayırı-seçkilik vəziyyəti yaranır”. [14]

Səmərəli cinayət araşdırması prosessual cəhətdən məhkəməyəqədər mərhələyə aiddir. Məhkəmə nəzarəti isə məhkəməyəqədər mərhələdə cinayət-prosesi qaydasında təhqiqatçının, müstəntiqin və ya ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun fəaliyyəti nəticəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına qanunsuz müdaxilələrin qarşısını almağa, pozulmuş hüquqların bərpasına xidmət edən məhkəmə fəaliyyətinin müstəqil növüdür. Məhz bu səbəbdən məhkəmə nəzarəti insan hüquqlarının müdafiəsinə dair faydalı vasitə xarakteri daşıyan və ibtidai araşdırmanın səmərəliliyinə təsir göstərən amildir. Misal üçün, işgəncədən zərər çəkmiş şəxs və ya məişət zorakılığı qurbanı təhqiqat və ya istintaqın səmərəli aparılmasını yalnız prokuror və ya məhkəmə nəzarəti vasitəsi ilə tələb edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində məhkəmə nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İşgəncə faktlarının qarşısının alınması ilə əlaqədar səmərəli cinayət araşdırılması üçün bu sahədə prokurorluğun təhqiqat və istintaqa rəhbərliyi funksiyası və məhkəmə nəzarətinin rolunun güclənməsi önəmlidir. Prokurorluğun əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə rəhbərliyi və məhkəmə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə, məhkəməyəqədər prosessual mexanizmin təkmilləşdirilməsi və bu orqanların prosessual səlahiyyətlərinin artırılması (məsələn, işgəncə izi aşkar görüldüyü halda dərhal cinayət işinin başlanması, məhkəmə tərəfindən ekspertizanın təyin edilməsi və s.) məqsədmüvafiq olardı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar hüquqi mövqeyini ardıcıl ortaya qoymuşdur. Belə ki, hələ keçən əsrin 90-cı illəri-

nin sonunda “Təhqiqat aparan şəxs, müstəntiq və ya prokuror tərəfindən tətbiq edilmiş həbsə alma qətimkan tədbirindən verilmiş şikayətlərə baxılma qaydasının müəyyən edilməsi məsələsinə dair” 12 may 1999-cu il tarixli Qərarında Konstitusiya Məhkəməsi bildirmişdir ki, prokuror tərəfindən tətbiq edilmiş qətimkan tədbirindən məhkəməyə şikayət vermə və onun tərəfindən həmin şikayətə baxılma qaydaları Milli Məclis tərəfindən qanunvericilik qaydasında təkmilləşdirilməlidir.

2000-ci ildə qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllədə məhkəməyəqədər məhkəmə nəzarəti prosessual qaydada nəzərdə tutuldu, hətta həbs edilmə qətimkan tədbirinin tətbiqi səlahiyyəti məhkəməyə verildi. Beləliklə, cinayət işinə məhiyyəti üzrə məhkəmə baxışına qədər məhkəmələrə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədi ilə nəzarət, prokurorluğa isə təhqiqat və istintaqa ümumi rəhbərlik funksiyası verildi. Məhkəmə və prokurorluğun bu funksiyaları 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunda da öz əksini tapmışdır.[2]

Lakin müəyyən hallarda məhkəmə nəzarəti institutunun formal (yalnız sənədlərdə) olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Qəbələ rayon məhkəməsi Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmiş və Cinayət-Prosessual Məcəllənin 137 və 445.2-ci maddələrinin şərh edilməsini xahiş etmişdir. Konstitusiya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarında bildirmişdir ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 445.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərar məhkəməyə daxil olduqda, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi baxımından onun qanuniliyi və əsaslılığı məhkəmə nəzarəti qaydasında yoxlanılmalıdır, ehtiyac olduğu halda isə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar məxfiliyi təmin olunmaqla tələb edilə bilər. Əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə qərara əsasən əldə edilmiş materiallar “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanuna uyğun əldə olunduqda və Cinayət-Prosessual Məcəllənin tələblərinə uyğun təqdim edildikdə,

habelə məhkəmə nəzarəti qaydasında ətraflı yoxlanıldıqda, həmin Məcəllənin 137-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olduğu halda cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər. [1]

İşgəncə faktlarının səmərəli cinayət prosessual qaydada araşdırılması prosesinin məhkəmə nəzarəti altında olması insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. İlk növbədə, səmərəli araşdırma imkanları yalnız nisbətən müstəqil statusa malik olan səlahiyyətli orqan tərəfindən aparılmalıdır. Məsələn, işgəncə faktı üzrə istintaqı aparan prokurorluğun xüsusi qurumu müstəqil olmalıdır.

Avropa ölkələri prokurorlarının elmi-məşvərətçi şurasının 26 noyabr 2021-ci il tarixli Rəyinə əsasən, prokurorların müstəqilliyi hakim müstəqilliyi şərtləri ilə müəyyən edilməlidir. Həmin Rəyin 31-ci bəndində qeyd edilir ki, səmərəli araşdırma üçün prokurorun təkə institusional yox, hətta praktiki müstəqilliyi təmin edilməlidir. [9] Prokurorun praktiki müstəqilliyi, işgəncə faktı ilə yaranan və vəzifəli şəxsə dair başlanan cinayət təqibinin səmərəli araşdırmasına zəmanət yaradan şərtidir. Bununla bağlı həm Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ, həm də İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin (CPT) tövsiyələri nəzərə alınmalıdır. Həmin qurumların mövqeyinə görə, prokurorluğun xüsusi qurumu tərəfindən işgəncə faktları üzrə aparılan cinayət araşdırması səmərəli məhkəmə nəzarəti altında olmalıdır. Bu prosessual vasitə işgəncə qurbanlarının hüquqi müdafiəsi üçün real imkanlar yaratmış olur.

Avropa Məhkəməsi cinayət araşdırmasının səmərəli olması və bununla Avropa Konvensiyasının tələblərinə cavab verməsi üçün bir sıra meyarlar (standartlar) müəyyən etmişdir, CPT isə öz təcrübəsində həmin meyarlara əməl olunmasına dair tövsiyələr qəbul etmişdir.

Təxirəsalınmazlıq. Bu meyar prinsip müvafiq cinayət faktına dair sübutların asan və tezliklə əldə edilməsi üçün cinayət araşdırmasının dərhal başlanılmasını nəzərdə tutur. Bevasqua və S. Bolqarıstana qarşı işi üzrə qərarında (2008-ci il) Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, “şikayət olan kimi cinayət işi dərhal başlanılmalıdır”. [4] Həmin

işin materiallarına əsasən, şikayətçinin əri onu və onun oğlunu daim təhqir edirdi, şikayətçinin özünü isə hətta döymüşdü. Milli məhkəmələrin qərarına əsasən, onlar boşanandan sonra onların oğlu anası ilə qalmalı idi. Lakin onun əri uşağı uşaq bağçasından götürərək uzun müddət anasına qaytarmırdı. Hüquq mühafizə orqanları tərəfindən isə uşağın qaçırılmasına görə zorakılıq törədən atası cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməmiş və uşaq ilə onun anasına real təhlükə yaranmışdı.

Təxirəsalınmazlıq müəyyən ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinə də aid edilir. Məsələn, işgəncəyə məruz qalmış şəxsin və ya məişət zorakılığı qurbanının üzərində təxirəsalınmaz (dərhal) tibbi müayinə (ekspertiza) keçirilmədiyi və zədə, xəsarətlər qeydə alınmadığı halda buna dair ekspert rəyinin iş üzrə sübut kimi istifadə edilməsi imkanı itirilmiş olur.

Rizvanov Azərbaycana qarşı işi üzrə qərarında (2012-ci il) Avropa Məhkəməsi bildirmişdir ki, məhkəmə-tibb ekspertizasına dair sübutların gecəldə edilməsi pis rəftar ittihamı üzrə aparılan araşdırmanın ümumi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində ən mühüm amillərdən biridir. Bu iş üzrə istintaq orqanları şəxsin üzərində dərhal keçirilən tibbi müayinə üzrə təqdim edilən tibbi arayışı “natamam” sənəd kimi qiymətləndirənlər də, təxirəsalınmaz yeni “tələb olunan” məhkəmə-tibb ekspertizanı keçirməmiş və yalnız bu hal araşdırmanın səmərəliliyini şübhə altına almışdı. [11]

CPT öz növbəsində dəfələrlə vurğulamışdır ki, hətta şikayət olmadığı halda müvafiq araşdırma dərhal başlanmalıdır. Məsələn, CPT 20-ci Ümumi məruzəsində bildirmişdir ki, elektrik çarpan alətin istifadəsinin müvafiq qanunlara və ya qaydalara uyğun olmadığı aşkar edildikdə müvafiq araşdırma (intizam və/və ya cinayət) dərhal başlanmalıdır. Cəzaçəkmə yerlərində isə məhbuslar arasında zorakılıq nəticəsində xəsarətlər həkim tərəfindən qeydə alındıqda qeyd müvafiq prokurorun diqqətinə çatdırılmalı və onun tərəfindən ibtidai istintaq dərhal başlanmalıdır (CPT-nin Litvaya səfəri üzrə 2004-cü il məruzəsi). [17]

Müstəqillik və qərəzsizlik. Bu iki meyar bir biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. İlk növbədə, cinayət araşdırmasını aparən orqan və sübutların yoxlanması ilə əlaqədar dəvət edilən ekspert müstəqil

qurumların əməkdaşları olmalıdırlar. Avropa Məhkəməsi Ramsahai və başqaları Niderlanda qarşı işi üzrə qərarında (2007-ci il) bu qənaətə gəlmişdir ki, polis tərəfindən zəruri müdafiə adı altında Moravia Ramsahainin öldürülməsi faktına dair cinayət araşdırılması qərəzli şəkildə aparılmamışdır. Belə ki, araşdırma zamanı silah tətbiq edən polis əməkdaşlarının əlində barıt izinin olmasına dair ekspertiza, hadisənin baş verdiyi yerə baxış, polis əməkdaşlarının ayrılıqda dərhal dindirilməsi (onlar 3 gündən sonra dindirilmişdilər), hər hansı bir müstəqil şahidin dindirilməsi və digər istintaq hərəkətləri keçirilməmişdir. Əsas sübutlar isə hadisədən sonra ilk 15 gün ərzində yerli polis orqanları tərəfindən aparılan araşdırma mərhələsində toplanmışdır. Bütün bunlar səmərəli araşdırmanın qərəzsiz aparılmasını şübhə altına alır. [12]

Avropa Məhkəməsinin Azərbaycana qarşı bir sıra işlərində müstəqillik və qərəzsizlik meyarlarının pozulduğu aşkar edilmişdir. Məsələn, müvafiq polis idarəsinin əməkdaşları tərəfindən törədildiyi güman edilən qeyri-insani rəftar barədə təhqiqatın həmin polis idarəsinin müstəntiqinə həvalə edilməsi müstəqillik meyarının pozulması kimi qiymətləndirilmişdir (Nəcəfli Azərbaycana qarşı (2012-ci il), Layıcov Azərbaycana qarşı (2014-cü il)).

Qərəzsizlik meyarının vacibliyi Malik Babayev Azərbaycana qarşı işi üzrə qərarında (2017-ci il) vurğulanmışdır. Həmin işdə silahlı qüvvələrin əsgəri özünə qəsd etdikdən sonra hadisə yerinə baxış hal şahidi qismində onunla xidmət etmiş iki əsgərin iştirakı ilə onun xidmət etdiyi hərbi hissənin komandiri tərəfindən keçirilmişdi. Avropa Məhkəməsinin qənaətinə görə, həmin şəxslərin intihar hadisəsi ilə əlaqəli olması ehtimalı istisna edilmir. Təbii ki, bu cür halda həmin istintaq hərəkətinin qərəzli hesab edilməsi üçün kifayət qədər əsas yaranmış olur.

CPT qərəzsizliyə zəmanət verən müasir texniki vasitələrin geniş istifadəsini xüsusi vurğulayır. Belə ki, Azərbaycana 2012-ci il tarixli səfəri ilə əlaqədar məruzəsində qeyd edilir ki, polis şöbələrində CCTV sistemlərinin qeydləri xüsusilə önəmlidir. Araşdırma aparən prokurorluq orqanları bu texniki vasitələrdən istifadə etməlidirlər.

Texniki qeydiyyat, bir tərəfdən, qərəzsizliyi nümayiş etdirən, digər tərəfdən isə, hüquq mühafizə orqanlarının mövqeyini əsassız ittiham və böhtanlardan qoruyan vasitədir. [16]

Hərtərəflilik və adekvatlıq. Məntiqi olaraq bir-birini tamamlayan bu iki meyar cinayət araşdırması prosesində bütün əğlabatan və adekvat addımların atılmasını, sübutların prosesual qaydalara uyğun tam və ətraflı toplanmasını, müvafiq cinayət faktlarının diqqətlə, ardıcıl və obyektiv surətdə qiymətləndirilməsini və s. nəzərdə tutur. B.U. Çexiyaya qarşı işi üzrə qərarında (2022-ci il) Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, insidentlə əlaqədar Praqa aeroportunda saxlanılan əcnəbi vətəndaşın aqressiv olması səbəblərinin araşdırılmaması, şahidlərin dindirilməməsi, hər hansı məhkəmə-tibb ekspertizasının keçirilməməsi və s. ümumilikdə araşdırmanın adekvat və hərtərəfli olmamasını nümayiş etdirir. [5]

Savalanlı və başqaları Azərbaycana qarşı işi üzrə qərarında Avropa Məhkəməsi göstərmişdir ki, istintaq orqanları tərəfindən təqsirləndirilən şəxsin evində axtarış zamanı yalnız narkotik vasitələri götürülmüş və sonradan istintaq zamanı bu narkotik vasitələrin alınma mənbələri və ya digər şəxslərin bu cinayətə aid olub-olmamasına dair hər hansı istintaq tədbiri görülməmişdir. [13] Hılal Məmmədov Azərbaycana qarşı işi üzrə qərarında (2016-cı il) qərarında isə Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, istintaq zamanı polis əməkdaşlarının ifadələri ərizəçinin ifadələri ilə açıq şəkildə ziddiyyət təşkil etsə də, ərizəçi ilə polis əməkdaşları arasında üzləşmə keçirilməmiş və üstünlük polis əməkdaşlarının ifadələrinə verilmişdir. [6]

Təbii ki, istintaq orqanları ifadələrdə bu cür ziddiyyət aşkar etdiyi halda və ya cinayətin törədilməsi motivini tam aydınlaşdırmadıqda cinayət hadisəsini hərtərəfli və adekvat qiymətləndirməsi üçün müvafiq tədbirlərin (üzləşmə, hadisə yerinə baxış və s.) aparılmasını davam etdirməlidir.

CPT-nin 14-cü Ümumi Hesabatında vurğulanı ki, dövlət nümayəndələri tərəfindən mümkün hər hansı bir pis rəftara dair araşdırma hərtərəfli meyarına uyğun aparılmalıdır. Hadisə ilə əlaqədar sübutların təmin edilməsi üçün bütün əğla-

batan addımlar atılmalı, yəni şahidlər dindirilməli, müvafiq qeydiyyat sənədləri yoxlanmalı, ekspertiza keçirilməli və s. tədbirlər görülməlidir.

İşgəncə qurbanının (və onun ailə üzvlərinin) iştirakı. İşgəncə qurbanının cinayətin araşdırılmasında iştirakı, aparılan icraat barədə onun mütləq məlumatlandırılması və onun qanuni maraqlarının müdafiəsi səmərəli cinayət araşdırmasının əsas meyarlarından biridir. İşgəncə qurbanı və ya məişət zorakılığı qurbanına hüquqi yardımın göstərilməsi, onun tərəfindən konkret istintaq hərəkətlərinin aparılmasını tələb etmək və təhqiqat, istintaq orqanlarının hərəkət və ya hərəkətsizliyinə etiraz bildirmək imkanlarının verilməsi müdafiə vasitəsinin vacib komponentləridir. X. və başqaları Bolqarıstana qarşı işi üzrə qərarında (2021-ci il) Avropa Məhkəməsi göstərmişdir ki, İtaliyada bir ailə tərəfindən övladlığa götürülmüş uşaqların Bolqarıstanda uşaq evində olduqları dövrdə cinsi zorakılığa məruz qaldıqlarına görə həmin uşaq evinin rəhbərliyinə qarşı aparılan ibtidai araşdırma zamanı zorakılıq qurbanlarının Bolqarıstana dəvət olunmaması və dindirilməməsi həmin araşdırmanın səmərəli olmadığına dəlalət edir. Avropa Məhkəməsi vurğulamışdır ki, zərərçəkmiş şəxslərin ibtidai araşdırılmada iştirakı mütləqdir və hətta İtaliya köçmüş uşaqların Bolqarıstana ifadə verməkləri üçün gəlmək imkanını olmadığı halda belə, Bolqarıstan rəsmiləri İtaliyanın ədliyyə orqanları vasitəsi ilə cinsi zorakılıq qurbanlarını dindirmək imkanından istifadə etməli idilər. [15]

İctimai nəzarət. Müvafiq cinayət faktına dair araşdırmanın nəticələrinin ictimailəşməsi xüsusi əhəmiyyətlidir. İctimai nəzarətin olması şəffaflığa, eləcə də təqsirli şəxslərin müəyyənləşdirilməsi və müvafiq surətdə cəzalandırılması ilə bağlı qanunçuluq prinsipinə riayət edilməsinə dəlalət edir.

Yuxarıda göstərilən meyarlara əməl olunmaması cinayət araşdırmasının səmərəli olmaması və bununla da müvafiq insan hüququnun prosesual cəhətdən pozulması kimi qiymətləndirilir və müvafiq olaraq, dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə əsas verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 137 və 445.2-ci addələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 fevral 2015-ci il tarixli Qərarı // <https://constcourt.gov.az/az/decision/1159>
2. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” haqqında 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun // <https://e-anun.az/framework/2938>
3. Ətraflı bax: Гараджаев Д.Я. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека: монография / Д.Гараджаев – Киев: Издат. Норма Права, 2020.
4. CASE OF BEVACQUA AND S. v. BULGARIA [Application no. 71127/01] 12 June 2008 // [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-86875%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-86875%22]})
5. CASE OF B.Ü. v. THE CZECH REPUBLIC [Application no. 9264/15] 6 October 2022 // [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-219779%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-219779%22]})
6. CASE OF HILAL MAMMADOV v. AZERBAIJAN [Application no. 81553/12] 4 February 2016 // [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22CASE%20OF%20HILAL%20MAMMADOV%20v.%20AZERBAIJAN%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-160318%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22CASE%20OF%20HILAL%20MAMMADOV%20v.%20AZERBAIJAN%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-160318%22]})
7. CASE OF MALIK BABAYEV v. AZERBAIJAN [Application no. 30500/11] 1 June 2017 // [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22CASE%20OF%20MALIK%20BABAYEV%20v.%20AZERBAIJAN%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-173776%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22CASE%20OF%20MALIK%20BABAYEV%20v.%20AZERBAIJAN%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-173776%22]})
8. CASE OF McCANN AND OTHERS v. THE UNITED KINGDOM [Application no. 18984/91] 27 September 1995 // [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57943%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57943%22]}) 2
9. CCPE Opinion No. 16 (2021): Implications of the decisions of international courts and treaty bodies as regards the practical independence of prosecutors // <https://rm.coe.int/opinion-no-16-2021-en/1680a4bd26>
10. CASE OF OPUZ v. TURKEY [Application no. 33401/02] 9 June 2009 // [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-92945%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-92945%22]})
11. CASE OF RIZVANOV v. AZERBAIJAN [Application no. 31805/06] 17 April 2012 // [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22CASE%20OF%20RIZVANOV%20v.%20AZERBAIJAN%20\(Application%20no.%2031805/06\)%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-110488%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22CASE%20OF%20RIZVANOV%20v.%20AZERBAIJAN%20(Application%20no.%2031805/06)%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-110488%22]})
12. CASE OF RAMSAHAI AND OTHERS v. THE NETHERLANDS [Application no. 52391/99] 15 May 2007 // [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22RAMSAHAI%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-80563%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22RAMSAHAI%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-80563%22]}) 11
13. CASE OF SAVALANLI AND OTHERS v. AZERBAIJAN, 15 December 2022 // [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-221517%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-221517%22]})
14. CASE OF TUNIKOVA AND OTHERS v. RUSSIA [Applications nos. 55974/16 and 3 others – see appended list] 14 December 2021 // [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-)

213869%22}}

15. CASE OF X AND OTHERS v. BULGARIA [Application no. 22457/16] 2 February 2021 // <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2222457/16%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-207953%22%5D%7D>

16. <https://www.coe.int/en/web/cpt/azerbaijan>

17. <https://www.coe.int/en/web/cpt/lithuania>

Джейхун Гараджаев

Роль и значение принципа эффективности уголовного расследования в сфере защиты прав человека

В статье на материалах деятельности органов Совета Европы проанализирован один из важнейших принципов справедливого процессуального производства - принцип эффективного уголовного расследования.

Аргументировано, что неэффективность уголовного расследования представляет собой процессуальное нарушение прав человека, которое в ряде случаев влечет за собой международно-правовую ответственность государства.

На основании стандартов Европейского комитета против пыток и практики Европейского суда по правам человека предложена авторская классификация критериев эффективности уголовного расследования.

Ключевые слова: права человека, справедливое судебное разбирательство, эффективное уголовное расследование, Европейский суд по правам человека, Европейский комитет против пыток (ЕКПП).

Ceyhun Qaracayev

The role and importance of the principle of effective criminal investigation in the human rights protection

The author analyzes one of the most essential principles of fair procedural proceeding – the principle of the effective criminal investigation (based on the materials of the Council of Europe’s bodies).

The author argues, that if the criminal investigation isn’t effective, this is the type of the human rights violation, that might entail the international legal responsibility of the state.

Using the standards of the European Committee for the Prevention of Torture (CPT) and the case law of the European Court of Human Rights, the author offers the classification of the criteria of the effective criminal investigation.

Key words: human rights, fair trial (due process), effective criminal investigation, European Court of Human Rights, European Committee for the Prevention of Torture (CPT).

Zaur ƏLİYEV,

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekanı, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

e-mail: alievzh@gmail.com,

telefon:+99450 275 18 58;

Etibar ƏLİYEV,

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi "İnsan hüquqları və informasiya hüququ" UNESCO kafedrasının professoru, hüquq üzrə elmlər doktoru.

e-mail: a-etibar@rambler.ru,

telefon:+99455 230 24 42.

AZƏRBAYCANDA MEDIASİYA HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI

Açar sözlər: insan hüquqları, mediasiya fəaliyyəti, mediasiya hüququ, mediasiya münasibətləri, mediator, mediasiya təşkilatı, tərəflər.

Key words: human rights, mediation activity, mediation law, mediation relations, mediator, mediation organization, parties.

Ключевые слова: права человека, медиативная деятельность, медиативное право, медиативные отношения, медиатор, медиативные организация, стороны.

Qeyd etməliyik ki, cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində (siyasi, sosial-iqtisadi, insan hüquqları, elm və təhsil, mediasiya və s. sferalarda) hüquqi tənzimlənmə həyata keçirilir. Müasir dövrdə belə tənzimlənmə həm də mediasiya fəaliyyəti sferasında yaranmış və bu fəaliyyət növü cəmiyyətdə kütləvi xarakter alaraq, obyektiv zəmində əhəmiyyətli və ayrıca real ictimai münasibətlər qrupuna çevrilməkdədir. Belə ki, insan hüquqlarının müdafiəsi cəmiyyətdə ictimai həyat sisteminin mühüm komponenti olmaqla sosial fəaliyyət sahəsidir.

Terminoloji lüğətlərə görə, mediasiya (latınca - mediatio, ingiliscə - mediation) dedikdə subyektlər arasında (əsasən dövlətlər arasında) siyasi və hüquqi mübahisələrin, münacişələrin neytral

(vasitəçi dövlət), yəni mediator vasitəsilə həll olunmasının praktiki üsulları başa düşülür [10, s.480]. Mediasiyada vasitəçidən xüsusi psixoloji, hüquqi, diplomatik hazırlıq, yüksək mədəniyyət, münasib praktiki vərdislər, gərgin emosional araşdırma şəraitində öz neytrallığını (bitərəfliyi) qoruyub saxlamaq bacarığı tələb olunur. Əsas mediasional funksiya tərəflərə təsir və ya təzyiq göstərməkdən ibarət deyil, məhz tərəflərin bir-biri ilə danışıqlar aparması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasından, mövcud vəziyyətdən çıxış yollarının birgə araşdırıb-tapılmasından, tərəflərə məsləhət və tövsiyə verilməsindən ibarətdir. Bu zaman, əgər mediatora münasibətdə neytrallıq şübhəsi yaranarsa, həmin danışıqlar istənilən vaxt dayandırıla bilər. Bununla yanaşı, mediasiya proseduru mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinin (mövqələrinin) aydınlaşdırılmasına, tərəflərin maraqlarının toxunma nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsinə və öyrənilməsinə, real vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsinə, gələcəkdə öz dəlil-sübutlarının daha da təkmilləşdirilməsinə, hətta qeyri-mütənasib, yalnız addımın atılmasından yan keçməsinə və s. hallara potensial imkanlar yaradır. Lakin, əgər mediasiya uğurla nəticələnərsə, onda daha təsirli və effektiv qurumlara (məsələn, məhkəmə və arbitraj orqanlarına) mü-

raciət etmək hüququ tərəflərin ixtiyarında qalır [4, s. 88-89].

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində, haqlı olaraq, göstərilir ki, mediasiya dedikdə mübahisənin iki və ya daha çox tərəfinin könüllü olaraq, mediatorun köməyi ilə mübahisələrinin həlli ilə bağlı razılığa gəlməsi üçün qurulmuş bir proses başa düşülür [7, s.40; 9]. . Bu prosesə tərəflərin özləri başlaya bilər və ya bu prosesə başlamaq məhkəmə tərəfindən təklif və yaxud tələb edilə bilər, eləcə də bu prosesin keçirilməsi beynəlxalq mediasiya qurumuna üzv-dövlətin milli qanunvericiliyinin tələbləri ola bilər.

Qeyd etməliyik ki, “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (MHQ) mediasiya prosesində istifadə edilən bəzi əsas terminlərə anlayış verilir ki, onlardan bir qismini açıqlayaraq [1, 36 s.].

Mediasiya – mediatorun (mediatorların) vəsiqəçiliyi ilə tərəflər arasında yaranmış mübahisənin qarşılıqlı razılıq əsasında həlli ilə bağlı MHQ ilə müəyyən olunan proses deməkdir.

Tərəflər dedikdə hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər, habelə mediasiya prosesinin tətbiqinə razılıq vermiş inzibati orqan və qurumlar başa düşülür.

Mediator – peşəkar əsasda mediasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün tərəflərin cəlb etdiyi, yaxud mediasiya təşkilatı tərəfindən təyin olunmuş və MHQ ilə müəyyən edilən tələblərə cavab verən fiziki şəxs sayılır.

Mediasiya təşkilatı dedikdə söhbət MHQ ilə müəyyən edilən (maddə 11.1) hüquqi şəxsdən gədir. Belə ki, mediasiya təşkilatı mediasiyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə, mediasiya xidmətlərinin marketinqini, əmək müqaviləsi və ya müvafiq mülki-hüquqi müqavilə bağladığı mediatorların xidmətləri üçün haqqın və digər xərclərin ödənilməsinə dair qaydanı müəyyən edən, mediasiya zamanı danışıqların aparılması üçün şərait yaradan, MHQ ilə və ya tərəflərin razılığı ilə müəyyən edildiyi hallarda mediasiya prosesini aparmaq üçün mediatorları təyin edən, habelə mediatorların effektiv fəaliyyətinə yönələn digər tədbirlər həyata keçirən qeyri-kommersiya hüquqi şəxsidir.

Mediasiya iştirakçıları dedikdə mediator və mübahisə tərəfləri başa düşülür.

Mediasiyada iştirak edən digər şəxslər isə mediasiya prosesində iştirak edən vəkillər, nümayəndələr, tərcüməçilər, ekspert və mütəxəssislər, mediasiya təşkilatının əməkdaşları, habelə tərəflərin razılığı ilə mediasiya prosesində iştirak edən digər şəxslərdir.

Barışıq sazişi dedikdə tərəflər arasında mediasiya prosesi nəticəsində əldə edilən yazılı razılaşma ehtiva olunur.

Mediasiya prosesinin tətbiqi barədə müqavilə anlayışının məna yükü altında mövcud və ya gələcəkdə yarana biləcək mübahisənin mediasiya prosesi vasitəsilə həlli üçün tərəflər arasında bağlanan yazılı razılaşma nəzərdə tutulur.

Mediasiyaya dair qeyd-şərt – tərəflərin hər hansı mübahisə ilə bağlı məhkəməyə və ya arbitraja (münsiflər məhkəməsinə) müraciət etməzdən əvvəl mediasiya prosesində iştirakını tələb edən müqavilə, müqavilə şərti, yaxud hər hansı digər sənəddə olan şərt deməkdir.

Mediasiya xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə mediator və ya mediasiya təşkilatı ilə tərəflər arasında mediasiya xidmətlərinin göstərilməsi üçün imzalanan yazılı müqaviləni ehtiva edir.

Mübahisə dedikdə tərəflər arasında yaranmış (və ya yarana biləcək) MHQ-də (maddə 3.1) nəzərdə tutulmuş mübahisə başa düşülür [1, 36 s.]. Bu anlayış, məzmunca, özündə mülki işlər və kommersiya mübahisələrini (xarici elementli mübahisələr də daxil olmaqla), ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələri, əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələri və inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələri ehtiva edir [5].

Bütün bu sadalanan cəhətləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə Azərbaycanda mediasiya fəaliyyəti sahəsində müvafiq dövlət siyasəti həyata keçirilir və bu fəaliyyət növü artıq ümumtanınmış spesifik sferalarından biridir, onun ictimai-siyasi və sosial-hüquqi əhəmiyyəti günbəgün artmaqda davam edərək, mediasiya münasibətləri kütləvi xarakter almışdır. Mediasiya fəaliyyəti coğrafiyasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və insan hüquqlarının təminat mexanizm-

ləri istiqamətlərində genişmiqyaslı funksiyalara malik olması amili ölkədə mediasiya münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsini zəruri edir. Təbii ki, belə tənzimləmə mediasiya hüququ vasitəsilə həyata keçirilir.

Şərh olunanları və müasir dövrdə cəmiyyətdə mediasiya xidmətləri spektrinin genişlənməsi proseslərini nəzərə alaraq, zənnimizcə, hüquq doktrinasında (hüquq elmində) formalaşmaqda olan və nisbətən yeni hüquqi qurum kimi “mediasiya hüququ” termininin tətbiq edilməsi daha ağlabatan, əhatəli və uğurlu variantdır. Bu terminin həm də beynəlxalq-hüquqi dövriyyədə və milli qanunvericilik aktlarında işlədilməsi müşahidə olunur. Bəs, mediasiya hüququ dedikdə nə başa düşürük?

İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, mediasiya hüququ (MH) fenomeni müxtəlif variantlarda işləndiyinə görə çoxaspektli anlayışdır. Belə ki, o, aşağıda göstərilən dörd əsas mənada işlədilir:

-elm və tədqiqat sahəsi kimi mediasiya hüququ;

-tədris kursu mənasında mediasiya hüququ;

-qanunvericilik mənasında mediasiya hüququ;

-obyektiv mənada mediasiya hüququ.

Elm və tədqiqat sahəsi kimi mediasiya hüququ dedikdə mediasiya hüququna aid olan anlayışlar (mediasiya hüququnun subyektləri, mediasiya hüququnun mənbələri, mediasiya hüququnun prinsipləri, mediasiya-hüquq münasibətləri və digər məsələlər) barədə fikirlər, ideyalar, konsepsiya, nəzəriyyə, postulat, elmi-tədqiqat və s. mülahizə və elmi işlərin məcmusu başa düşülür. Bu mənada onu, həm də mediasiya hüquq elmi (doktrina) kimi qəbul etmək mümkündür. Mediasiya hüquq doktrinası MH sferasına aid olan məsələləri tədqiq edir və öyrənir.

Tədris kursu mənasında mediasiya hüququ [8] tələbələrə və oxucu auditoriyasına MH barədə biliklər və sistemləşdirilmiş informasiya verən tədris kursudur; bu mənada onu mediasiya hüquq tədris fənni kimi də adlandırmaq olar [4]. Belə ki, mediasiya hüququ artıq fənni kimi Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində tədris edilir.

Qanunvericilik mənasında mediasiya hüququ dedikdə mediasiya münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür.

Bu massivə mediasiya sahəsində mövcud olan beynəlxalq müqavilələr də daxildir. Çünki, Konstitusiyaya görə (maddə 148), Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Buna görə də, mediasiya xidmətinin göstərilməsi ilə bağlı beynəlxalq qaydalar, mediasiya kadrlarının hazırlanmasına dair proqramlar, mediasiya sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, təcrübə mübadiləsi və digər məsələlər barədə beynəlxalq müqavilələr mediasiya qanunvericiliyinə daxildir.

Obyektiv mənada mediasiya hüququ dedikdə, bir qayda olaraq, mediasiya münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi və məcmusu başa düşülür; onlara mediasiya-hüquq normaları deyilir. Buna görə də, obyektiv mənada mediasiya hüququ müvafiq mediasiya-hüquq normalarından ibarətdir. Sözügedən normaların əsas təyinatı və başlıca funksiyası mediasiya münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, obyektiv mənada mediasiya hüququ milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Obyektiv mənada mediasiya hüququ bundan sonra, sadəcə olaraq, “mediasiya hüququ” termini ilə əhatə olunacaqdır. Buna görə də, təbii ki, “obyektiv mənada mediasiya hüququ” və “mediasiya hüququ” ifadələri eynimənalı, sinonim anlayışlar kimi başa düşülməlidir.

Cəmiyyətdə mediasiya münasibətlərinin təşəkkül taparaq yaranması və dinamik inkişaf prosesləri aşağıda göstərilən üç vacib obyektiv faktordan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

1) real həyatda insan hüquqlarının mediasiya institutu vasitəsilə təmin edilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər – mediasiya münasibətləri;

2) bu sahədə mövcud olan ictimai münasibətlərin dəqiq müəyyənləşdirilmiş rəqlament və qaydalarla nizama salınmasında dövlətin maraqlı olması;

3) müvafiq sferada əsas dialektik başlanğıc norma, prinsip və prosedurların maraqlı dövlət orqan və qurumları tərəfindən müəyyənləşdirilməsi, eləcə də bunun sistemli şəkildə ümumqəbul olunmuş beynəlxalq qabaqcıl təcrübə platforması nəzərə alınmaqla qəbul edilməsi.

Göstərilən faktorlar müasir dövrdə milli praktikada artıq öz real əksini tapmışdır, bu sahədə kompleks hüquq normalar sistemi mövcuddur və bunun vasitəsilə mediasiya fəaliyyətinin effektiv şəkildə tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Beləliklə, şərh edilənləri nəzərə alaraq, mediasiya hüququna aşağıdakı kimi lakonik definisiya formalaşdırıla bilər:

- mediasiya hüququ dedikdə ictimai həyatda mediasiya fəaliyyəti rejimini və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan mediasiya münasibətlərini tənzimləyən, bir-birilə qarşılıqlı dialektik əlaqədə olan kompleks hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

Eyni zamanda, məlum olduğu kimi, hüquq sisteminin hər bir tərkib hissəsinin özünəməxsus nizamlaşma predmeti vardır. Bu sözləri, eynilə, mediasiya hüququ (MH) haqqında da söyləmək olar. Belə ki, MH özünəməxsus nizamlaşma predmetinə malikdir. Onun nizamlaşma predmeti belə bir suala cavab verir: mediasiya hüququ nəyi, hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyir?

Qeyd etməliyik ki, MH vasitəsi ilə hansı növ ictimai münasibətlər tənzimlənirsə, o münasibətlər də məhz onun nizamlaşma predmetini təşkil edir. Bu münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, nəzərə alınmalıdır ki, mediasiya fəaliyyəti MH-nin genesis-əmələgəlmə əlamətidir. Bu baxımdan, "mediasiya fəaliyyəti" anlayışı ilə tanış olmaq, onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Sözügedən anlayışda "mediasiya" terminini işlədilməsi onu göstərir ki, mediasiya hüququnun əsas və başlıca "iş" məhz mediasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Məsələn burasındadır ki, müasir dövrdə mediasiya münasibətləri kifayət dərəcədə geniş coğrafi xarakterli anlayış olub, özündə müxtəlif növ ictimai münasibətləri birləşdirir.

Hüquq ədəbiyyatında göstəriləndiyi kimi, cəmiyyətdə (ictimai həyatda) müxtəlif növ münasibətlər əmələ gəlir. Həmin münasibətlərə aşağıdakılar aiddir: siyasi münasibətlər, iqtisadi münasibətlər, mədəni münasibətlər, təhsil münasibətləri, əxlaq münasibətləri, mübahisə münasibətləri və s. Bu münasibətləri ictimai həyatda və cəmiyyətdə insan cinsindən olan subyektlər və insan kollektiv-

ləri (məsələn, idarə, müəssisə, təşkilat və b.) arasında yarandığına görə ictimai və ya sosial münasibətləri adlanır [3,s.134-135]. Əmələ gələn ictimai münasibətlər hüquq norması ilə tənzimlənərsə, belə münasibətə hüquq münasibəti (ingiliscə - legal relation) deyilir [10, s.677-678].

Həmçinin, qeyd etməliyik ki, hüquq münasibətləri iradəvi münasibətlər sayılır. Bu o deməkdir ki, heç bir kəs (subyekt) öz iradəsindən asılı olmadan, iradəsi ziddinə hüquq münasibətinə girə bilməz. Şəxslər yalnız öz iradələrinə uyğun olaraq, hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Başqa sözlə, hüquq münasibətləri subyektlərin iradəsini ifadə edir.

Yeri gəlmişkən, qeyd olunmalıdır ki, hüquq münasibətləri ictimai sivil həyatın əsas sahələrini təşkil edir. Hüquq mövcud olan yerdə mütləq hüquq münasibətləri də yaranır. Onlar, xüsusilə, sivil cəmiyyətlərdə, hüquqi dövlətlərdə daha çox inkişaf etmişdir. Hüquq münasibətləri insanı bütün ömrü boyu müşayiət edir, necə deyərlər, ona "yol yoldaşı" olur. Buna görə də, hüquq münasibəti hüquq elminin, hüquq nəzəriyyəsinin ən mərkəzi anlayışlarından biridir. Əgər hüquq münasibətləri mediasiya fəaliyyəti sahəsində əmələ gələrsə, onlara mediasiya münasibətləri deyilir; məhz bu münasibətlər MH ilə tənzimlənərək onun nizamlaşma predmetinə daxil olur. Bu isə, öz növbəsində, belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, mediasiya hüququnun nizamlaşma predmetinin zəminində mediasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan ictimai münasibətlər durur.

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, mediasiya fəaliyyəti özündə, mahiyyət etibarilə, aşağıdakı əsas istiqamətləri ehtiva edir:

- ümumi səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlarda (məsələn, BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və b.), mediasiya fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək, habelə digər aidiyyəti qurumlarla, o cümlədən onların milli və regional strukturları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması;

- beynəlxalq mediasiya münasibətlərində milli mediasiya təşkilatlarının, mediatorların və digər aidiyyəti subyektlər fəaliyyəti;

- mediasiya fəaliyyəti sahəsində zəruri tədbirlərin, müvafiq konfrans, sərgi və simpoziumların

təşkili və həyata keçirilməsi; -mediatorların ilkin hazırlığı, baza mediasiya təlimi və ixtisasın artırılması üzrə mediasiya təlimi qurumlarının yaradılması, habelə bu istiqamətdə müvafiq işlərin həyata keçirilməsi;

- mediasiya fəaliyyəti sahəsində əhalinin maarifləndirilməsi, eləcə də mediasiya fəaliyyətində əmək və sosial münasibətlər;

-mediasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin hüquqi tənzimlənməsi və sığorta münasibətləri, həmçinin mediasiya fəaliyyəti sferasında maddi dəstək;

-mediasiya fəaliyyəti sahəsində hüquqi tənzimləmənin və nəzarətin həyata keçirilməsi, mediasiya qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirləri, mediasiyanın inkişafı məqsədilə əməkdaşlıq və s. məsələlər [1, 36 s.].

Göstərilən siyahı qəti deyil. Belə ki, o, müasir dövrdə mediasiya fəaliyyətinin yeni yarana biləcək digər istiqamətləri ilə də genişləndirilə bilər: məsələn, idman-hüquq münasibətlərindən yaranan mübahisələr, tibb-hüquq münasibətlərindən yaranan mübahisələr, təhsil-hüquq münasibətlərindən yaranan mübahisələr və s. Mediasiya fəaliyyətinin sadalanan istiqamətləri ilə bağlı müxtəlif subyektlər arasında yaranan orqanik kompleks ictimai münasibətlər – mediasiya münasibətləri MH-nin tənzimləmə predmetini təşkil edir.

Mediasiya münasibətləri öz məzmununa görə son dərəcə müxtəlifdir. Belə ki, həmin münasibətlər mediasiya sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlığın digər istiqamətlərində də yarana bilər. Bu baxımdan, yəni məzmunu görə mediasiya münasibətlərini aşağıdakı növlər (qruplar) üzrə fərqləndirmək mümkündür:

-mlki işlər və kommertiya mübahisələri (xarici elementli mübahisələr də daxil olmaqla) üzrə yaranan mediasiya münasibətləri;

-ailə mübahisələri ilə bağlı yaranan mediasiya münasibətləri;

-əmək mübahisələri ilə bağlı əmələ gələn mediasiya münasibətləri;

-inzibati hüquq sferasında mübahisələrin həlli ilə bağlı əmələ gələn mediasiya münasibətləri;

-məhkəmə mediasiyası ilə əlaqədar yaranan mediasiya münasibətləri və sairə (MHQ, müvafiq olaraq - maddə 3.1.1-3.1.4 və 31).

Eyni zamanda, mediasiya münasibətləri mediasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı digər istiqamətlərdə də yaranır: mübahisələrin alternativ həlli spektri (MAH), mübahisə nəzəriyyəsi və mübahisələrin dinamikası, danışıqlar nəzəriyyəsi, mediasiyanın mərhələləri ("ADR Center" matrisi), mediasiyada təmsilçilik, məhkəmə tərəfindən işin mediasiyaya göndərilməsi üzrə CEPEJ təlimatı, mediasiya etikası, razılaşdırılmış sazişə ən yaxşı alternativ (RƏYA), razılaşdırılmış sazişə ən pis alternativ (RƏPA), SMART barışıq sazişi, mümkün razılaşma zonası (MRZ) və s. [6].

Göstərilən mediasiya münasibətlər qrupu məcmu halında birləşərək MH-nin nizamlaşdırma predmetini təşkil edir. Elə buradaca, dərhal qeyd etməliyə ki, həmin münasibətlər, əsasən, fiziki və hüquqi şəxslər, eləcə də hüququn digər subyektləri arasında yaranır. Belə ki, mediasiya münasibətlərində öz hüquqi statusuna və xarakterinə görə müxtəlif subyektlər iştirak edirlər; subyekt tərkibindən asılı olaraq, həmin münasibətləri ənənəvi şəkildə yeddi növ (qrup) halında təsnifləşdirmək mümkündür: 1) publik hüquqi şəxslərin öz aralarında mediasiya münasibətləri; 2) xüsusi hüquqi şəxslərin öz aralarında mediasiya münasibətləri; 3) fiziki şəxslərin öz aralarında mediasiya münasibətləri; 4) publik hüquqi şəxslərlə xüsusi hüquqi şəxslər arasında mediasiya münasibətləri; 5) fiziki şəxslərlə publik hüquqi şəxslər arasında mediasiya münasibətləri; 6) fiziki şəxslərlə xüsusi hüquqi şəxslər arasında mediasiya münasibətləri; 7) qarışıq şəxslər arasında yaranan mediasiya münasibətləri.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, xarici elementin iştirak etdiyi mübahisələrə - xarici iqtisadi mübahisələrə və ya beynəlxalq kommertiya mübahisələrinə baxmaqdan ötrü mübahisə edən tərəflər özləri kommertiya arbitrajı da yarada bilərlər. Kommertiya arbitrajı dedikdə dövlət məhkəmə sisteminə daxil olmayan münasiflər məhkəməsi başa düşülür [2, s.773-777].

Mediasiya münasibətlərini həm də konkret mediasiya fəaliyyəti üzrə həyata keçirilən tədbirlərə görə təsnifləşdirmək olar: məsələn, mediator-kadr hazırlığı üzrə mediasiya münasibətləri, təcrübə mübadiləsi və qabaqcıl metodların öyrənilməsi üzrə mediasiya münasibətləri, mediasiya

sektorunda müasir innovasiya və ən yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər və s.

Eyni zamanda, mediasiya münasibətlərini hüquqi təbiətinə görə də fərqləndirmək mümkündür. Belə ki, əgər mediasiya hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər mediasiya fəaliyyəti sahəsində publik hüquq subyektləri arasında yaranarsa, belə münasibətlər publik mediasiya-hüquq münasibətləri sayılır. Məsələn, mediasiya fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi sahəsində dövlət, Nazirlər Kabineti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, eləcə də məhkəmələr tərəfindən qəbul edilən hakimiyyət xarakterli aktların icrası ilə bağlı yaranan münasi-

bətlər publik mediasiya-hüquq münasibətləri sırasına daxildir.

Xüsusi mediasiya-hüquq münasibətləri isə mediasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində ayrı-ayrı fiziki və hüquqi (qeyri-publik) şəxslər arasında yaranar. Məsələn, mübahisə tərəfləri, mediator, mediasiya təşkilatı və mediasiya prosesində iştirak edən digər şəxslər (vəkil, təmsilçi, tərcüməçi və s.) arasında əmələ gələn ictimai münasibətlər xüsusi mediasiya-hüquq münasibətləridir.

Beləliklə, mediasiya hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər qrupuna iki aspektdən yanaşmaq lazımdır:

- birinci, publik mediasiya-hüquq münasibətləri;
- ikinci, xüsusi mediasiya-hüquq münasibətləri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının “Mediasiya haqqında” Qanunu / Buraxılışa məsul: B.C.Kərimli. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2019, 36 s.
2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. II nəşr. Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, 2021, 840 s.
3. Allahverdiyev S.S. Konstitusiyaya və hüququn əsasları. Dərslük. 8-ci nəşr. Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, 2018, 452 s.
4. Beynəlxalq münasibətlər lüğəti / B. S. Atakişiyev. Bakı, 2009, 138 s.
5. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun kommentariyası / A.Abdullayev, E. Abdullayev. Bakı, Qanun, 2007, 288 s.
6. Leonardo D’Urso, Konstantin-Adi Qavrila. Mediasiyanın əsas iştirakçılarının təlimi üçün tədris vəsaiti. Bakı, ADRcenter, 2020, 112 s.
7. Leonardo D’Urso, Konstantin-Adi Qavrila. Mediatorlar üçün mediasiya təlimi üzrə tədris vəsaiti. Bakı, ADRcenter, 2020, 113 s.
8. “Mübahisələrin alternativ həlli” magistr tədris Proqramı / Tərtib edənlər: E.A.Xələfov, M.A.Mirzəyev. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı”, 2018, 12 s. Mövzu 13. Mediasiyanın aparılması qaydası.
9. Ruslan Mirzəyev. Mediasiya. Nəzəriyyə və Azərbaycan təcrübəsi. Bakı, ADRcenter, 2020, 163 s.
10. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю.Тихомирова. М., 2005, 972 с.

Заур Алиев
Этибар Алиев

Формирование медиационного права в Азербайджане

В статье научно исследуется вопрос медиативного права, формирующегося в Азербайджане в современную эпоху. Отмечается, что медиативное право означает систему и совокупность сложных правовых норм, регулирующих медиативные отношения в обществе. Феномен медиативного права также является многогранным понятием, поскольку применяется в разных вариантах - медиативное право как научно-исследовательская область, медиативное право в смысле учебного курса, медиативное право в законодательном смысле.

Zaur Aliyev
Etibar Aliyev

Formation of mediation law in Azerbaijan

The article scientifically investigates the issue of mediation law, which is being formed in Azerbaijan in the modern era. In the article, the authors scientifically examine the concept of mediation law and the subject of regulation, which is being formed in Azerbaijan. It is noted that mediation law means the system and set of complex legal norms that regulate mediation relations in society. The phenomenon of mediation law is also a multifaceted concept as it is developed in different variants - mediation law as a science and research field, mediation law in the sense of educational course, mediation law in the legislative sense.

Səftər RƏHİMLİ

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
sefterrehimli@yahoo.com

ŞƏXSİ HÜQUQLAR ÜMUMTANINMIŞ ADƏT NORMASI KİMİ

Açar sözlər: Beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, siyasi hüquqlar, şəxsi hüquqlar, ümumtanınmış adət normaları.

Keywords: International law, human rights, political rights, personal rights, recognized customs.

Ключевые слова: международное право, права человека, политические права, личные права, общеизвестные обычаи.

Beynəlxalq hüquq səviyyəsində insan hüquqlarına hörmətin təminatlandırılması II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə meydana gəlmişdir. İnsan hüquqlarına hörməti təşviq edən məhkəmə nəzarətinin olmaması beynəlxalq hüququn özünün səmərəliliyini şübhə altına qoymuşdu. Bu dövrə qədər mövcud olan beynəlxalq hüquq fəlsəfəsi də beynəlxalq hüququ yalnız dövlətlər üçün qəbul edirdi [17]. Məhkəmə praktikası da xarici yurisdiksiyada fərdin hüquqlarının müdafiəsində səlahiyyəti həmin fərdin mənsub olduğu dövlət üçün tanıyırdı. Beynəlxalq Məhkəmənin baxışına görə insan hüquqları üzrə yeganə iddiaçı kimi dövlət çıxış edə bilirdi [14].

Fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquqi prosedurlara buraxılması və ya ayrı-ayrı şəxslərin beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə beynəlxalq hüquqi prosedurlarda məsuliyyətə gətirilməsi Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı ilə mümkün olmuşdur. 1945-ci ildə Tribunalın Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra sülh əleyhinə cinayətlər; hərbi cinayətlər və insanlıq əleyhinə cinayətlər törətmiş şəxslər cəzalandırılmış olurlar [21]. Yalnız bundan sonra həm beynəlxalq hüquqi prosedurlar çərçivəsində, həm də milli məhkəmələrdə beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə ayrı-ayrı fiziki şəxslər məsuliyyətə

cəlb edilmiş oldular [13]. Bununla da mövcud pozitivist beynəlxalq hüquq konsepsiyası dəyişmiş oldu. Belə bir imperativ qəbul olunur ki, fiziki şəxslər beynəlxalq hüquqi prosedur çərçivəsində məsuliyyətə cəlb olunduğu kimi, onlar beynəlxalq hüquq çərçivəsində hüquqlarını da müdafiə edə bilirlər [19].

ABŞ və Fransa qanunvericiliyindən ilham alınaraq 1948-ci ildə qəbul edilən İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi insan hüquqlarını beynəlxalq hüquqi tənzipetmənin predmetinə çevirir. Bəyannamə dövlətlərlə ayrı-ayrı fərdləri də beynəlxalq hüquq subyektinə çevirsə də bu normaların realizəsi üzrə nəzarət mexanizminin yaradılmasını nəzərdə tutmurdu.

BMT Nizamnaməsi (m.55) ilə insan hüquqları sahəsində dövlətlər öhdəlikli olduqlarını qəbul etsələr də, müvafiq öhdəliklərin icrası üzrə beynəlxalq hüquqi prosedurlar (məhkəmə qismində) yalnız Avropa regionunda İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında (1950) Konvensiyanın qəbulu ilə mümkün olur. Universal səviyyədə isə fərdi şikayətlər üzrə yalnız inzi-bati ədliyyə prosedurunun təsis edilməsi mümkün olmuşdur. 1966-cı ildə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Paktın və onun Əlavə Protokolunun qəbulu ilə beynəlxalq insan hüquqları hüququnun və ya beynəlxalq insan hüquqlarının təsisi də təmin edilmiş olur. Sonrakı beynəlxalq müqavilələrlə bu proses daha da gücləndirilir. Fərdi şikayət prosedurunun təsis edilməsi beynəlxalq hüquqda inqilabi dəyişiklik olaraq qiymətləndirilir. Bu proses dövlətlərin beynəlxalq insan hüquqları hüququ üzrə öhdəliyinə də yeni məzmun vermiş oldu. Qeyd etdiyimiz kimi bu sahənin başlanğıcı BMT Baş Məclisinin qətnaməsi ilə 1948-ci il 10 dekabrda qəbul edilən İnsan Hüquq-

larının Ümumi Bəyannaməsinə təsadüf edir [9]. Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında (1948) Konvensiya, Müharibə vaxtı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyası, Hərbi əsrlərlə davranış haqqında Cenevrə Konvensiyası (m. 49.4), Ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında 1965-ci il Konvensiyası, daha sonra 1966-cı il 16 dekabrda qəbul edilən Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt insan hüquqları sferasında dövlətlər üçün universal xarakter kəsb edən standartlar müəyyən edir [18].

Qəbul edilmiş beynəlxalq aktlar hər dəfə yeni məzmunla şəxsi hüquqlara təsir etmiş, onların universal dəyərə çevrilməsi istiqamətində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu aktlar bütövlükdə insan hüquqlarının təsnifat zərurətini meydana gətirmiş, dövlətlər üçün gözlənilməsi mütləq xarakter kəsb edən, hər hansı bir vəziyyətdən asılı olmayaraq məhdudlaşdırılmayan hüquqların fərqləndirilməsi problemini də yaratmış oldu [2]. Həm regional, həm də universal səviyyədə qəbul edilən aktlarla şəxsi hüquqlara yeni hüquqi anlam verildi. 1948-ci il İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt ilə təsbit edilən “təbii hüquqlar” konsepsiyası regional aktlardan İnsan hüquqları haqqında 1981-ci il İslam Bəyannaməsində, İnsan hüquqlarının 1990-cı il Qahirə Bəyannaməsində və d. mənbələrdə daha da inkişaf etdirildi. Şəxsi hüquqların siyasi əhəmiyyəti qəbul edildikcə onlara beynəlxalq səviyyədə diqqət də artmağa başladı. Bu hüquqların bütün dünyada eyni məzmununda anlaşılması və onların sistem halına salınması üçün tədbirlər həyata keçirilməyə başlanılır. Harmonizasiya və unifikasiya məqsədli beynəlxalq müqavilələr hazırlanıb qəbul edilir [8].

Bu hüquqların ümumtanınmış adət normalarına aid edilməsi səbəbindən beynəlxalq müqavilələr şəxsi hüquqlar sahəsində bir növ sistemləşdirmə prosesini həyata keçirmişlər. Şəxsi hüquqların ümumtanınmış adət normalarına aid edilməsi müəyyən təcrübəyə əsaslanır [4]. Beynəlxalq məhkəmə və tribunalların qərarlarında da bu hüquqların bütün dövlətlər üçün ümumi və hüquqi məcburi olduğu nəticəsi verilmişdir. Qeyd edilir

ki, əgər şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində ümumtanınmış normaların konkret siyahısını verməyə çalışsaq razılaşmaq olar ki, müvafiq beynəlxalq müqavilədə iştirakından asılı olmayaraq bütün dövlətlər onların yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin: genosidə, irqi və ya milli ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq, işgəncə və kölə vəziyyətinə salınmaqdan müdafiə hüququnu təmin etməlidir. Bu siyahıya həmçinin yaşamaq hüququnu da aid etmək lazımdır [15].

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında Ümumi Bəyannamədə və Paktda ifadə edilən şəxsi hüquqlardan soyqırma, aparteidə, irqi ayrı-seçkiliyə, işgəncəyə yol verməmək, ədalətli məhkəmə təminatları, mülkiyyət hüququ, demokratiyaya hüquq, cinsi hüquq bərabərliyi adət-hüquq mənşəli norma kimi qiymətləndirilir [7]. Başqa bir mənbədə bu siyahı yaşamaq, köləliyə məruz qalmamaq, işgəncəyə məruz qalmamaq, ayrı-seçkiliyə yol verməmək, özbaşına həbsə və saxlanmaya yol verməmək, məhkəmə baxışı və mülkiyyət hüququ ilə məhdudlaşdırılır. İfadə edilən bu ümumtanınmış insan hüquqları beynəlxalq adət-hüquq normaları kimi bərqərar olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq müqavilə normaları ilə təsbit edilməkdədir. Ümumtanınmanın meyarı kimi dünyanın əsas hüquq sistemlərini təmsil edən əksəriyyət dövlətlər tərəfindən tanınma (universallıq); adət və ya müqavilə əsasının olması; dayanıqlı ümumi praktika xarakterik hal kimi qəbul edilir. Ümumtanınmış şəxsi hüquqları təsbit edən insan hüquqları üzrə müqavilənin iştirakçısı olmasından asılı olmayaraq bütün dövlətlər həmin hüquqlara mütləq riayət etməlidir. 1993-cü ildə keçirilən İnsan hüquqlarının Dünya konfransında dövlətlər bu hüquqların erga omnes xarakterini qeyd etmişlər [1].

1948-ci il Bəyannaməsində ifadə edilən əsas hüquq və azadlıqlara məcburi hüquqi qüvvə verməklə 1966-cı ilin dekabrında BMT çərçivəsində qəbul edilmiş Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt (1976-cı ildə qüvvəyə minib) yeni bir dönəm üçün başlanğıc olur. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt adət hüquq mənşəli normaları sistemləşdirməklə bərabər, həm də həmin normalar üçün yeni inkişaf mərhələsini müəyyən etdi [5]. Bir tərəfdən Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt yeni hüquqları (mə-

sələn, işgəncə və ya ləyaqəti alçaldan davranış və cəzaya məruz qalmamaq hüququ ilə (m.7) 1984-cü il İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı Konvensiyanı) meydana gətirirsə, digər tərəfdən bu Paktla ifadə edilən hüquqların həyata keçirilməsinə nəzarət üzrə institusional mexanizm təsis edilir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt özünün hüquqi təbiətinə görə minimal standartları müəyyən etməklə iştirakçı dövlətlər üçün tanınma anından yerinə yetirilməli olan öhdəlik yaradır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 2-ci maddəsində hər bir BMT üzvünün öz ərazisindəki şəxslərin Paktla bəyan edilən hüquqların təmin edilməsi vacib sayılır.

Paktın hüquqi təbiətini müəyyən etmək üçün onun müddəalarına müraciət etmək lazımdır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 2-ci maddəsində dövlətlərin, onların səlahiyyətli orqanlarının bu müqavilənin müddəalarına əsaslanması tələb edilir. Paktın 6-cı maddəsində deyilir ki, yaşamaq hüququ hər bir insanın ayrılmaz hüququdur, “ölüm qərarı yalnız ən ağır cinayətlər zamanı, cinayət törədilən vaxt qüvvədə olan və Paktla zidd olmayan qanuna müvafiq olaraq verilə bilər”. Həmin maddənin digər hissəsində ifadə edilir ki, “barəsində ölüm qərarı qəbul edilən hər bir şəxs qərarın yumşaldılması xahişi ilə müraciət etmək kimi hüquqa malikdir”; “18 yaş olmayan şəxslərə münasibətdə ölüm hökmü qəbul edilmir və hamilə qadınlar üçün qəbul edilən ölüm hökmü həyata keçirilmir”. 1989-cu ildə Ölüm hökmünün ləğvi haqqında İkinci fakültativ Protokolla Paktın tənzim etdiyi bu məsələ daha ətraflı rəqləmləndirilmişdir.

Paktın 7-ci maddəsi işgəncə, qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan davranış və cəzalar; 8-ci maddədə kölə ticarətinin istənilən forması qadağan edilir. Paktın 9-cu maddəsinin 3-cü bəndində bəyan edilir ki, cinayətə görə həbs olunmuş və ya saxlanılmış hər bir şəxs təcili qaydada və müəyyən vaxt ərzində məhkəmə hakimiyyətinə və ya azadlıqdan məhrum etmə hüququnu həyata keçirmək səlahiyyəti olan şəxsin yanına gətirilir. Şəxsin nəzarət altında istintaqı gözləməsi ümumi qayda olmamalıdır [10].

Azadlıqdan məhrum edilmə yerlərindəki dav-

ranış qaydaları Paktın 10-cu maddəsində ifadə edilib. Burada azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətinə hörmət və humanist münasibət hüququ ifadə edilib. Paktın 11-ci maddəsi şəxsin hər hansı bir müqavilə öhdəliyini yerinə yetirə bilməməsi səbəbi ilə azadlıqdan məhrum edilməsinin yolverilməzliyini təsbit edib.

Məzmun baxımından Paktın 14-cü maddəsi çox geniş anlama malikdir. Bu maddədə məhkəmə prosesinin prinsipləri, mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün fərdlərin məhkəmə qarşısında bərabərliyi, təqsirsizlik prinsipi, apellyasiya baxışı, non bis in idem və s. hüquqlar təsbit olunub. Cinayət prosesini ehtiva edən nullum crimen nullum poen sine lege prinsipi 15-ci maddədə ifadə edilib. Paktın 15-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir ki, heç kəs törədildiyi vaxt milli qanunvericiliyə və ya beynəlxalq hüquqa görə cinayət sayılmayan hərəkətə görə təqsirli hesab edilə bilməz [16].

Paktın 17-ci maddəsi şəxsi və ailə həyatına özbaşına müdaxilənin yolverilməzliyini, yaşayış yerinin toxunulmazlığını və yazışmanın gizliliyini, şərəf və ləyaqətə müdaxilənin qadağan edilməsi hüququnu müəyyən edir. Paktın 18-ci maddəsi vicdan, din azadlığına və bu hüquqların məhdudlaşdırılması hallarına həsr edilib [3].

Pakt ədalət mühakiməsi üçün zəruri olan bütün əsas norma və prinsipləri formalaşdırmışdır. Ədalətli məhkəmə baxışı hüququ qanunun aliliyinə zəmanət verən Paktın təməl normalarından biri hesab edilir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Paktla bəyan edilən hüquqlar əsas hüquqlardır. Bu hüquqların mütləqliyi ona dəlalət edir ki, ratifikasiya aktından asılı olmayaraq, həmin hüquqları təsbit edən beynəlxalq müqavilə istənilən dövlət üçün hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Bir sıra dövlətlərin məhkəmələri “işgəncə tətbiq etməmək” üzrə öhdəliyin adət-hüquq xarakterini əsaslandırarkən İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinə, bu sahədə ratifikasiya edilməmiş beynəlxalq müqavilələrə də istinad etməkdədirlər.

Mülki və siyasi hüquqlar üzrə beynəlxalq müqavilələrin adət hüquq norması kimi tanınması da qəbul edilməkdə olan faktdır. İnsan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinin beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərindən ən əhəmiyyətli kimi ta-

nınması və insan hüquqları və əsas azadlıqların təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi olaraq qəbul edilməsi digər dövlətlərin də hüquq sistemləri üçün xarakterik haldır. Prof. L.Hüseynov qeyd edir ki, hazırda insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrə də spesifik kontiunitet verən, onların xüsusi təbiətini nəzərə alan yeni beynəlxalq adət-hüquq normasının yaranmasının şahidinə çevrilirlik [23].

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin varislik qaydasında, yəni qarşılıqlı razılaşma əsasında deyil, birbaşa olaraq varis dövlətə keçməsi həm maddi hüquq standartlarını, həm də prosessual təminat sistemini nəzərdə tutur. Sonuncu halda dövlətlərin beynəlxalq hüquq müdafiə mexanizmlərinin, o cümlədən beynəlxalq məhkəmə, müqavilə orqanlarının nəzarət funksiyası, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə onların yurisdiksiyası da qeyd-şərtsiz qəbul edilməlidir. Lakin sonuncu halda öncə də ifadə etdiyimiz kimi qarşılıqlı razılaşma metodu qalmaqdadır [12].

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin kontiuniteti "tabula rasa"nı üstələməkdədir. Dövlətlərin parçalanması, birləşməsi, yenidən yaranması insan hüquqları haqqında müqavilələrin kontiunitetinə xələl gətirməməlidir. İnsan Hüquqları Komitəsinin Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Paktdan və onun Fakültativ Protokolundan yaranan nəzarət yurisdiksiyası hüquqi varislik institutunu üstələyən və beynəlxalq adət hüquq normalarını məcəllələşdirmiş müqavilə kontiunitetindən təzahür etməkdədir. Bu hal o anlama gəlir ki, Pakt iştirakçısı dövlət müqavilə orqanı kimi İnsan Hüquqları Komitəsinin iştirakçı dövlətlərin dövrü hesabatlarına, fərdi və dövlətlərarası şikayət proseduruna, beynəlxalq müqavilə normalarının təfsir və tətbiqi üzrə səlahiyyətini də istisna etmək məqsədi ilə Pakta qeyd-şərt etmək və ya fərdi şikayətlər hüququnu ehtiva edən Protokolu ratifikasiya etməmək iştirakçı dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəliyini pozmuş olduğu anlamına gələcək [20].

Bir sıra dövlətlər bu gün də insan hüquqları üzrə universal müqavilə mexanizmlərinin yurisdiksiyasını qəbul etməyiblər. Qəbul etdikləri halda isə onların mövqelərinə ciddi münasibət bəslə-

mirlər. Başqa bir halda isə müvafiq müqavilələrə qoşularkən müqavilələrin əsas məzmununu, məqsədini təşkil edən normalara qeyd-şərt etməklə həmin normalar üzrə öhdəlikləri istisna etməyə çalışırlar. Belə bir fakta qeyri-ciddi münasibət bəslənir ki, dövlətlər ən azından universal beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn, BMT çərçivəsində Nizamnaməyə bağlılıqla insan hüquqlarına hörmət etmək kimi öhdəlik götürüblər. Fundamental hüquqlar üzrə beynəlxalq müqavilə normalarının tanınması və onların institusional təminat sistemində iştirak etmək zərurəti dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyindən, həmin hüquqların təbii xarakterindən meydana gəlir. İnsan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi yalnız maddi hüquqi standartların deyil, həm də milli və beynəlxalq prosessual təminat sisteminin təsis edilməsini nəzərdə tutur. BMT Nizamnaməsinin 55 və 56-cı maddələrinə görə – *Təşkilatın bütün üzvləri birlikdə (yəni beynəlxalq təminat sistemlərində iştirakla – kurs müəll.)* və ayrı-ayrılıqda hamı üçün ümumtanınmış insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət etmək və bu hüquqları gözləmək məqsədinə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıq etmək öhdəliyindədirlər.

Dövlətlərin BMT Nizamnaməsi çərçivəsində formalaşan əməkdaşlığının xarakteri BMT-nin məqsədi ilə müəyyən edilir [22]. BMT-nin əsas məqsədləri beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, xalqların bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsiplərini rəhbər tutaraq millətlər arasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək təşkil edir (m.1.1; 1.2). Bununla bərabər 1.3 maddəsinə görə *Təşkilatın bütün üzvlərinin üzərinə cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hamı üçün insan hüquqlarını və əsas azadlıqları təşviq və inkişaf etdirmək (kurs – müəll.)* öhdəliyi qoyulur [24]. Beləliklə, fundamental insan hüquqlarının gözlənilməsi zərurəti daxili qanunvericiliklə bərabər, həm də universal beynəlxalq institusional sistemdəki üzvlükdən, bu üzvlük üzrə götürülmüş beynəlxalq öhdəlikdən də meydana gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Annacker J. The legal Regime of Erga Omnes Obligations in international law. Austrian Journal of Public and international law, 1994, vol.46, p. 136.
2. Carozza P.G. Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law, 97 American J. Ind. L.38(2003)
3. De Zayas A., Moller J., Orsahl T. Application of the International Covenant on Civil and Political Rights under the Optional Protocol by the Human Rights Committee. – Geneva, 1989. p.36-37
4. Əliyev Ə. İ. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya şikayəti institutu insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin mühüm vasitəsi kimi / Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin məlumatı. Xüsusi buraxılış. Bakı 2015, s.69
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi. Bakı 2009, s.321; Aliev Amir. The coe contribution to implementation of universal dimensions on freedom of formation and media rights ufo the domestic law of Azerbaijan. Human security in the context of globalization: modern legal paradigm (monograph). Under the general editorship I.Sopilko. Slovak Republic: Podhajka. 2017, p.80
6. Hannum H. The Status of the Universal Declaration of Human Rights in National and international law / Georgia Journal of international and Comparative law. 1995/1996, vol.25, p. 343.
7. Henkin L. Human Rights and State "Sovereignty". Georgia Journal of international and Comparative law. 1995/1996, vol.25, p.39.
8. Henry J. Steiner, Philip Alston, Ryan Goodman. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals: Text and... Oxford University Press. USA, 2001, p.29
9. Humphrey. The Revolution in the International Law of Human Rights / 4 Human Rights Law Journal (1974-1975). p.205, 208-209; Newman F., Weissbrodt D. International Human Rights 61-190 (1990); Robertson A.H., Merrills J.G. Human Rights in the World (3rd ed., 1993). p.19
10. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals (H. J. Steiner and P. Alston eds.). Oxford. 2006, p. 775
11. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals (H. J. Steiner and P. Alston eds.). Oxford. 2006, p.166
12. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals (H. J. Steiner and P. Alston eds.). Oxford. 2006, p.168
13. Kresimir K. Prosecuting Human Rights Offences: Rethinking the Sword Function of Human Rights Law. International Criminal Law Series. BRILL, 2017. P.218
14. Mavromattes Palestine Concessions Case. 1924, P.C.I.J. Reports. Ser. A. p.2
15. Mullerson R. On the Nature and Score of Customaru International law. / Austrian Review of International and European law. 1998. vol 2. p. 356
16. Novak M., Klok J., Şvartsin İ. İnsan hüquqları: parlament üzvləri üçün vəsait. Parlament-lərarası Birlik və BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarının İdarəsi. 2005, s.129
17. Oppenheim L.F. International law. (lanterpacht 8th ed. 1855), p.636
18. Ramcharan O. The Concept and Present Status of International Protection of Human Rights: Forty Years after the Universal Declaration. – Dordrecht, 1989. p.56
19. Shelton D. Remedies in International Human Rights Law. Oxford University Press, USA, 2015, p.178-181
20. Sohn L.B. The New International law: Protection of the Rijhts of individuals Rather than states . The American University Law Review, 1982, vol.32, p.17.
21. The Nurnberg Trial 1946, 6 F.K.D. 69, 110
22. Гаврилов В.В. Принятие ООН актов о правах человека и международный механизм их

имплементации: Автореф. дис. канд. юрид. наук. Казань, 1994. с.9

23. Гусейнов Л. Г. Международные обязательства государств в области прав человека. – Баку: издательство «Hüquq ədəbiyyatı», 1998. с.39

24. Зимненко Б. Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Особенная часть: Курс лекций. М.: Российская академия правосудия; Статут, 2010, с.458; Зимненко Б.Л. Согласование норм внутригосударственного и международного права в правовой системе России /МЖМП. 2000, №4, с. 99.

Сафтар Рагимли

Частные права как общая рекомендуемая норма

Обеспечение уважения прав человека - одна из главных глобальных проблем современного мира. Признание верховенства международного права и международного права как необходимое условие решения глобальных проблем особенно отмечается многими юристами различных дисциплин. Глобальные проблемы представляют собой особый тип социальных проблем и характеризуются в планетарном масштабе, и, конечно же, от их решения зависит существование человечества. Характерной чертой таких глобальных проблем является то, что их можно решить только путем широкого сотрудничества государств и усилий международного сообщества в целом. Этого можно достичь только в контексте безопасного демократического миропорядка, основанного на международном праве. Основная задача демократического миропорядка - обеспечить всеобщее уважение прав человека. Без верховенства международного права было бы невозможно обеспечить всеобщее уважение прав человека.

В статье исследуются нормы международного права, принятые в сфере гражданских (личных) и политических прав, и оценивается отношение к ним. Таким образом, нормы, упомянутые в этой области, имея определенную систему и развитие содержания, создают необходимость возникновения новой области.

Saftar Rahimli

Private rights as the general recommended norm

Ensuring respect for human rights is at the forefront of the major global challenges of the modern world. Recognition of the supremacy of international law as a necessary condition for the solution of global problems is especially noted by many lawyers of various directions. Global problems are a special type of social problems and are characterized on a planetary scale, and, of course, the existence of mankind depends on their solution. A characteristic feature of such a global problems is that they can be solved only through the broad cooperation of states and the efforts of the international community in general. This can be achieved only in the conditions of a secure democratic world order based on international law. The main task of a democratic world order is to ensure universal respect for human rights. Without the rule of international law, it would not be possible to ensure universal respect for human rights.

The article examines the norms of international law adopted in the field of civil (personal) and political rights, and evaluates the attitudes towards them. Thus, the norms mentioned in this field, having a certain system and content development, create the need for the emergence of a new field.

УДК: 347.6

Фидан АЛЛАХЯРОВА

Бакинский Государственный Университет.
Соискатель степени доктор философии
по юриспруденции.
allahyarovajafarova@gmail.com
055430-93-29

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗРЕШЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ СПОРОВ ПРИ ПОМОЩИ МЕДИАЦИИ

Ключевые слова: медиация, семейные споры, АРС, суд, медиатор

Açar sözlər: Mediasiya, ailə mübahisələri, mübahisələrin alternativ həlli, məhkəmə, mediator.

Keywords: mediation, family disputes, court, mediator, ADR.

Семья, будучи сложным социальным явлением, сочетает в себе как правовые, так и неправовые черты. Статья 16 Декларации прав человека и гражданина 1948 года гласит: «Семья является естественной и основной ячейкой общества и имеет право на защиту со стороны общества и государства». Аналогичное положение закреплено в Конституции Азербайджанской Республики (АР). И хоть в соответствии со статьей 17 Конституции АР семья, как основная ячейка общества, находится под особой опекой государства, Семейный Кодекс, основываясь на положениях, закрепленных в Конституции АР, в статье 6 закрепляет свободу осуществления семейных прав и их защиты, если иное не установлено настоящим Кодексом. При этом пункт 2 этой же статьи отмечает границы свободы действий: «осуществление членом семьи своих прав и исполнение им своих обязанностей не должно нарушать права, свободы и законные интересы других членов семьи и иных граждан» [2].

В качестве характерных особенностей семейных споров, отмеченных в Рекомендации

Комитета Министров Совета Европы №R(98)1, принятой 21 января 1998 года, выделяются:

1. «- тот факт, что в семейные споры вовлечены лица, которые по определению будут сохранять взаимозависимые и продолжающиеся отношения;

2. - тот факт, что семейные споры возникают в условиях огорчений и переживаний и усугубляют их;

3. - тот факт, что раздельное проживание супругов и развод оказывает влияние на всех членов семьи и особенно на детей;» [4]

В соответствии со статьей 2.2 семейного Кодекса АР правовое регулирование семейных отношений осуществляется в соответствии с принципами равенства прав супругов, разрешения внутрисемейных вопросов по взаимному согласию и т.д. С этой точки зрения медиация как способ урегулирования семейных споров является наиболее эффективным способом разрешения семейных споров ввиду соответствия характеру семейных правоотношений. Кроме того медиация позволяет сохранить конфиденциальность и хорошие отношения между сторонами, что повышает эффективность разрешения семейных споров, поскольку предоставляет более широкий подход, включающий также психологический. Т.е медиация позволяет урегулировать также неюридические вопросы, возникшие между сторонами.

Законодательство не содержит никаких положений относительно возрастных ограниче-

ний для сторон, участвующих в медиации. По общему правилу, исходящему из гражданского и семейного законодательства, защиту прав и законных интересов ребенка осуществляют родители, в предусмотренных законодательством случаях - соответствующий орган исполнительной власти и суд. При нарушении же родителями прав и законных интересов ребенка, в том числе при невыполнении своих обязанностей, связанных с обучением, воспитанием ребенка или злоупотреблением своими правами, ребенок вправе обращаться за защитой своих интересов в соответствующий орган исполнительной власти, а по достижении возраста 14 лет - в суд. Соответственно, ребенок, достигший 14-летнего возраста, для того, чтобы у него возникло право на подачу иска в обеспечение своих нарушаемых прав и законных интересов в суд, должен присутствовать на первоначальном заседании по медиации.

В соответствии со статьей 51 Семейного Кодекса, а также из содержания статьи 28 Гражданского Кодекса лица, признанные в соответствии с законодательством полностью дееспособными до достижения совершеннолетия, самостоятельно осуществляют свои права и обязанности, в том числе право на защиту.

На практике применяется несколько моделей семейной медиации:

1. Медиация, ориентированная на решение проблем. Данная модель основана на общности интересов сторон, обуславливаемых потребностями, а не позициях, определяемых выдвигаемыми ими требованиями.

2. Трансформативная медиация, которая представляет собой эмоциональное урегулирование конфликта с тем, чтобы стороны сами смогли прийти к взаимовыгодному соглашению.

3. Нарративная медиация, которая представляет собой систему взаимодействия сторон посредством высказываемых ими версий и деятельностью медиатора, направленной на достижение согласия, основанной на анализе этих высказываний.

4. Экосистемная, или семейно-ориентированная медиация, которая ориентирована на

достижение соглашения, которое удовлетворило бы всех в разной степени вовлеченных в семейные отношения людей и, в первую очередь, детей.

Статья 26. Закона «О медиации» АР определяет круг семейных споров, в отношении которых применима медиация:

1. «условия продления брака;
2. правила осуществления родительских прав и обязанностей;
3. определение места жительства ребенка;
4. правила содержания детей и других нетрудоспособных членов семьи;
5. другие споры, вытекающие из семейных отношений.» [3]

Таким образом, круг подведомственных медиации вопросов не является исчерпывающим. Тем не менее, медиация неприменима в ряде случаев, таких как усыновление или удочерение ребенка, ограничение или расторжение родительских прав, расторжение брака, признание его недействительным и т.д. Так, например, в соответствии со статьей 65 Семейного Кодекса АР, дела, связанные с лишением родительских прав разрешаются в судебном порядке. В соответствии со статьей 5 закона «О предотвращении домашнего насилия» под названием «Государственные органы, рассматривающие жалобы на бытовое насилие», жалобы на бытовое насилие рассматриваются в порядке, установленном уголовно-процессуальным законодательством, и в случае отсутствия признаков состава преступления данная жалоба рассматривается соответствующими органами исполнительной власти, под которым подразумеваются местные органы самоуправления. В этот перечень не входят медиаторы и организации медиации. Поэтому медиатору необходимо установить факт обращения одной из сторон в правоохранительные органы, органы местного самоуправления, получение медицинской помощи в связи с бытовым насилием, обращение для получения юридической консультации, выдачи краткосрочных и долгосрочных охранных ордеров.

Очень часто (в 40- 60% случаев) при про-

явлениях домашнего насилия страдают дети [8]. Поэтому медиатору необходимо также уделить должное внимание беседе с детьми, анализу их поведения и слов с помощью профессиональных психологов, представителей соответствующих органов власти. Такая беседа может проводиться в присутствии представителя образовательного учреждения, в котором учится ребенок, который может задавать вопросы, а также выразить свое мнение относительно сказанного и самого ребенка. Например, в Рекомендациях Комитета Министров Совета Европы среди принципов медиации указывается обязанность медиатора установить факт применения членами семьи насилия в прошлом и возможность его применения в будущем, исходя из чего, он должен составить соответствующие выводы относительно целесообразности процесса медиации в данных обстоятельствах. Однако национальное законодательство не наделяет медиатора правом расследовать разрешаемое дело. Также медиатор не наделен правом проводить встречи и заслушивать несовершеннолетних, устраивать встречи с психологом и т.д. Однако предоставление медиатору права знакомиться с материалами дела и обращаться с соответствующим запросом в судебные и иные органы является необходимым для обеспечения эффективности процедуры. Поскольку для правильного ведения процесса переговоров и, в особенности, для внесения выгодных обеим сторонам предложений медиатору необходимо владеть информацией по делу. Достижение целей медиации может оказаться невыполнимым если информацию, необходимую для организации процесса, будут предоставлять только стороны - участники процедуры.

Следует отметить, что при проведении медиации семейных споров, затрагивающих интересы и права детей, стороны и медиатор должны исходить из их первостепенной значимости. Так, в соответствии со статьей 26.4 закона «Если возникает ситуация, когда споры, происходящие из семейных отношений, могут поставить под угрозу нормальный рост и развитие ребенка или нанести ущерб его или ее интересам, или же есть вероятность возникновения такой угрозы или ущерба, медиа-

тор обязан информировать об этом орган, определенный соответствующим органом исполнительной власти и может отказаться от проведения медиации по делу. В пункте 5 этой же статьи отмечается, что стороны обязаны представить соглашение о примирении в связи с ростом, развитием и другими интересами ребенка в орган, назначенный соответствующим органом исполнительной власти.» [3]

Право ребенка выражать свое мнение при решении семейных вопросов, затрагивающих его права и интересы, закреплено в статье 52 Семейного Кодекса. Норма предоставляет такое право при рассмотрении споров в административном и судебном порядке, однако не содержит сходного положения, касающегося применения процедуры медиации. Считаю целесообразным включение соответствующее положения в статью 52 СК АР:

«Ребенок вправе выразить свое мнение при решении в семье любого вопроса, затрагивающего его интересы, а также быть заслушанным в ходе любого судебного, административного разбирательства и проведения процедуры медиации. Учет мнения ребенка, достигшего возраста десяти лет, обязателен, за исключением случаев, когда это противоречит его интересам. В случаях, предусмотренных настоящим Кодексом, суд или орган опеки и попечительства могут принимать решение только с согласия ребенка, достигшего возраста десяти лет, а также изучить и учесть мнение ребенка, достигшего 7-летнего возраста.»

Также семейное законодательство не закрепляет критериев оценки наличия интересов детей и соответствия действий и решений сторон их интересам, что предоставляет определенную свободу при толковании, вызывая некоторые сложности.

Соглашение, достигнутое в ходе медиации по семейным спорам может иметь некоторые сходства с брачным договором:

1. должен соответствовать законодательству, т.е не может ограничивать право- и дееспособность лиц его заключающих, ограничивать право обращения в суд за защитой своих прав и т.д..

2. может быть заключен как до государственной регистрации брака, так и в любое

время в период брака.

3. может быть заключен как в отношении имеющегося, так и в отношении будущего имущества супругов.

4. Односторонний отказ от исполнения не допускается.

Однако имеются определенные отличия. Так, предметом брачного договора могут быть лишь имущественные права и обязанности супругов в период брака и (или) в случае расторжения брака, в то время как медиация позволяет достигнуть соглашения в том числе относительно неимущественных вопросов.

Кроме того, брачный договор подлежит обязательному нотариальному удостоверению. Это положение закреплено в статье 39

Семейного Кодекса АР. В тоже время, в соответствии со статьей 1 закона «О нотариате» Азербайджанской Республики удостоверение прав и фактов правового значения и совершение других нотариальных действий для оформления официальных и подлинных документов относится к нотариальной деятельности. Поскольку медиативное соглашение может сочетать в себе элементы различных видов договоров, а также исходя из смысла и содержания законодательства, считаю необходимым установить обязательность нотариального удостоверения медиативных соглашений, в том числе, достигнутых в ходе разрешения семейных споров.

Список литературы:

1. <https://e-qanun.az/framework/897> Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. <http://e-qanun.az/framework/46946> Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi.
3. <http://www.e-qanun.az/framework/41828> Azərbaycan Respublikasının “Mediasiya haqqında” qanunu
4. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804ecb6e> RECOMMENDATION No. R (98) 1 OF THE COMMITTEE OF MINISTERS TO MEMBER STATES ON FAMILY MEDIATION (Adopted by the Committee of Ministers on 21 January 1998)
5. file:///C:/Users/Acer/Downloads/Mediation_for_resolving_family_disputes.pdf
6. Allahyarova F. “Implementation of Mediation in the Republic of Azerbaijan” adlı məqalə Rusiyada «Российское право: Образование, практика, наука» adlı jurnalın №1, 2022 il, c. 88- 92
7. Аллахярлова Ф. «Медиация и правовые вопросы ее применения» adlı məqalə Qanun jurnalının №1 2022 il, c. 21- 27
8. Паркинсон Л. Семейная медиация (2-е издание) — М.: МЦУПК, 2016 — 316 с.

Fidan Allahyarova

Ailə mübahisələrin mediasiya vasitəsilə tənzimləməsinin hüquqi xüsusiyyətləri

Məqalə ailə mübahisələrin həllində mediasiya prosedurunun tətbiqi xüsusiyyətlərini təhlil edir. Müəllif mediasiyanın tətbiqi ilə bağlı problemləli məqamları müəyyən edir və praktikanı təkmilləşdirmək üçün bir sıra təkliflər verir.

Fidan Allahyarova

Legal aspects of the resolution of family disputes through mediation.

The article analyzes the features of family dispute resolution through the mediation procedure. The author identifies problematic aspects related to the application of the procedure to family disputes and makes several suggestions for improving the practice.

UOT: 5603.01

Səyyad MƏCİDOV

Ədliyyə Akademiyasının baş müəllimi,
hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: sayyad.macid@mail.ru
Mob tel:0557960837

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ BEYNƏLXALQ CİNAYƏTKARLIQLA MÜBARİZƏ MƏSƏLƏLƏRİ (Ermənistanın beynəlxalq cinayətləri kontekstində)

Açar sözlər: Heydər Əliyev, beynəlxalq cinayətlər, 44 günlük müharibə, təcavüz, Ermənistanın hərbi təcavüzü

Keywords: Heydar Aliyev, international crimes, 44-day war, aggression, military aggression of Armenia

Ключевые слова: Гейдар Алиев, международные преступления, 44-дневная война, агрессия, военная агрессия Армении.

Beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə məsələsi zaman-zaman həm milli hüququn, həm də beynəlxalq hüququn müzakirə mövzusu olmuş və bununla bağlı elmi-praktiki tendensiyalar hər zaman aktual olmuşdur. Beynəlxalq cinayətlərlə, o cümlədən Ermənistanın təcavüz cinayəti başda olmaqla, bütün transmilli cinayətləri ilə mübarizə global əhəmiyyətə malik problemlərdən biridir. Ölkəmiz 30 ildən artıqdır ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü və digər cinayətləri ilə beynəlxalq və milli müstəvidə mübarizə aparmış və bu gün də ermənilərin bir sıra hüquqazidd əməlləri ilə mübarizəni davam etdirir.

Beynəlxalq cinayətkarlıqla, o cümlədən erməni cinayətləri ilə mübarizədə xalqımızın ümum-millili lideri Heydər Əliyevin xüsusi xidmətləri olmuş, ulu öndərin regionda əmin-amanlığın və ictimai asayişin təmin olunmasında özünəməxsus misilsiz rolu danılmazdır. Ona görə də, bu məqalədə Ermənistanın beynəlxalq cinayətləri kontekstində Heydər Əliyev və beynəlxalq cinayət-

karlıqla mübarizə məsələlərinin bəzi mühüm məqamlarına diqqət yetirilməsini vacib hesab edirik. Eyni zamanda, xüsusi qeyd olunmalıdır ki, 2023-cü il ölkəmizdə “Heydər Əliyev İli” olduğu üçün bununla bağlı müvafiq Tədbirlər Planında Heydər Əliyev irsinə həsr olunmuş əsərlərin dərc olunması nəzərdə tutulduğundan bu mövzunun araşdırılması daha da zəruridir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdən Ermənistanın beynəlxalq cinayətləri, o cümlədən soyqırımı, müharibə cinayətləri, hərbi təcavüzü ilə mübarizə strategiyası özünəməxsus elmi və praktiki əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Məhz bu uzunmüddətli strategiyanın nəticəsidir ki, ölkəmiz 2020-ci ildə Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və qəhrəman Azərbaycan xalqının milisilsiz şücaəti sayəsində 44 günlük Vətən müharibəsində özünümüdafie hüququndan istifadə edərək əks-hücum əməliyyatları keçirməklə Zəfər qazanmış, ərazilərimizi işğaldan azad etmişdir.

Ölkəmizin bu möhtəşəm qalibiyyəti bilavasitə Heydər Əliyev siyasi irsinin təntənəsi idi. Ulu öndərin uzun illər ərzində bu konfliktin həllində əvəzsiz xidmətləri olmuş, məhz onun dövründə dahi liderin qətiyyətli mövqeyi sayəsində ermənilərin beynəlxalq cinayətləri ilə mübarizənin təməli qoyulmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü-

nün nəticələrinin aradan qaldırılması dövlətimizin xarici siyasət kursunun əsas vektorlarından və ölkəmizdə təhlükəsizlik mühitinin qorunmasına təsir edən ən zəruri amillərdən birini təşkil etmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin erməni cinayətləri ilə mübarizədə qətiyyətli və dəyişməz mövqeyini, bu problem üzrə onun siyasi strategiyası və milli məfkurəsini, dahi lider tərəfindən aparılan uzunmüddətli danışıqları nəzərə alaraq, erməni təcavüzü və digər erməni cinayətləri ilə müharizənin nə qədər mühüm və aktual problem olduğunu görmək mümkündür. Tam əminliklə demək olar ki, 44 günlük müharibə Heydər Əliyevin ermənilərə qarşı 44 illik siyasi mübarizəsinin və milli məfkurəsinin məntiqi qələbə sonluğu idi. Heydər Əliyevin 44 günlük müharibənin başlanmasından düz 44 il əvvəl - 1976-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizədliyinin irəli sürüldüyü tarixdən başlayaraq və ondan sonrakı bütün dövrlər hər gün ermənilərin siyasi iddialarının sonunun yaxınlaşması demək idi.

Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa əsaslanan rəsmi mövqeyinin əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmaqla, onun siyasi irsi və dövlətçilik fəlsəfəsinin mərkəzi xəttini də məhz Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə mübarizə təşkil etmişdir. Bu səbəbdən də, ulu öndər "Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü misli görünməmiş təcavüz" [4, 85] adlandırmaqla hadisənin mahiyyətini və ictimai təhlükəli cinayət xarakterini olduqca dəqiq və konkret ifadə edərək, Ermənistan tərəfindən edilən hərbi təcavüzü problemlərdən ən böyüyü və ən çətini hesab etmişdir. [3, 171] Bəli, Heydər Əliyev Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünü dünyada heç bir analoqu olmayan, presedent təşkil etməyən cinayət əməli hesab etmişdir. Bu səbəbdən də, təcavüzə qarşı mübarizə və 44 günlük əks-hücum strategiyası da tam fərqli və presedenti olmayan bir hadisə kimi tarixə düşdü. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün beynəlxalq hüquqi mahiyyətini ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev "Ermənistanın Azərbaycana davam edən təcavüzü" termini ilə elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə ifadə edərək, bu cinayəti həmçinin, regionda sülhə və sabitliyə ciddi maneə hesab etmişdir.

[2.] Bu gün Azərbaycan davam edən erməni təcavüzünü və ermənilərin davamlı ərazi iddialarını məhz regionda sülhü və sabitliyi pozan ən mühüm təhlükə hesab etdiyi üçün bu cinayətlə və ermənilərin digər transmilli cinayət əməlləri ilə qlobal mübarizəni və diplomatik savaşı davam etdirir. Dövlətçiliyimizə və ərazi bütövlüyümüze qarşı törədilən silahlı təcavüzlə transmilli mübarizə xalqımızın dahi lideri Heydər Əliyev tərəfindən başlanılmış, bu gərgin iş və hərtərəfli strategiya bu gün dövlət başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən güclü siyasi iradə və böyük əzmkarlıqla davam etdirilir.

Dövlətimiz üçün Heydər Əliyevin ən böyük ərməğanı və şah əsəri – 44 günlük müharibənin ən güclü strateqi İlham Əliyevdir. Məhz onun qətiyyəti, güclü iradəsi, məğlubedilməzliyi, Heydər Əliyev məktəbindən və siyasi kursundan qaynaqlanan əvəzedilməz liderlik keyfiyyətləri 44 günlük müharibədə ermənilərin əsrlərlə formalaşdığı mifləri darmadağın etdi. Ali Baş Komandan olaraq cənab İlham Əliyev ermənilərin ölkəmizə olan əsassız ərazi iddialarına son qoydu və Azərbaycan türkünə qarşı törədilmiş bütün cinayətlərin qisasını almış oldu, xalqın milli heysiyyətini, şərəf və ləyaqətini özünə qaytarmış oldu. Güclü lider olaraq Azərbaycan Prezidenti regionda və Avrasiya məkanında yeni reallıq yaratdı və öz siyasi bacarığı ilə dünyanı da bu reallığın tələbləri ilə barışmağa məcbur etdi.

Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə qarşı müasir dövrdə bir sıra qlobal və regional təhlükələrin mövcudluğuna baxmayaraq, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü dövlətçiliyimizin bu günü və gələcəyi, habelə insan hüquq və azadlıqları üçün real xarici təhdidlərdən biri hesab olunur və məsələyə cinayət hüquqi yanaşma zəruri bir tələb kimi ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırılması üzrə Milli Fəaliyyət Proqramı"na [1.] müvafiq olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının kütləvi şəkildə po-

zulması, işğal nəticəsində Azərbaycanın təbii, tarixi və mədəni sərvətlərinin dağıdılması faktının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və onlara dəyərmiş zərərin Ermənistan dövləti tərəfindən ödənilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarda işin davam etdirilməsi üçün təcavüz cinayəti ilə bağlı beynəlxalq hüquqi məsələlərin diqqətdə saxlanması olduqca zəruridir.

Bu gün beynəlxalq aləmdə bütün bəşəriyyət üçün xüsusi təhlükəli hesab olunan əməllərə müxtəlif “arqumentlərlə” sanki bəraət qazandırılır. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ-ın Nürnberq Tribunalında baş prokuroru olmuş R. Cekson özünün Dövlət Departamentinə hesabatında yazırdı: “Nə siyasi, nə də iqtisadi situasiya təcavüz cinayətinə bəraət qazandıra bilməz”. [16.] Lakin, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünya hələ də təcavüz və digər cinayətlərdən siyasi alət və təzyiqli vasitəsi kimi istifadə etməkdən çəkinmir və bu cinayətə münasibətdə hələ də universal əsasda hər hansı bir dövlət və ya fərd mühakimə edilməmişdir.

Qarabağda və ətraf rayonlarda 1988-ci ildən başlayaraq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik ciddi şəkildə təhlükəyə məruz qaldığından Cənubi Qafqaz dünyanın ən gərgin münaqişə zonalarından birinə çevrilmişdi. Nəticədə bütövlükdə Transxəzərin hərbi-siyasi təhlükəsizliyi və onun karbohidrogen ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən təhlükəsizliyi təhdid altında qalırdı. Ermənilərin ölkəmizə qarşı əsassız ərazi iddiaları, Qərbi Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən qaçqın düşən şəxslər, Qarabağa və ətraf rayonlara bu ölkənin silahlı təcavüzü nəticəsində məcburi köçkün düşən azərbaycanlıların hüquqları ilə bağlı problemlər təcavüzlə əlaqədar meydana gələn və beynəlxalq hüququn bilavasitə tənzimləmə obyektinə daxil olan məsələlərdəndir. Bu mənada prof. R. F. Məmmədov Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün beynəlxalq hüquqi mahiyyəti ilə bağlı haqlı olaraq qeyd edir ki, “tarixi qonşular arasında müharibə və münaqişəyə son qoymağa məhz beynəlxalq hüquq qadirdir”. [13, 9]

Ulu öndər Heydər Əliyevin sovet hakimiyyət orqanlarında olmamasından istifadə edən ermənilər qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın

yaradılmasını reallaşdırdılar. Bu zaman “Müttəfiq respublikanın SSRİ-dən çıxması ilə əlaqədar məsələlərin həlli qaydası haqqında” 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanunu xüsusi olaraq vurğulanır. Onlar iddia edirlər ki, SSRİ tərkibindən çıxmaq proseduru həyata keçirilərkən muxtar qurumlar İttifaqda və müttəfiq respublikada qalmaq məsələsini müstəqil həll etmək, habelə öz dövlət-hüquqi statusu məsələsini qaldırmaq hüququ əldə edirdi. Ermənilərin “arqument”lərinin əksinə olan digər mühüm hüquqi arqument bundan ibarətdir ki, DQ-nin Azərbaycan ərazisi olması SSRİ Konstitusiyası ilə də təsbit olunmuşdur. Belə ki, bu Konstitusiyanın 87-ci maddəsinə görə, keçmiş sovet məkanında mövcud olan 8 muxtar vilayətdən biri – DQ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsi kimi göstərilirdi. [10,13]

Beynəlxalq hüquqşünas alim, prof. B.M.Kli-menkonun qeyd etdiyi kimi, müstəmləkə imperiyaları dağılıqdan sonra özünütəyinetmə məsələsi əsasən yeni müstəqil milli dövlətlər yaratmaq mənasında həll edilib. [14,48] Ermənilər isə SSRİ-nin dağılmasından sonra artıq Ermənistan Respublikasının təmsalında öz dövlətini yaratmış və onların ikinci erməni dövləti yaratmaq hüququ yoxdur.

SSRİ Konstitusiyasına əsasən, DQ Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayət olub. DQMV-nin hüquqi vəziyyəti SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına müvafiq olaraq 16 iyun 1981-ci il tarixində Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında” Qanunla müəyyən edilirdi. [12, 38-39]

1989-cu il iyulun 29-da Ermənistan ərazisində Azərbaycandan gedən qatarlara olan hücumlar nəticəsində iki ölkə arasında dəmir yolu əlaqəsi kəsilmiş və məqsədyönlü şəkildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təcridinə başlanılmışdır. Bu hərəkətlərin məntiqi davamı olaraq, 1989-cu il dekabr ayının 1-də Ermənistan SSR-nin Ali Soveti qanunsuz olaraq ““Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti”nin Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsi haqqında” qərar qəbul etmiş, 1991-ci il sentyabr ayının 2-də isə separatçılar qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı bəyan etmişlər. Ermə-

nistan belə bir qərarı qəbul etməklə dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq ölkəmizə qarşı təcavüz aktının törədilməsi üçün zəmin yaratmış oldu. Professor M. Qasımlı haqlı olaraq qeyd edir ki, bu qeyri-legitim qurum SSRİ-nin bütün qanunlarına zidd olmuş və ilk növbədə Ermənistanın boynundan son illərdə bütün cinayətlərə görə məsuliyyət yükünü götürmək məqsədi daşmışdır. [15,198]

Ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü il iyulun 26-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə yazılı müraciət ünvanladı. Bu müraciətdən sonra 1993-cü il iyulun 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsi qəbul olundu. Bu qətnamə işğalın qarşısının alınması, erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən çox ciddi bir sənəd idi. Lakin bütün qətnamələr heç vaxt BMT tərəfindən icra olunmadı. Bu sənədlər sonda yenə də Heydər Əliyev kursunun layiqli davamçısı olan cənab İlham Əliyev tərəfindən beynəlxalq hüquqa uyğun güc tətbiqi ilə icra olundu.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri erməni təcavüzünün qarşısının alınması olmuşdur. Məhz Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə 1993-cü il noyabrın ortalarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Beyləqan istiqamətində hücumu dayandırılmış, Azərbaycan Ordusunun uğurlu əməliyyatları nəticəsində 1994-cü il yanvarın 5-də strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi və Füzuli rayonunun 22 yaşayış məntəqəsi düşməndən azad edilmişdir. Müharibədə dönüş yaranması həm Ermənistanı, həm də onun havadarlarını ciddi təşvişə saldı. Azərbaycan 1994-cü il mayın 8-də Bişkek protokolunu, mayın 12-də cəbhə bölgəsində atəşkəs haqqında sazişi imzaladı, münafişənin həlli yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Ulu öndər Heydər Əliyev ermənilərin 1992-ci il fevralın 25-26-da törətdiyi Xocalı soyqırımı ilə kəskin mübarizənin əsasını qoymuşdur. Ulu öndər ermənilərin bu beynəlxalq cinayətinin və erməni vandalizminin digər qanlı əməllərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoydu. Məhz Xocalı soyqırımına hüquqi-siyasi qiyməti ilk dəfə ümummilli lider Heydər Əliyev vermiş, onun təşəbbüsü ilə 1994-

cü il fevralın 24-də Milli Məclis “Xocalı Soyqırımı Günü haqqında” qərar qəbul etmiş, 1994-cü il martın 1-də Xocalı soyqırımı ilə bağlı xüsusi Fərman imzalanmışdır. Erməni cinayətlərinin beynəlxalq aləmə çatdırılması missiyası bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu işin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsində Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın müstəsna xidmətləri danılmazdır. "Xocalıya ədalət!" kampaniyasının nəticəsində bu gün dünyanın 17 ölkəsi, ABŞ-in 24 ştatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Xocalı soyqırımını tanıyan müvafiq beynəlxalq sənədlər qəbul etmişlər.

Dahi lider Heydər Əliyevin digər xidmətlərindən biri də ATƏT-in 1996-cı il Lissabon Sammitinin qərarlarına nail olmasında idi. Problemlə əlaqədar beynəlxalq hüquq baxımından ATƏT-in 1996-cı il Lissabon Sammitinin qərarları əsaslı sənədlər hesab edilir. Lissabon Sammiti problemin konkret prinsiplər əsasında həllini nəzərdə tutan və Ermənistan istisna olmaqla, ATƏT-in 53 üzv dövləti tərəfindən dəstəklənən variantlar ortaya qoymuşdur: Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının ərazi bütövlüyü; Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa özünüməyyənetməyə əsaslanan ən yüksək hüquqi statusun verilməsi; Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təminatı. Dr. H. Məmmədova qeyd edir ki, 1992-ci ildən Lissabon zirvə toplantısındanək bu şərtləri özündə əks etdirən ATƏT-in heç bir sənədi mövcud olmamışdır. “İlk dəfə olaraq məhz bu toplantıda Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində DQ-a hər hansı bir muxtariyyətin verilməsi, habelə orada həm erməni, həm də azərbaycanlı əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat məsələsini nəzərdə tutan Lissabon bəyannaməsi qəbul edilmişdir”. [8, 163] Ümummilli liderin rəhbərliyi altında münafişənin həllinə dair 1999-cu ildən “Praqa Prosesi” adlanan həll modeli fəaliyyətə başlamış və bu modelə uyğun olaraq prezidentlər, onların xüsusi nümayəndələri və xarici işlər nazirləri səviyyəsində birbaşa danışıqlar nəzərdə tutan diplomatik vasitə işə salınmışdır. Siyasi elmlər doktoru E.Əhmədov qeyd edir

ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizam salınması istiqamətində beynəlxalq təşkilatların səyləri ilə yanaşı, 1999-cu ilin aprelindən başlayaraq yeni formada addımlar atılır. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılmasıdır. [7, 105.]

Ulu öndər Heydər Əliyev Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı mübarizədə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına (İƏT) (2010-cu ilədək İslam Konfransı Təşkilatı olmuşdur) xüsusi önəm vermişdir. Bu qurum 1993-cü ilin aprelin 25-29-da Azərbaycan ərazilərinə təcavüzü pisləyən qətnamə qəbul etmişdir. Beynəlxalq hüquqi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu sənədlə ilk dəfə Ermənistan dövlət olaraq “təcavüzkar” elan olunmuş, bununla da İƏT “Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın təcavüzü” faktını ilk təsdiq edən regional təşkilat kimi tarixə düşmüşdür. Qətnamənin 5-ci bəndində İƏT Azərbaycanın “özünümdafie” hüququnun olduğunu təsdiq edir və bu istiqamətli bütün cəhdləri dəstəklədiyini bildirir. Digər tərəfdən, bu sənədin 8-ci bəndi BMT Baş katibindən və Təhlükəsizlik Şurasının prezidentindən TŞ-də Ermənistanın təcavüzünü pisləyən və Azərbaycanın işğal edilmiş bütün torpaqlarından erməni qüvvələrinin çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul olunması üçün bütün səlahiyyətlərdən istifadə etməyi xahiş edir. [6, 132]

Kasablankada 1994-cü il İƏT ölkələrinin Dövlət başçılarının VII Zirvə Konfransında qəbul edilmiş qətnamədə də Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü “kəskin şəkildə pislənmiş”, təcavüz nəticəsində hərbi münaqişənin kəskinləşməsi və Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxunun işğalından dərin narahatlıq ifadə olunmuşdur. [11,39-41] Bu qurumun 1997-ci il Tehran Zirvə konfransında qəbul etdiyi daha bir “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qətnamə”də qeyd edilmişdir ki, İƏT-nin üzvü olan dövlətlər Ermənistanı silah və hərbi sursat verməkdən qəti imtina etməli, onların ərazisindən bu cür yüklərin tranziti üçün istifadə olunmasına yol verməməlidirlər. Sənəddə həmçinin, BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ermənistanın təcavüzü ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsi üçün daha təsirli addımların atması tövsiyə olu-

nurdu.[6, 82] Ermənistanın təcavüz cinayətinin beynəlxalq hüquq müstəvisində tanınması üçün sonrakı hüquqi prosedurların həyata keçirilməsi baxımından İƏT-in atdığı bu addımlar mühüm əhəmiyyətli məsələ hesab olunmalıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Qarabağa dair siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də Avropa İttifaqı ilə münasibətlər təşkil etmişdir. Özünün genişlənmə və inteqrasiya siyasətini həyata keçirən Aİ Cənubi Qafqazdakı münaqişələrə, o cümlədən Dağlıq Qarabağ probleminə daha çox nüfuz etmək kursunu hər zaman əsas götürmüşdür. Bu həm beynəlxalq hüquq, həm də geosiyasi baxımdan müsbət nəticələrlə xarakterizə olunur. Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru S.Seyidova qeyd edir ki, ABŞ və Qərb dövlətləri münaqişəni tezliklə həll etmək, Ermənistanı rus təsirindən azad etmək və bütünlükdə Cənubi Qafqaz regionunu NATO və Avropa İttifaqının təsir dairəsinə salaraq müxtəlif layihələrdə bu regionun iştirakını istəyirlər.[9, 169] Suverenlik, özünü təyin etmə hüququ, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı kimi transmilli problemlər XXI əsrdə özünün daha səmərəli həllini fəvqəlmillə idarəetmə sistemləri çərçivəsində tapa bilər. Aİ 2002-ci ilin iyulun 12-də Aİ-Azərbaycan Əməkdaşlıq Komitəsinin iclasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bir daha tanımış və DQ münaqişəsinin həll olunması prosesində Azərbaycanın çıxış etdiyi bəzi mövqelərini də dəstəkləmişdir. [5, 110]

Məqalənin yekunu olaraq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ulu öndər Heydər Əliyevin kəlamı ilə desək, “Ədalət iki halda pozulur, cinayət baş verib, cəza verilməyəndə və cinayət olmayan halda cəza verildikdə”. Hesab edirik ki, 44 günlük müharibə ermənilərin bu illər ərzində törətdiyi bütün beynəlxalq cinayətləri üçün ən layiqli və ən ədalətli cəza hesab oluna bilər. Lakin, bundan əlavə ermənilərin hərbi təcavüzü və digər cinayətlərinin növbəti ədalətli beynəlxalq hüquqi nəticəsinə nail olmaq üçün bu cinayətlər beynəlxalq məhkəmələr müstəvisində araşdırılmalıdır. Bu beynəlxalq cinayətlər üzrə ədalətli beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri tətbiq olunmalı, bu əməllərə görə ədalətli hüquqi formada məsuliyyət labüd olmalıdır. Beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq 27 sent-

yabr 2020-ci ildə Azərbaycan öz doğma torpaqlarını Ermənistanın hərbi təcavüzündən azad etmək və bu ölkəni sülhə məcbur etmək məqsədilə özünümdafiə xarakterli əks-hücum əməliyyatları keçirdi. Bu proses Azərbaycanın qalibiyyəti ilə nəticələnməklə 10 noyabr 2020-ci il tarixində üçtərəfli bəyanat (Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan) imzalandı. Tam əminliklə demək olar ki, həm Ermənistana qarşı həyata keçirilən əks-hü-

cum əməliyyatları, həm də üçtərəfli bəyanatın nəticəsi olaraq müharibənin qələbə sonluğu ilə tamamlanması məhz Heydər Əliyev siyasi irsinin ən böyük təntənəsi, onun uzun illər ərzində həyata keçirdiyi siyasi kursun qələbəsi və ən əsası Heydər Əliyev məktəbinin yetirməsi olan İlham Əliyevin intellekti, cəsarəti və siyasətinin möhtəşəmliyinin təcəssümü idi.

İstifadə edilmiş mənbələr:

- 1) Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 27 dekabr 2011-ci il. <http://www.president.az>
- 2) Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Çexiya Prezidenti Vatslav Klausun görüşü, AzərTAc, 06 May, 2009.
- 3) Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. IV kitab. "Azərbaycan nəşriyyatı. Bakı. 1997.
- 4) Heydər Əliyev və Şərq. 6 cildə. Birinci kitab. Tərtibçilər: Q.Allahverdiyev və V.Sultanzadə. red. M. Qurbanlı. Bakı, Çarşıoğlu, 2002. 375 s.
- 5) Diplomatiya aləmi. Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirliyinin jurnalı № 8, 2004, 156 s.
- 6) Əhmədov E. İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. "Tuna". Bakı, 1998. 137 s.
- 7) Əhmədov E. İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü. Bakı-2016. 3 cildə. I cild. 912 s.
- 8) Məmmədova H. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında ATƏT-in vasitəçilik missiyası. Dirçəliş XXI əsr. 135-136/2009, 163 s.
- 9) Seyidova S. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində ATƏT-in Minsk Qrupunun rolu. Dirçəliş XXI əsr. 158-159/2011, s 169
- 10) NATO'nun dönüşümü. Brussels. NATO-2004. 44 s.
- 11) Заявление и сообщения МИД Азербайджанской Республики (сентябрь 1993 г. – декабрь 1996 г.). Баку 1997, 64 с.
- 12) Конституция СССР./Глава 11 «Автономная область и Автономный округ». Статья 87. М., 1977 год. 76 с.
- 13) Мамедов Р. Самоопределение по-армянски, или о том как армянские сепаратисты из Нагорного Карабаха в очередной раз грубо игнорирует международное право. Мнение (Баку) 1997, № 1, с. 9-12.
- 14) Международное право. Учебник. Ответственный редактор Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М., Международные отношения, 2005. 720 с.
- 15) От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Под ред. Г.М.Алексеева (доктор исторических наук, профессор МГУ им. М.В.Ломоносова)- М.: 2010 – 552 с.
- 16) Marjorie Cohn, Aggressive War: Supreme International Crime, <http://www.democraticunderground.com>

Sayyad Majidov**Heydar Aliyev and issues of combating international crime
(in the context of international crimes of Armenia)**

The article examines the political legacy of Heydar Aliyev in the fight against international crimes and military aggression of Armenia. In 2020, thanks to the leadership of Ilham Aliyev, the follower of Heydar Aliyev's political course, the President of the Republic of Azerbaijan, the victorious Supreme Commander-in-Chief, and the unparalleled bravery of the heroic Azerbaijani people, our country won the 44-day Patriotic War by using the right of self-defense, conducting counter-offensive operations, and freed our territories from occupation. This great victory of Azerbaijan in the fight against the military aggression of Armenia was directly the biggest celebration of Heydar Aliyev's political legacy.

Саяд Меджидов**Гейдар Алиев и вопросы борьбы с международной преступностью
(в контексте международных преступлений Армении)**

В статье исследуется политическое наследие Гейдара Алиева в борьбе с международными преступлениями и военной агрессией Армении. В 2020 году благодаря руководству Ильхама Алиева, продолжателя политического курса Гейдара Алиева, Президента Азербайджанской Республики, победившего Верховного Главнокомандующего, и беспримерной храбрости героического азербайджанского народа наша страна завоевала 44-дневная Отечественная война, используя право самообороны, проводя контрнаступательные операции, освободила наши территории от оккупации. Эта великая победа Азербайджана в борьбе против военной агрессии Армении стала самым большим торжеством политического наследия Гейдара Алиева.

Əlövşət ALLAHVERDİYEV

Bakı Dövlət Universiteti “Hüquq” fakültəsinin müəllimi, h. f. d.dos.
email: lawyer.406@gmail.com

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNİN TƏQİB OLUNMASINDA BEYNƏLXALQ CİNAYƏT TRİBUNALLARININ ROLU

Açar sözlər: müharibə cinayətləri, yurisdiksiya, tribunal, beynəlxalq humanitar hüquq, Cenevrə Konvensiyaları

Keywords: war crimes, jurisdiction, tribunal, international humanitarian law, Geneva Conventions

Ключевые слова: военные преступления, юрисдикция, трибунал, международное гуманитарное право, Женевские конвенции.

Beynəlxalq cinayət tribunalları və Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, iki müxtəlif sahədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq məhkəmələr ədalətin təmin olunması və beynəlxalq hüquq normalarının qorunmasına xidmət edir. Təəssüf ki, bir çox hallarda bu məhkəmələrin yurisdiksiyasına aid olan bəzi işlər eyniləşdirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin rolu beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dövlətlərin ona təqdim etdiyi hüquqi mübahisələri həll etmək və BMT-nin səlahiyyətli orqanları və ixtisaslaşmış qurumları tərəfindən ona verilən hüquqi məsələlər üzrə məsləhət xarakterli rəylər verməkdir. Beynəlxalq cinayət tribunalları isə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətini müəyyən edir və təqsikarların cəzalandırılmasına xidmət edir.

Göründüyü kimi, biri dövlətlərarası hüquqi mübahisələrə baxır, ikincisi isə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətini müəyyən edir. Hər iki məhkəmə sistemi ikinci dünya müharibəsindən sonra yarandı və beynəlxalq hüquqa çox mühüm töhfələr verdi. Beynəlxalq cinayət törətmiş şəxslərin cəzalandırılması və bu sahədə dövlətlərin üzərinə götürdüyü öhdəliyi vicdanla yer-

nə yetirməsi müasir beynəlxalq hüququn əsas tələblərindən birinə çevrildi. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində bir daha təsdiq olundu ki, beynəlxalq hüququn rolu olmadan ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin normal tənzimlənməsi dövlətlər arasında istər siyasi, istərsə də hüquqi münasibətlərin qorunub saxlanması qeyri-mümkündür. Məhz dünyada beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə zərər vura biləcək təhlükələrə qarşı mübarizə öz ifadəsini dövlətlər üçün əhəmiyyətli olan beynəlxalq hüquqi sənədlərdə tapmışdır. Bu, həm də özünü dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, terrora qarşı mübarizə, müharibə aparılmasının metod və vasitələrinə riayət edilməsi, işgəncələrin qadağan edilməsi, əsir və girovlarla, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərlə humanist rəftarın təmin olunması formasında göstərmişdir. Müxtəlif cür beynəlxalq cinayətlərin-köləlik, qul alveri, saxta pul hazırlanması, dəniz quldurluğu, qadın və uşaq alveri, narkotika, pornoqrafik məhsulların qanunsuz yayılması və s. cinayətkar əməllərin cəzalandırılması üçün qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyaların böyük əhəmiyyəti oldu. 1927-ci ildə keçirilmiş Cinayət qanunvericiliyinin vahid şəkllə salınması üzrə beynəlxalq konfrans (Varşava) göstərilən əməlləri beynəlxalq xarakterli cinayətlər kimi sistemləşdirdi.

Beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafına baxmayaraq, terror və müharibə təhlükəsi bəşəriyyəti həmişə qorxu altında saxlamışdı. Tarixin bütün dövrlərində bu cinayətlər baş vermiş və dövlətlərin maraq və mənafelərinə zərər vurmuşdu. Aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, müharibə aparın tərəflər heç bir halda nə sər-

həd tanımış, nə də qanunlara əməl etmişdir. Tarixi-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, mülki əhalinin zorakılıq və işgəncələrə məruz qalması, öldürülməsi müharibə cinayətləri kimi tövsiyə olunmuş, bəzi hallarda cinayətkarlar cəzalandırılmış, bəzən isə cəzasız qalmışdır.

Tarixən, müharibə qaydalarının norma halına salınması iki istiqamətdə aparılmışdır.

Birinci istiqamətə, əsası Cenevrədə qoyulan 1949-cu ilin dörd Cenevrə Konvensiyasına əsaslanan Cenevrə qanunvericiliyi (Cenevrə Konvensiyaları) və ona əlavə olunan iki 1977-ci il Protokolu aiddir.

İkinci istiqamətə isə əsası Haaqada qoyulmuş 1899-cu və 1907-ci illərdə imzalanmış bir sıra konvensiyaları özündə birləşdirən Haaqa qanunvericiliyi adlanır.

Cenevrə qanunvericiliyi silahlı münaqişədə xüsusilə müdafiəsiz olanları, döyüşdə iştirak etməyənlər və hərbi əsirlər kimi müxtəlif sinif insanları mühafizə etmək üçün hüquqi rejimlərin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edir. Haaqa qanunvericiliyi isə əksinə, müharibə aparılmasının üsul və metodlarını tənzimləyir.

“Müharibə cinayətləri” termini ümumi anlayış olub silahlı münaqişə zamanı tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasını bildirir [4.s.198-201]. Bəzən müharibə cinayətlərinin yalnız Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmuş əməlləri əhatə etməsi haqqında fikirlər söylənilir, lakin həmin əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini, ən təhlükəli və ciddi əməlləri əhatə edir. Beynəlxalq normativ və presedent təcrübəsində də vahid termindən istifadə olunmur. Məsələn, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində “müharibə qanun və adətlərinin pozuntuları” ifadəsi işlədilmişdir. Bu pozuntulara aşağıdakı əməllər aid edilmişdir [4. s. 237]:

a) işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin öldürülməsi, əzab verilməsi, köləliyə və ya digər məqsədlər üçün aparılması;

b) hərbi əsirlərin və ya dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya əzab verilməsi;

c) girovgötürmə;

ç) ictimai və xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi;

d) şəhər və kəndlərin mənasız dağıdılması;

e) hərbi zərurət olmadan talançılıq və digər cinayətlər.

Göstərilən bu əməlləri, ona görə müharibə cinayətləri hesab etmək olar ki, onlar hərbi zərurətlə əlaqədar deyil, müharibə əsasən döyüş aparın tərəflər arasında baş verir və lakin bu zaman, müharibənin birbaşa iştirakçısı olmayan şəxslər zorakılığa və işgəncələrə məruz qalır.

Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsindən başqa müharibə cinayətləri ilə bağlı normalar Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər məəcəsi Layihəsində, Yuqoslaviya Tribunalı Nizamnaməsində və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda öz əksini tapmışdır.

Yuqoslaviya Tribunalı Nizamnaməsində müharibə cinayətləri ilə bağlı iki müxtəlif maddə ehtiva olunmuşdur (maddə 2-3). 2-ci maddədə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ciddi pozuntuları, 3-cü maddədə isə “müharibə adət və qanunlarının pozuntuları” adı altında konkret əməllər sadalanmışdır. Bu fərqləndirmə beynəlxalq humanitar hüququn iki hissəsi – silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi (“Cenevrə hüququ”) və müharibə aparılmasının metod və vasitələrinin məhdudlaşdırılması (“Haaqa hüququ”) bölgüsü ilə bağlıdır.

Məhkəmə təcrübəsi baxımından Yuqoslaviya Tribunalı tərəfindən araşdırılmış Tadiç işi beynəlxalq humanitar qanunvericiliyin ilkin şərtlərini müəyyən etmək üçün çox əhəmiyyətlidir. İlk növbədə “silahlı münaqişə” baş verməli, yəni “banditizm, qeyri-mütəşəkkil, qısa sürən üsyanlar və ya terror fəaliyyətləri” deyil, mütəşəkkil tərəflər arasında bundan fərqli gərgin münaqişə olmalıdır. İkincisi, ittiham tərəfi insanlıq əleyhinə cinayətə dair qaldırılan ittihamla silahlı münaqişə arasında yetərli bağlılığı sübuta yetirməlidir. Üçüncüsü, ittiham Cenevrə Konvensiyasında nəzərdə tutulan müharibə cinayətlərilə əlaqələndirildikdə, əlavə olaraq sözügedən silahlı münaqişənin beynəlxalq xarakterli olduğu və qurbanların Cenevrə Konvensiyası ilə qorunan şəxslər olduqları sübut edilməlidir. Bu üçüncü elementə əsasən tətbiq olunan sınaq münaqişənin bir tərəfinin, bu halda Bosniya serblərinin qüvvələrinin xarici qüvvə ilə, bu halda Miloşeviçin prezidenti olduğu

Serbiya ilə əlaqəyə girərək əməkdaşlıq etdiyini və bunun nəticəsində münaqişənin digər tərəfinə, Bosniya və Herseqovinanın müsəlman icmasına qarşı beynəlxalq qüvvələrin istifadə olunduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Məhkəmə Palatası Tadiçə bəraət verdi, çünki qarşılırdakı dəlillərə görə Miloşeviç Bosniya serblərinin “nəzarətçisi və komandanı” deyildi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi də Nikaraqua işində oxşar sınaq keçirmişdi. Lakin Apelyasiya Palatası nəzarət sınağının həddən artıq ciddi olduğunu əsas gətirdi. Miloşeviçin öz bosniyalı serb müttəfiqlərinə təlim keçməsi, ərzaq və silah-sursatla təchiz etməsi faktı yuxarıda deyilən bağlılığı yetərincə təmin edirdi. Münaqişəni beynəlxalq xarakterli etmək, bununla da Cenevrə Konvensiyasının “ciddi hüquq pozuntuları” müddəasını tətbiq etmək üçün bu kifayət etdi.

Müharibə cinayətləri geniş bir hüquqi kateqoriya olub, həm beynəlxalq xarakterli, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr dövründə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını əhatə edir. Bu pozuntuların hər biri özlüyündə konkret cinayət əməlidir və beynəlxalq cinayət məsuliyyəti doğurur [6.s.145]. Ona görə də müharibə cinayətləri haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün bu kateqoriyaya daxil olan bütün cinayət tərkiblərini göstərmək lazım gəlir.

Yuqoslaviya Tribunalı ilə bərabər Ruanda Tribunalı da müharibə cinayətlərinin araşdırılması və cinayətkarların cəzalandırılmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Tribunal Ruanda ərazisində törədilmiş beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə məsuliyyət daşıyan şəxsləri və qonşu dövlətlərin ərazisində 1994-cü il yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək törədilən bu cür pozuntulara görə məsuliyyət daşıyan Ruanda vətəndaşlarını təqib etmək səlahiyyətinə malikdir. Tribunal 1994-cü ildə Ruandada törədilmiş beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına görə məsuliyyət daşıyan 93 şəxsi ittiham edib.

Göründüyü kimi, müharibə cinayətlərinin təqib olunması və cinayətkarların cəzalandırılmasında həm Yuqoslaviya Tribunalı, həm də Ruanda Tribunalının fəaliyyəti danılmazdır.

Müharibə cinayətlərinin ictimai təhlükəliliyi hərbi münaqişələrdə və hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsi müqabilində maddi mükafat əldə et-

məyi özünə peşə seçən qeyri-müəyyən sayda insanın meydana çıxması həmin şəxslərin iştirakı nəticəsində nəinki münaqişədə olan tərəflərin hərbi qüvvələrindən, o cümlədən dinc əhəlidən xeyli adamin məhv edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Hərbi əməliyyatlar münaqişə tərəflərinin silahlı qüvvələri arasında aparıldığından beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq mülki şəxslər heç bir zorakılığa məruz qalmamalıdır. Mülki əhaliyə qarşı edilən zorakılıq əməlləri qələbə çalmaq üçün məqbul metod sayıla bilməz. Mülki əhali döyüşlərdə iştirak etməyə cəlb edilməməli, bütün hallarda ona hörmət göstərməlidir. Mülki əhalinin təhlükəsizliyi və ya əsaslı hərbi mülahizələr tələb etdikdə, işğalçı dövlət müəyyən ərazidən tamamilə və ya qismən təxliyəni həyata keçirə bilər. Belə təxliyələr zamanı himayədə olan şəxslər yalnız işğal edilmiş ərazinin içərilərinə köçürülə bilər. Lakin bu, əməli cəhətdən mümkün olmadığı halda istisna təşkil edir. Bu qayda da təxliyə edilmiş şəxslər həmin ərazidə döyüş əməliyyatları başa çatana kimi öz yerlərinə qaytarılmalıdır. Hesab edirik ki, göstərilən bu əməllər tarixin bir neçə böyük hadisələrində öz praktiki ifadəsini tapmış və beynəlxalq birlik tərəfindən mənfi qarşılanmışdır.

Nəhayət, müharibə cinayətlərinin dəqiq siyahısı Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda göstərilmişdir. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş müharibə cinayətləri də Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid edilmişdir. Məhkəmənin Statutu Yuqoslaviya Beynəlxalq Tribunalının Nizamnaməsini və hökmlərini əsas tutaraq həm beynəlxalq xarakterli, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilmiş əməlləri müharibə cinayətləri hesab edir. Müharibə cinayətləri dörd kateqoriyaya bölünür. İki kateqoriya beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən cinayətlər, digər iki kateqoriya isə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən cinayətlərdir. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən əməllərin də müharibə cinayəti kimi nəzərdə tutulması hüquqda irəliləyiş kimi qiymətləndirilməlidir. Statutda müharibə cinayəti kimi nəzərdə tutulmuş əməllər, əsasən, Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollarda ciddi pozuntular kimi ifadəsini tapmış əməllərdir.

lərdir. Eyni zamanda, beynəlxalq humanitar hüquqda ciddi pozuntu hesab edilməmiş əməllər də müharibə cinayətləri kimi göstərilmişdir. Məsələn, uşaqların silahlı qüvvələrə cəlb edilməsi, işğalçı dövlətin işğal etdiyi ərazilərdə öz vətəndaşlarını yerləşdirməsi, işğal edilmiş ərazidə yaşayan əhəlinin həmin ərazidən deportasiya edilməsi beynəlxalq hüquqi sənədlərdə müharibə cinayətləri kimi göstərilmişdir. Göstərilənlərlə yanaşı, müharibə cinayəti kimi qəbul olunmuş kimyəvi, bakterioloji, nüvə silahlarının tətbiqinin, yaxud hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin repatriasiyasının əsassız gecikdirilməsinin, mülki əhali və mülki obyektlərə ziyan yetirən qeyri-seçim xarakterli hücum Statutda

müharibə cinayəti kimi öz əksini tapmamışdır.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız Məhkəmənin yaradılmasından sonra törədilmiş müharibə cinayətləri onun yurisdiksiyasına daxil ola bilər. İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, yalnız, sənədi ratifikasiya edən dövlətlər onun yurisdiksiyasına aid olacaq.

Ümumiyyətlə, Məhkəmə milli məhkəmələri əvəz etmir, lakin milli məhkəmə üçün çox mürəkkəb və ya geniş və mürəkkəb həll olan iddialara baxır və yaranmış boşluqların doldurulmasına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İbayev V.İ. Dissertasiya. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və insan hüquqları. Bakı, 2002, 178 s.
2. Нюренбергский процесс: Сборник материалов. В 8-и томах. Том I, М.: Юридическая литература, 1987, 560 с.
3. Кибальник А.Г. Современное международное уголовное право: понятие, задачи и принципы // Под науч. ред. доктора юридических наук А.В.Наумова, СПб, Юридический центр Пресс, 2003, 252 с.
4. Маєвська А.А. Універсальна юрисдикція і Римський статут Міжнародного кримінального суду // Проблеми законності. Вип. 47: Респ. міжвідомч. наук. зб./ Відп. ред. В.Я.Таций.-Харків: Нац.юрид.акад. України, 2001, с.198-201.
5. Ronald C. Slye, Beth Van Schaack International Criminal Law. 2009 Aspen Publishers 354 pg.
6. Ceoffrey Robertson QC Crimes Against Humanity 2006. 758 pg.
7. www.un.org/icty/
8. www.un.org/icc/
9. Wade Mansell and Karen Openshaw: International Law (a critical introduction). Oxford and Portland Oregon 2013. 262 pg
10. Sean D. Murphy International Law 2006 Thomson/West. 506 pg
11. www.iccnw.org
12. www.icttr.org
13. www.crimesofwar.org/onnews/news-guinea.html

Alovsat Allahverdiyev

The role of international criminal tribunals in prosecuting war crimes

The “war crimes” terminology being a general notion, contains violation of international humanitarian law norms applicable during an armed conflict. In certain cases suggestions are made that war crimes encompass only the acts determined in 1949 Geneva Conventions on the protection of war crimes victims, but those acts include only a part of war crimes, the most dangerous and the gravest perpetrations.

War crimes occur where the civilian population irrelevant to military necessity is exposed to atroci-

ties and tortured, historical and cultural monuments are destroyed, prisoners of war and the wounded are ruthlessly treated and are viciously killed.

Аловсат Аллахвердиев

Роль международных уголовных трибуналов в преследовании военных преступлений

Термин «военные преступления» будучи общим понятием, представляет собой нарушение международных гуманитарных правовых норм применяемые во время вооруженного конфликта. Встречаются некоторые мнения о том, что военные преступления охватывают только акты, определенные в Женевских Конвенциях 1949 года о защите жертв военных преступлений, хотя в те акты входит часть военных преступлений, самые серьезные и опаснейшие действия.

Военные преступления происходят в том случае, когда неотносящиеся к военной необходимости мирные жители подвергаются к зверствам и пыткам, исторически-культурные сооружения разрушаются, с военнопленными и ранеными беспощадно обращаются и их жестоко убивают.

Fatimə HÜSEYNOVA,

Bakı Dövlət Universiteti “Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrası”nın dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.

e-mail: lawyer.fatima85@gmail.com, telefon:+99450 206 24 42.

MÜASİR DÖVRDƏ BEYNƏLXALQ TİBB HÜQUQU: formalaşması və anlayışı

Açar sözlər: insan hüquqları, tibb fəaliyyəti, beynəlxalq tibb hüququ, həkim, tibb bacısı, pasiyent, əczaçılıq fəaliyyəti, bioetika, xalq təbabəti.

Key words: human rights, medical activity, international medical law, doctor, nurse, patient, pharmaceutical activity, bioethics, folk medicine.

Ключевые слова: права человека, медицинская деятельность, международное медицинское право, врач, медицинская сестра, пациент, фармацевтическая деятельность, биоэтика, народная медицина.

Beynəlxalq tibb hüququnun yaranmasının əsas **genesis elementi** – əmələgəlmə əlaməti dünyada insanların sağlamlığının qorunması, yüksək səviyyəli tibbi xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif xəstəliklərə qarşı aparılan mübarizənin qlobal xarakter alması, əhalinin müntəzəm şəkildə tibbi müayinələrə cəlb olunması, insanların bütün təbəqələri arasında sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, yeni səhiyyə infrastruktur komplekslərinin yaradılması, eləcə də sağlamlığın qorunması kontekstində çoxsaylı beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin kütləvi xarakter almasıdır. Başqa sözlə desək, **beynəlxalq tibb fəaliyyətinin** ümumdünya universal səviyyədə və dövlətlərarası əməkdaşlıq miqyasında həyata keçirilməsi, onun hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi və nizama salınması zərurəti **beynəlxalq tibb hüququnun** (BTH) yaranmasını şərtləndirir.

Müasir süni intellekt dövründə beynəlxalq sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin mühüm komponenti olan **insanların sağlamlığının qo-**

runması üzrə fəaliyyət ictimai-sosial hadisə kimi hər bir ölkənin milli infrastrukturunda xüsusi yer tutur. Təhsil və səhiyyə sistemində, vətəndaşların iş, yaşayış və istirahət yerlərində, hərbi-müdafiə və xidməti-tətbiqi sahələrdə, cəzaçəkmə müəssisələrində, həmçinin uşaq-gənclər kontingenti arasında və s. yerlərdə həyata keçirilən **sanitariya-epidemioloji xidmət** [4,s.301-302] və digər sağlamlıq tədbirləri nəticəsində tibb fəaliyyəti vahid kompleks şəkildə birləşir. Cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi və insan fəaliyyətinin mühüm növü olan **tibb xidmətləri** tarixən insanlarda sağlam həyat tərzini formalaşdırıran, fiziki və əqli inkişafı möhkəmləndirən sosial fəaliyyət sahəsi kimi onun ahəngdar işi məhz səhiyyə obyektlərinin və müəssisələrinin müntəzəm fəaliyyət göstərməsindən funksional şəkildə asılıdır [6,s.3-12].

Artıq dünya birliyinə də məlumdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatın artım tempinə görə regionda lider dövlətə çevrilmişdir. Müstəqil dövlətimizdə əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş qlobal iqtisadi layihələrin – Böyük “İpək yolu”nun bərpaı, “Əsrin müqaviləsi”, Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və digər iri layihələrin reallaşdırılması digər iri layihələrin reallaşdırılması Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə tamhüquqlu suveren dövlət kimi iştirak etməsini zərurətə çevirdi. Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin proqramatik daxili və xarici siyasətinin məntiqi nəticəsi kimi, həm də beynəlxalq tibb münasibətlərinin

sürətli inkişaf tempi kontekstində göz önündədir.

Səhiyyə işinin ölkəmizdə və onun hüduqlarından kənarında təhlükəsiz və səmərəli formada təşkil edilməsi məsələsi vacib yer tutur. Müasir dövrdə yaradılmış **koordinasiya nəticəsində** Azərbaycan beynəlxalq aləmdə səhiyyə sahəsində çox böyük uğurlara imza atmışdır. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, tibbi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ölkədə münbit şərait yaradılmışdır. Belə ki, Azərbaycanın bölgələrində müasir standartlara uyğun tibbi müalicə kompleksləri istifadəyə verilmişdir, paytaxtda isə ən müasir tibbi infrastruktur obyektləri mövcuddur. Əlbəttə, həm dövlət sektorunda, həm də özəl sektorda yaradılmış 700-dən çox klinika, modul tipli xəstəxana və digər tibbi reabilitasiya müəssisələri, xüsusilə, önəmlidir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması kontekstində tibb münasibətlərinin qaydaya salınması və nizamlanması mühüm məsələlərdən biridir. Belə tənzimləmə, məlum olduğu kimi, hər bir dövlətdə milli hüquq sistemi vasitəsilə, ümumdünya səviyyəsində isə beynəlxalq tibb-hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Göstərilən faktorlar beynəlxalq tibb hüququnun **yaranna əlamətləri** kimi vacib rol oynayır.

Qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə Azərbaycan səhiyyə sahəsində keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirak etməklə, tibb mütəxəssisləri zəruri praktik təcrübə və yüksək tibbi biliklərə nail olmuşlar. Təsadüfi deyil ki, ölkəmizdə hər il nüfuzlu beynəlxalq tibb tədbirləri, konfranslar, sərgi, festifal və forumlar keçirilir; Azərbaycan belə tədbirlərə **evsahibliyi** edir: məsələn, "Azərbaycanda icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqinə dəstək" Tvining layihəsi çərçivəsində Beynəlxalq Konfrans (2018-ci il), Beynəlxalq Tibb İnnovasiyaları Sərgisi "Medinex" (2019-cu il); "Beynəlxalq Tibb Bacısı Günü" nə həsr olunmuş Tədbir, həmçinin BMT-nin Uşaq Fondunun (UNİCEF) Azərbaycandakı nümayəndəliyi və Avropa İttifaqının dəstəyi ilə yaradılmış Resurs Mərkəzinin açılışı (2022-ci il); "I Beynəlxalq Pediatriya, Uşaq cərrahiyyəsi və Tibb bacıları Konqresi" (2022-ci il); "Süni İntellekt əsərində Tibb Hüququ" adlı Beynəlxalq Konfrans (2022-ci il); Naxçıvan Muxtar Respublikasında "I Beynəlxalq Tibbi Forum" (2022-ci il) və s. [11].

Göründüyü kimi, Dövlət başçısının rəhbərliyi altında ölkədə tibb və səhiyyə sahəsində mötəbər beynəlxalq tədbirlərin yüksək səviyyədə və təhlükəsiz keçirilməsi, səhiyyə sahəsində qazanılmış uğurlarımız xoş həyacan müjdəsi verir ki, Azərbaycan beynəlxalq arenada stabil ölkə kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, "Azərbaycanın artan iqtisadi inkişafı, iqtisadi potensialı imkan verir ki, sosial sahəyə diqqət daha da böyük olsun. Əlbəttə ki, sosial sahənin əsas istiqaməti insanların sağlamlığıdır".

Təqdirəlayiq haldır ki, xalqımızın sağlamlığının qorunması və möhkəmlənməsində, gənclərimizin fiziki inkişafında, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə daha da uca zirvələrə yüksəlməsində səhiyyə xidmətinin əhəmiyyətini və rolunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası 1992-ci il 2 oktyabr tarixində **Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına** (ÜST) üzv qəbul olunmuşdur və həmin təşkilatın ölkəmizdə ofisi fəaliyyət göstərir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası 27 iyun 2019-cu il tarixli 1613-VQ nömrəli Qanunla "**Beynəlxalq Hərbi Tibb Komitəsinin Nizamnaməsi**" nə (BHTK) qoşulmuşdur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin imzaladığı 04.06.2001-ci il tarixli 733 nömrəli Sərəncam əsasında hər il iyunun 17-i "**Azərbaycan Respublikası tibb işçilərinin peşə bayramı günü**" kimi qeyd olunur. Onu da xatırlamaq yerinə düşər ki, yeni növ koronavirus (COVID-19) infeksiyasına qarşı aparılan mübarizədə, eləcə də Birinci Qarabağ və Vətən müharibəsi dövründə tibbi işçiləri təcrübə və peşəkarlıqları, özlərinin ən üstün şəxsi keyfiyyətləri və qətiyyətləri ilə yaxından iştirak ediblər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibb xidmətlərinin göstərilməsində həkim personalı xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın bir çox ölkələrində hər il oktyabr ayının birinci bazar ertəsi "**Beynəlxalq Həkimlər Günü**" kimi qeyd olunur. Həmin gün bütün dünya həkimlərinin həmrəylik və birliyini nümayiş etdirir. Bu bayramın yaradılmasının təşəbbüskarları Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və "Sərhədsiz həkimlər" Beynəlxalq Tibbi-humanitar Təşkilatıdır.

Səhiyyə müəssisələrinin fəaliyyətini təmin edən nümunəvi tibbi-informasiya sisteminin ha-

zırlanması və tətbiqinə 2007-ci ildən başlanılmışdır - **"Elektron səhiyyə" sistemi**. Eləcə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 yanvar 2008-ci il 2620 nömrəli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası" təsdiq edilmiş, habelə Dövlət başçısının 24 noyabr 2016-cı il tarixli 1125 nömrəli Fərmanı ilə "İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi" publik hüquqi şəxs yaradılmış, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Dağınıq skleroz xəstəliyinin müalicəsi, profilaktikası və onunla mübarizə tədbirlərinə dair 2018-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 20 dekabr tarixli Fərmanına müvafiq olaraq, "Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi" (TƏBİB) publik hüquqi şəxs yaradılmış və s. islahatlar aparılmışdır.

Eyni zamanda, əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində **beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində** Azərbaycan Respublikası çoxtərəfli universal və regional konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur: məsələn, "Su və sağlamlıq haqqında" Protokol (2002-ci il), "Biomüxtəliflik haqqında" Konvensiyaya "Biotəhlükəsizlik haqqında" Kartahen Protokolu (2005-ci il), "Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında" Stokholm Konvensiyası (2003-cü il), "Avropa Sosial Xartiyası" (2004-cü il), "Digər ölkə ərazisinə müvəqqəti gələn şəxslərə tibbi xidmət göstərilməsi haqqında" Avropa Sazişi (1996-cı il), "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərə gətirilən mallara texniki, tibbi, əczaçılıq, sanitar, baytar və fitosanitar normaların, qaydaların və tələblərin tətbiq edilməsi haqqında" Saziş (2002-ci il), "GUAM-a üzv-dövlətlərin səhiyyə nazirlikləri arasında səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş (2007-ci il) və s. beynəlxalq-hüquqi aktlar.

Azərbaycan Respublikası **səhiyyə və tibb elmi** sahəsində həyata keçirilən ikitərəfli əməkdaşlıqla bağlı bir sıra dövlətlərlə, məsələn, Ukrayna (1997-ci il), Qazaxıstan (1999-cu il), Bolqarıstan Respublikası (2004-cü il), Latviya (2006-cı il), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (2007-ci il), İordaniya Haşimilər Krallığı (2007-ci il), Belarus Respubli-

kası (2008-ci il), İtaliya Respublikası (2010-cu il), Rumıniya (2011-ci il), Tacikistan Respublikası (2014-cü il), Türkiyə Respublikası (2016-cı il), Serbiya Respublikası (2018-ci il), Macarıstan (2020-ci il), Rusiya Federasiyası (2021-ci il) və s. dövlətlərlə imzaladığı beynəlxalq sənədlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3,s.154-157].

Beləliklə, Azərbaycan səhiyyə və tibb elmi sahəsində öz maraqlarını tam şəkildə qorumaq şərti ilə **xarici dövlətlərlə səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığını** uğurla davam etdirir. Beynəlxalq tibb münasibətlərinin və əlaqələrinin inkişafı, təşviqi, habelə beynəlxalq arenaya çıxışın təmin edilməsi istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirilir və nəticədə Avropa, Asiya, Amerika, Afrika və digər qitə dövlətləri arasında beynəlxalq əməkdaşlığın miqyası əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Tibb sahəsi institusional baza baxımından, genişləndirilmiş və təkmilləşdirilmiş, eləcə də dövlət və özəl sektorda müalicə-tibb müəssisələri infrastrukturunun yenilənməsi və inkişafı, uzlaşdırılmış səhiyyə siyasətinin aparılması, münbit investisiya mühitinin yaradılması, kadrların hazırlanması, sərhəd-keçid və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, habelə əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində vacib regional proqramlar icra olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası bu kontekstdə xeyli sayda beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur, eləcə də tibb fəaliyyətinin nizama salınması məqsədi ilə zəruri **normativ hüquqi baza** yaradılmışdır. Beynəlxalq tibb münasibətlərinin tənzimlənməsində dünya birliyi də, xüsusilə, maraqlıdır.

Belə bir şəraitdə beynəlxalq tibb hüququnun formalaşması, onun səmərəliliyi, beynəlxalq səhiyyə-tibb müqavilələrinin müddəalarının həyata keçirilməsi və beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunması ölkə daxilində aparılan **hüquqi islahatlar çərçivəsində** həyata keçirilən təşkilati və hüquqi tədbirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Bu baxımdan, beynəlxalq tibb münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi məsələsi əhalinin sağlamlığının qorunması kontekstində dünyaya dövlətlərinin maraqlarına uyğun olmaqla, həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda göstərilən

amillər Azərbaycanda beynəlxalq tibb hüququnun **təşəkkül tapmasında və formalaşmasında** vacib rol oynayır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüquq doktrinasından məlum olduğu kimi, dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlıq ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində (siyasi, sosial-iqtisadi, insan hüquqları, elm və təhsil, səhiyyə, ekoloji və s. sferalarda) həyata keçirilir. Müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlıq həm də **tibb fəaliyyəti sferasında** yaranmış və bu fəaliyyət növü bəşəriyyətdə kütləvi xarakter alaraq, obyektiv zəmində əhəmiyyətli və ayrıca real ictimai münasibətlər qrupuna çevrilmişdir. Belə ki, sağlamlıq, səhiyyə və tibb cəmiyyətdə ictimai həyat sisteminin mühüm komponenti olmaqla sosial fəaliyyət sahəsidir.

Qeyd etməliyik ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) sağlamlıq anlayışını "yalnız xəstəliklərin və ya zəifliyin olmaması kimi deyil, tamamilə fiziki, əqli və sosial rifah halı kimi" müəyyən edir. Eyni zamanda, fərdin sağlamlığı (yəni ayrıca şəxsin sağlamlığı) və əhalinin sağlamlığı (insan qruplarının sağlamlığı və ya ictimai sağlamlıq) kimi kateqoriyalar fərqləndirilir.

"**Fərdin sağlamlığı**" insanın həyat fəaliyyətinin ən mühüm göstəricilərinin geniş surətdə dəyişilməsi, orqanizmin uyğunlaşma imkanlarının vəziyyəti ilə əlaqədardır. Sağlamlıq xəstəliyə zidd vəziyyət olsa da, xəstəliközü vəziyyət vasitəsilə onunla bağlı ola bilər Bu zaman hələ xəstəlik olmasa da, orqanizmin mühafizə-uyğunlaşma qüvvələri kəskin surətdə zəifləyir və belə halda adi şəraitdə xəstəliyə səbəb olmayan zərərli amil xəstəlik törədə bilər. Bundan başqa, sağlamlıq vəziyyəti orqanizmdə hələ aşkar olunmamış xəstəlik törədici səbəbin, insanın əhvalında dəyişikliklərin və hətta fizioloji normadan müəyyən dərəcədə kənara çıxmaların olmasını istisna etmir.

Bütünlükdə **əhalinin sağlamlığı** (ictimai sağlamlıq) doğum, ölüm, uşaq ölümü, xəstələnmə, insanların fiziki inkişaf səviyyəsi, orta ömür müddəti və s. bu kimi sanitariya-statistik göstəricilər kompleksi ilə müəyyən edilir; ona bioloji, təbii və sosial amillər də təsir edir. Əhalinin sağlamlığı sosial mühitdən və insanların həyat şəraitindən, o cümlədən real əməkhaqqının miqda-

rından, iş gününün müddətindən, əmək və mənzil şəraitindən, qidalanma səviyyəsindən, səhiyyənin inkişafından, ölkənin sanitariya vəziyyətindən və s. amillərdən çox asılıdır. Sosial-gigiyenik tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, sağlamlığa insanın, əhali qruplarının həyat tərzini bilavasitə təsir edir. Bu və ya digər ölkə sakinlərinin sağlamlığı barədə mühakimə yürütmək üçün birmənalı meyar yoxdur. Hətta orta ömür müddətinin göstəricisi də kompleks sosial-bioloji tədqiqatların nəticəsidir.

Ayrı-ayrı şəxslərin, kollektivlərin və bütövlükdə əhalinin sağlamlığının mühafizəsinin **elmi təşkili** insan orqanizminin mühafizə-uyğunlaşma mexanizmlərini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər kompleksinin işlənilməsi, hazırlanması, eləcə də insanın mənfi amillərlə təmasda olması imkanının qarşısını alan və ya onların təsirini zəiflədən ətraf mühitin qorunması, istehsalatda əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası, epidemiya əleyhinə tədbirlər, əhalinin sanitariya mədəniyyətinin yüksəldilməsi, həmçinin sağlam həyat tərzini, işdə və ailədə sağlam və xeyirxah şərait yaradılması istiqamətində qurulmalıdır. Başqa sözlə desək, əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzunömürlüliyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli **tədbirlərin məcmusundan** ibarətdir [5].

Səhiyyə dedikdə ümumi əhalinin və hər bir insanın sağlamlığının mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün aparılan kompleks sosial, iqtisadi, tibbi tədbirlər sistemi başa düşülür. Səhiyyənin məzmunu və xarakteri, cəmiyyətin sosial və dövlət quruluşundan, istehsal qüvvələrinin inkişaf dərəcəsindən, elm və texnikanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Əhalinin sağlamlığının mühafizəsi sahəsində səhiyyənin vəzifələrinin yerinə yetirilmə dərəcəsi, əsasən, onun maddi-texniki bazası, ixtisaslı tibb kadrlarının olması, tibb elmlərinin inkişaf səviyyəsi ilə sıx əlaqədardır. Bu da, əhalinin müxtəlif qruplarının sağlamlığının mühafizəsi işində dövlətin maraqlı olması ilə müəyyən edilir. Səhiyyə insanların ən humanist fəaliyyət dairəsidir; o, ölkənin iqtisadiyyatına da böyük təsir göstərir.

Tibb anlayışı isə elmi və praktik fəaliyyətin müəyyən bir istiqamətini ehtiva edir, həm də insan orqanizminin sağlamlığını qorumaq üçün sağlam və xəstə insanların orqanizmində gedən prosesləri öyrənir, eləcə də xəstəliklərin müalicə və profilaktikası tədbirlərini işləyib hazırlayır. Tibb insanın elmi və praktik fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Belə ki, hər bir adam öz sağlamlığını möhkəmləndirməkdə, xəstələndikdə isə effektiv müalicə almaqda maraqlıdır. Tibb uzun tarixi inkişaf sayəsində xəstəliklərin diaqnozunun təyin olunması və profilaktikasında müəyyən müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Lakin, buna baxmayaraq, bir çox xəstəliklərin səbəbi və müalicəsi barədə məsələ hələlik qəti həll olunmamışdır. Hələ də, müəyyən xəstəliklərə görə, insanların çox hissəsi özlərinin baş verəcək təbii ölümlərinə qədər yaşayır, müxtəlif xəstəliklərdən və onların fəsadlarından əziyyət çəkir, vaxtından əvvəl ölüm halı insanın həyatının çiçəkləndiyi, müəyyən təcrübə və biliyə malik olduğu dövrdə baş verdikdə isə, cəmiyyətin əqli gücünə və istehsalata əvəzolunmaz dəyərdə zərər dəyir [4,s.299,307,344].

Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilirik ki, müasir dövrdə hər bir ölkədə tibb fəaliyyəti sahəsində müvafiq **dövlət siyasəti** həyata keçirilir və bu fəaliyyət növü ümumtənzimlənmiş spesifik sferalarından biridir, onun beynəlxalq ictimai əhəmiyyəti günbəgün artmaqda davam edərək, universal xarakter almışdır. Tibb fəaliyyəti coğrafiyasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və beynəlxalq miqyaslı funksiyalara malik olması amili onun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini zəruri edir. Təbii ki, belə tənzimləmə **beynəlxalq tibb hüququ** vasitəsilə həyata keçirilir.

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq aləmdə tibb fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi qurum kimi doktrində müxtəlif adlı terminlərdən istifadə olunmasına rast gəlinir: məsələn, beynəlxalq sağlamlığın qorunması hüququ (international health law, droit international de la sante) [7,s.134-143], beynəlxalq sanitari hüquq (international sanitary law) [10,s.194], beynəlxalq tibb hüququ (international medical law) [8], global sağlamlıq hüququ (global health law) [9] və s. Beynəlxalq tibb sferasında aparılan müasir elmi tədqiqatlar göstərir ki, tibb münasibətlərini tənzimləyən hüquqi qurumun ümumqəbul edilmiş vahid adı hələ də müəyyən olunmamışdır və alimlərin fikirləri bu kontekstdə mübahisə doğuran məsələ kimi üst-üstə düşmür. Problem, çox güman ki, sözügedən hüquqi qurumun son zamanlarda meydana çıxması və **nisbətən “cavan” olması** ilə bağlıdır. Göstərilən terminlər elmi dövriyyədə diskussiya doğursa da, mənaca, identik definisiyalar kimi qəbul edilir; çünki, hansı adla ifadə olunmasına baxmayaraq, onların məqsəd və vəzifələri analogidir. Lakin, XX əsrin ortalarından başlayaraq, beynəlxalq hüquq elmində “beynəlxalq tibb hüququ” terminindən istifadə olunması geniş xarakter almışdır.

Şərh olunanları və müasir dövrdə tibb xidmətlərinin beynəlmilləşməsi prosesini nəzərə alaraq, zənnimizcə, doktrində formalaşmaqda olan və nisbətən yeni hüquqi qurum kimi “beynəlxalq tibb hüququ” termininin tətbiq edilməsi daha ağılabatan, əhatəli və uğurlu variantdır. Bu terminin həm də beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə və qanunvericilik aktlarında işlədilməsi müşahidə olunur. Bəs, beynəlxalq tibb hüququ dedikdə nə başa düşürük?

İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq tibb hüququ (BTH) fenomeni müxtəlif variantlarda işləndiyinə görə çoxaspektli anlayışdır. Belə ki, o, aşağıda göstərilən dörd əsas mənada işlədilir:

- elm və tədqiqat sahəsi kimi beynəlxalq tibb hüququ;
- tədris kursu mənasında beynəlxalq tibb hüququ;
- qanunvericilik mənasında beynəlxalq tibb hüququ;
- obyektiv mənada beynəlxalq tibb hüququ.

Elm və tədqiqat sahəsi kimi beynəlxalq tibb hüququ dedikdə beynəlxalq tibb hüququna aid olan anlayışlar (beynəlxalq tibb hüququnun subyektləri, beynəlxalq tibb hüququnun mənbələri, beynəlxalq tibb hüququnun prinsipləri, beynəlxalq tibb münasibətləri və digər məsələlər barədə fikirlər, ideyalar, nəzəriyyə, postulat, konsepsiya, elmi-tədqiqat və s. mülahizə və elmi işlərin məcmusu başa düşülür. Bu mənada o, həm də beynəlxalq tibb hüquq elmi (doktrina) adlanır.

Tədris kursu mənasında beynəlxalq tibb hüququ tələbələrə və oxucu auditoriyasına BTH barədə biliklər və sistemləşdirilmiş informasiya

verən tədris kursudur; bu mənada ona beynəlxalq tibb hüquq tədris fənni deyilir.

Qanunvericilik mənasında beynəlxalq tibb hüququ dedikdə beynəlxalq tibb münasibətlərini tənzimləyən dedikdə beynəlxalq-hüquqi sənədlərin – beynəlxalq müqavilələrin məcmusu başa düşülür. Tibb xidmətinin göstərilməsi barədə müqavilələr, həkim kadrlarının dövryyəsi, transfer və ödənişlər, səhiyyə və tibb sahəsində əməkdaşlıq, təcrübə mübadiləsi, maliyyə və digər məsələlər haqqında beynəlxalq sazişlər beynəlxalq tibb qanunvericiliyinə daxildir.

Obyektiv mənada beynəlxalq tibb hüququ dedikdə, bir qayda olaraq, beynəlxalq tibb münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi və məcmusu başa düşülür; onlara beynəlxalq tibb-hüquq normaları deyilir. Buna görə də, obyektiv mənada beynəlxalq tibb hüququ müvafiq beynəlxalq tibb-hüquq normalarından ibarətdir; bu normaların əsas təyinatı və başlıca funksiyası beynəlxalq tibb münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Obyektiv mənada beynəlxalq tibb hüququ, qeyd etməliyik ki, hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Obyektiv mənada beynəlxalq tibb hüququ bundan sonra, sadəcə olaraq, “beynəlxalq tibb hüququ” termini ilə əhatə olunacaqdır. Buna görə də, təbii ki, “obyektiv mənada beynəlxalq tibb hüququ” və “beynəlxalq tibb hüququ” ifadələri eynimənalı, sinonim anlayışlar

kimi başa düşülməlidir.

Beynəlxalq tibb münasibətlərinin yaranması və inkişaf prosesləri aşağıda göstərilən üç vacib obyektiv faktordan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır:

1) beynəlxalq aləmdə insanlara xas olan fiziki sağlamlıq tələbatının təmin edilməsi ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər – tibb münasibətləri;

2) bu sahədə mövcud ictimai münasibətlərin dəqiq müəyyənləşdirilmiş beynəlxalq qaydalarla nizama salınmasında dövlətlər birliyinin maraqlı olması;

3) müvafiq sferada əsas dialektik başlanğıc norma, reqlament və qaydaları maraqlı dövlətlərin müəyyən etməsi və bunun sistemli şəkildə beynəlxalq birlik tərəfindən ümumtənzimləşdirilməsi formada qəbul edilməsi.

Göstərilən faktorlar müasir dövrdə beynəlxalq praktikada artıq öz real əksini tapmışdır, bu sahədə kompleks hüquq normalar sistemi mövcuddur və bunun vasitəsilə beynəlxalq tibb fəaliyyətinin effektiv şəkildə tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Beləliklə, şərh edilənləri nəzərə alaraq, beynəlxalq tibb hüququ aşağıdakı kimi lakonik defnisiya formalaşdırıla bilər: beynəlxalq tibb hüququ dedikdə beynəlxalq arenada tibb fəaliyyətini və bu fəaliyyətdən yaranan ictimai tibb münasibətlərini nizama salan, bir-birilə qarşılıqlı dialektik əlaqədə olan kompleks hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «PG» nəşriyyatı, 2014, 52 s.
2. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 26 iyun 1997-ci il tarixli 360-IQ nömrəli Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/4078> (25.02.2023-cü il).
3. Hüseynova F.E. Sağlamlığın qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi və milli qanunvericilik. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2016, s.154-157.
4. Kütləvi Tibb Ensiklopediyası. Bir cildə / Baş redaktor – İsmayıl Vəliyev. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2000, 1-ci snosk s.301-302, 6-cı snoska 299,307,344.
5. Məmmədov V.Q. Tibbi hüquq və bioetikanın Azərbaycan Respublikasında formalaşması və müasir inkişaf tendensiyaları // Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2022, 56 s.
6. Медицинское право России: учебник / отв. ред. А.А.Мохов. – Москва: Проспект, 2022, с.3-12.
7. Хендель Н. В. Международное здравоохранительное право в системе международного права / Н. В. Хендель // Таджикистанский ежегодник международного публичного и частного права. 2016. Душанбе, Издательство «Эр-граф», 2016, с. 134-143.

8. Шаяхметов С.Ш. История международного медицинского права. Вестник КазНМУ, 2014 // <https://kaznmu.edu.kz/press/2014/09/25/> (25.02.2023- cü il).

9. Gian Luca Burci and Brigit Toebe (eds). Research Handbook on Global Health - https://www.researchgate.net/publication/350290761_Book_Review_Research_Handbook_on_Global_Health_Law (26.02.2023-cü il). Bu terminin işlədilməsinə Amerika hüquqşünasları üstünlük verirlər.

10. Vitta C. Le droit sanitaire international // 1930. 33 R.C.A.D.I. Haaqa Beynəlxalq Hüquq Akademiyasında 1930-cu ildə professor S.Vitta müvafiq kurs apararkən qeyd etmişdir ki, beynəlxalq sanitariya hüquq – beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi olub, dövlətlər arasında sanitariya idarəetmə münasibətlərini nizamlayır // Tibb hüququ. Dərs vəsaiti / Mustafazadə A.İ., Aslanov Z.N. Bakı, "Elm", 2017, s.194.

11. URL: <https://its.gov.az/bloq/>; <https://azxeber.com/az/sosial/>; <https://globalmedforum.com/> (21.02.2023-cü il).

Гусейнова Фатима

**Международное медицинское право в современный период:
формирование и понятие**

В статье автор научно рассматривает вопросы генезиса и понимания международного медицинского права, которое формируется в современную эпоху. Отмечается, что под международным медицинским правом понимается система комплексных правовых норм, регулирующих медицинские отношения, возникающие в связи с осуществлением медицинской деятельности на международной арене и находящиеся в диалектической связи друг с другом. Международное медицинское право как многогранное понятие употребляется в значении области науки и исследования, курса обучения и в значении законодательства.

Fatima Huseynova

**International medical law in the modern period:
formation and concept**

In the article, the author scientifically examines the issues of the genesis and understanding of the international medical law that is being formed in the modern era. It is noted that international medical law means a system of complex legal norms that regulate medical relations arising in connection with the implementation of medical activities in the international arena and are in a dialectical relationship with each other. International medical law as a multifaceted concept is used in the sense of a field of science and research, a course of study and legislation.

UOT 343.102

Fərdin XƏLİLOV,

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Ədliyyə Akademiyasının müəllimi, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, III dərəcəli ədliyyə qulluqçusu

CİNAYƏT PROSESİ

ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ TƏRƏFİNDƏN İSTİNTAQ EDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN SİSTEMİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, hüquq-mühafizə, istintaq, aidiyyət, xarakteristika, sistem.

Key words: criminal process, law enforcement, investigation, competence in the investigation, characterization, system.

Ключевые слова: уголовный процесс, правоохрана, следствие, подследственность, характеристика, система.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli, 391 №-li Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında” (bundan sonra – Ədliyyə Nazirliyi) Əsasnamənin 8.13-cü bəndinə əsasən, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması Ədliyyə Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Həmin Əsasnamənin 10.20-ci bəndinə əsasən isə, ibtidai istintaq fəaliyyəti ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqları həyata keçirmək Ədliyyə Nazirliyinin hüquqlarından biridir.

İbtidai istintaq cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi olub, cinayətin qısa müddətdə və bütünlüklə açılması, cinayət törətməkdə təqsiri olan şəxslərin aşkara çıxarılması və ifşa edilməsi, cinayətin edilməsinə kömək etmiş səbəblərin və şəraitin aydınlaşdırılması, həmçinin cinayət nəticəsində vurulan ziyanın ödənilməsinə təmin edən tədbirlərin görülməsi üzrə müstəntiq, təhqiqat orqanları və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən yerinə yetirilən prosessual fəaliyyətdir [5, s. 387]. Obyektiv mənada ibtidai istintaqı nəzəri cəhətdən qanunla nəzərdə tutulmuş və işin faktiki halları ilə

şərtləndirilmiş, cinayət hadisəsi hallarının aydınlaşdırılmasına yönəlmiş, ciddi şəkildə qaydaya salınmış, amiranə-sərəncamverici və informasiya-analitik xarakterli hərəkətlər və qərarlar sistemi kimi təsəvvür etmək olar [6, s. 202].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Ədliyyə orqanlarının inkişafı haqqında” 17 avqust 2006-cı il tarixli, 446 №-li Fərmanına 1 №-li əlavə ilə Ədliyyə Nazirliyinin strukturu təsdiq edilmişdir və həmin strukturda İstintaq idarəsi Ədliyyə Nazirliyinin aparatı sisteminə yer almışdır. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə nazirinin 03 mart 2007-ci il tarixli, 5-T №-li əmri ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin İstintaq idarəsi haqqında” (bundan sonra – İstintaq idarəsi) Əsasnamənin 1-ci bəndinə görə də, Ədliyyə Nazirliyinin İstintaq idarəsi Ədliyyə Nazirliyi mərkəzi aparatının müstəqil struktur qurumudur.

İstintaq idarəsinin Əsasnaməsində onun fəaliyyət istiqamətləri, vəzifləri və hüquqları aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur. Belə ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq aparmaq; törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatlara baxmaq, cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi məsələlərini həll etmək; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər istiqamətlərdə əfəaliyyət göstərmək İstintaq idarəsinin fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir.

İstintaq idarəsi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- idarənin icraatına daxil olan törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlər haqqında məlumatlara baxmaq, cinayət işi başlamaq və ya cinayət işinin başlanmasını rədd etmək, zərurət olduqda materi-

alların aidiyyəti orqana göndərilməsi məsələsini həll etmək;

- başlanmış cinayət işləri üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə tam, hərtərəfli və obyektiv ibtidai istintaq aparmaq və digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək;

- pozulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsini, dövlətin mənafehlərinin qorunmasını, cinayətin törədilməsi nəticəsində vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsini təmin etmək;

- aidiyyəti dövlət orqanlarının istintaq və əməliyyat-axtarış xidmətləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətin həyata keçirilməsini, cinayət işlərinin ibtidai istintaqında əməliyyat fəaliyyətinin nəticələrindən səmərəli istifadə edilməsini təmin etmək;

- ibtidai istintaq məlumatlarının yayılmasına yol verməmək;

- idarənin səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə ərizə və şikayətlərə, idarə, müəssisə və təşkilatların müraciətlərinə baxmaq;

- dövrü statistik və digər hesabatları tərtib etmək, cinayət işlərinin və materialların uçotunu aparmaq;

- cinayət işlərinin, materialların və maddi sübutların saxlanması təmin etmək;

- cinayət işlərinin ibtidai istintaqı zamanı ədliyyə orqanları işçilərinin fəaliyyətində aşkar olunan ciddi pozuntularla bağlı Nazirliyin rəhbərliyinə məlumat və təqdimatlar vermək;

- idarə işçilərinin şəxsi təhlükəsizliyi üzrə tədbirlər barədə təkliflər vermək;

- hüquqi maarifləndirmə işində iştirak etmək;

- fəaliyyət istiqamətləri üzrə və Nazirliyin rəhbərliyinin tapşırıqları əsasında digər vəzifələri yerinə yetirmək.

İstintaq idarəsinin hüquqlarına isə aşağıdakılar aiddir:

- cinayət işlərinin ibtidai istintaqı ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqları həyata keçirmək;

- dövlət orqanlarına, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarına, Nazirliyin sistemində daxil olan qurumlara müraciət etmək, onlara sorğular vermək və məlumatlar almaq;

- idarənin fəaliyyət istiqamətləri üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər vermək;

- istintaq hərəkətlərinin aparılmasında müsbət

təcrübəni daim öyrənməklə tətbiq etmək;

- cinayət işlərinin ibtidai istintaqı zamanı aşkar edilmiş xarakterik nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə seminarlar keçirmək, metodik vəsaitlər hazırlamaq;

- idarənin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq həyata keçirilən işin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək;

- vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar digər hüquqları həyata keçirmək.

Ədliyyə Nazirliyi hansı cinayətlərin istintaqını aparır? Bu sual istintaq aidiyyəti institutu vasitəsilə cavablandırılır. İstintaq aidiyyəti – cinayət prosesində cinayət işinin qanunla müəyyən edilmiş əlamətlərinin (hüquqi xassələrinin) məcmusu olub, onlara əsasən qanunda hansı orqanda həmin iş üzrə istintaq aparılmasını müəyyən edir [2, s. 119]. Törədilmiş cinayətin növündən və onun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, ibtidai istintaq orqanına və ya vəzifəli şəxsə aid olmasını müəyyən etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Cinayət işləri üzrə istintaq aidiyyətinin qanunla qabaqcadan müəyyən olunması ibtidai istintaq orqanları arasında istintaq aidiyyəti üzrə mübahisələri aradan qaldırmaqla ibtidai istintaqın keyfiyyətli aparılmasını təmin edir [1, s. 57].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” 25 avqust 2000-ci il tarixli, 387 №-li Fərmanının 3-cü hissəsinin 3-cü abzasına əsasən, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 215.5-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra – CM) 196, 289, 303, 305, 317-1.1 və 317-2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq Ədliyyə Nazirliyi (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi) tərəfindən aparılır. Həmin Fərmanın 3-cü hissəsinin 14-cü abzasına əsasən isə, CM-in 306-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə ibtidai istintaq Ədliyyə Nazirliyi, vergilərin, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqları

rının ödənilməməsi ilə əlaqədar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının icra edilməməsi və ya həmin məhkəmə aktlarının icrasına maneçilik törədilməsinə münasibətdə həmçinin Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti (bundan sonra – DVX) qismində Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən aparılır [4].

CM-in 196-cı maddəsi kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma əməlinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş müvafiq qərarına əsasən təşkilat rəhbərinin və ya vətəndaşın kreditor borclarını, yaxud qiymətli kağızları ödəməkdən qəsdən yayınması xeyli miqdarda ziyan vurduqda, əməl məhkəməyədək icraatda CM-in 196.1-ci maddəsi ilə, eyni əməl külli miqdarda ziyan vurduqda isə, CM-in 196.2-ci maddəsi ilə tövsif edilərək istintaq edilməlidir. Tövsifin hər iki halında istintaq aidiyyəti dəyişmir və cinayət işi Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən istintaq edilir. Baxılan cinayət əməli kontekstində “xeyli miqdar” dedikdə, əlli min manatdan yuxarı, lakin iki yüz min manatdan artıq olmayan məbləğ, “külli miqdar” dedikdə isə, iki yüz min manatdan artıq olan məbləğ başa düşülməlidir.

Baxılan əməlin istintaq zamanı tövsifi ilə əlaqədar qeyd edilməlidir ki, bu cinayət tərkibinin zəruri əlamətlərindən biri – obyektiv cəhətə daxil olan əməllərin qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarına məhəl qoyulmadan törədilməsi olduğundan, bu cinayətlə CM-in 306-cı maddəsi arasında rəqabət yarana bilər. Lakin baxılan bu cinayət qəsd obyektinin xüsusiyyətlərinə görə “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” fəslinə daxil edilmişdir və odur ki, CM-in 306-cı maddəsinə münasibətdə xüsusi tərkib hesab edilir [3, s. 74].

Kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma cinayətinin daha bir özəlliyi ondadır ki, CM-in 73-2.2-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, bu əməli törətmiş və cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı tamamilə ödəmiş və ya cinayət nəticəsində əldə edilmiş gəliri tamamilə dövlət büdcəsinə köçürmüş şəxs, bundan əlavə vurulmuş ziyanın (əldə edilmiş gəlirin) bir misli miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş etdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir. Qeyd edilməlidir ki, CPM-in 40.4-cü maddəsinə əsasən, şəxsin iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə görə cinayət məsu-

liyyətindən azad edilməsi üçün CM-in 73-2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar müəyyən edildikdə, təhqiqatçının və ya müstəntiqin qərarına əsasən cinayət təqibi başlanılmır və ya ona xitam verilir. Xatırlatmaq istərdik ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “CM-in 74-cü maddəsinin və CPM-in 39, 40 və 305.1-ci maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 14 sentyabr 2021-ci il tarixli Qərarında nümayiş etdirilmiş hüquqi mövqeyə görə, CPM-in 40-cı maddəsində iki növdə olan hallar təsbit edilmişdir. Birincisi, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların mülahizəsinə görə cinayət təqibinin həyata keçirilməməsinə imkan verən hallar. Bu hallarda cinayət təqibinin başlanılmaması və ya ona xitam verilməsi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların hüququ olaraq qalır (onlar üçün məcburi xarakter kəsb etmir). İkincisi, cinayət təqibinin həyata keçirilməməsinin cinayət prosesini həyata keçirən orqanların mülahizəsindən asılı olmadığı hallar. Konstitusiyaya Məhkəməsi CPM-in 40.4-cü maddəsində CM 73-2-ci maddəsinə istinad edən halı qeyd edilən ikinci növ hallara aid etmişdir. Bu hallarda cinayət təqibinin başlanılmaması və ya ona xitam verilməsi artıq cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəsi kimi göstərilir (onlar üçün məcburi xarakter kəsb edir).

CM-in 289-cü maddəsi məhkəməyə hörmətsizlik etmə əməlinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Məhkəmə baxışı iştirakçılarını təhqir etməklə məhkəməyə hörmətsizlik edilmiş olduqda, əməl CM-in 289.1-ci maddəsi ilə, eyni əməllər hakim barəsində törədildikdə isə, əməl CM-in 289.2-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir. Tövsifin hər iki halında istintaq aidiyyəti dəyişmir və cinayət işi Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən istintaq edilir. Məhkəməyə hörmətsizlik etmə cinayəti CM-in “Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər” fəslinə aiddir. Bu kimi əməllərə dövlət reaksiyasının ilkin təzahürü kimi onlar barəsində cinayət təbiqinin başlanması və həyata keçirilməsi, ümumiyyətlə, bu kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulması ədalət mühakiməsinin cəmiyyətdə yüksək nüfuzunu, hakim statusuna yüksək hörməti təmin edir.

CM-in 303-cü maddəsi siyahıya alınmış və ya üzərinə həbs qoyulmuş, yaxud müsadirə olunmalı əmlak barəsində qanunsuz hərəkətlərə görə cina-

yət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Siyahıya alınmış və ya üzərinə həbs qoyulmuş əmlak etibar olunmuş şəxs tərəfindən israf edildikdə, özgəninkiləşdirildikdə, gizlədildikdə, həmçinin dəyişdirildikdə, habelə bank və ya digər kredit təşkilatının nümayəndəsi tərəfindən üzərinə həbs qoyulmuş pul vəsaitləri (əmanətləri) ilə bank əməliyyatları həyata keçirildikdə, əməl CM-in 303.1-ci maddəsi ilə, məhkəmənin hökmünə (qərarına) əsasən müsadirə edilməli olan əmlak gizlədildikdə əvə ya mənimləndikdə, habelə əmlakın müsadirə olunması barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünün (qərarının) icra olunmasından başqa cür yayınıldıqda isə əməl CM-in 303.2-ci maddəsi ilə tövsif edilərək istintaq edilməlidir. Tövsifin hər iki halında istintaq aidiyyəti dəyişmir və cinayət işi Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən istintaq edilir. Bu cinayət də CM-in “Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər” fəslinə aiddir.

Qeyd edilməlidir ki, cari cinayət qanunvericiliyinin müddəalarına əsasən, istintaqı aparılan əməlin CM-in 303.2-ci maddəsi ilə tövsif edildiyi hallarda həmin əməlin törədilməsinə görə hüquqi şəxslərə də cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq edilə bilər. Odur ki, istintaq zamanı əməlin CM-in 303.2-ci maddəsi ilə tövsif edildiyi hallarda, cinayətin hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün törədilməsinə dəlalət edən sübutlar müəyyən edilərsə, müstəntiq ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın başlanması barədə əsaslandırılmış vəsatət verə və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror, öz növbəsində, vəsatətlə razılaşıqda, hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın başlanması haqqında qərar qəbul edə də bilər. Bu anlamda, Ədliyyə Nazirliyi hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın aparılmasında da istintaq aparın subyekt qismində iştirak edir.

CM-in 305-ci maddəsi azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkməkdən boyun qaçırma əməlinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir. Azadlıqdan məhrum etmə yerindən qısa müddətə getməsinə icazəsi olan şəxs icazə müddəti başa çatmaqdan sonra geri qayıtmadıqda, əməl CM-in 305-ci maddəsi ilə tövsif edilir və istintaqı aparı-

lır. Bu cinayət də CM-in “Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər” fəslinə aiddir.

CM-in 306-cı maddəsi məhkəmənin hökmünü, qərarını, yaxud digər aktını icra etməmə əməlinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Şəxs tərəfindən qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsi, hökmü, qərarı, qərarı və ya əmri qərəzli olaraq icra edilmədikdə və ya həmin məhkəmə aktlarının icrasına maneçilik törədildikdə, əməl CM-in 306.1-ci maddəsi ilə, eyni əməllər vəzifəli şəxs tərəfindən törədildikdə isə, CM-in 306.2-ci maddəsi ilə tövsif edilməli və istintaqı aparılmalıdır.

Baxılan cinayətin istintaq aidiyyəti ilə bağlı qeyd edilməlidir ki, əməlin CM-in 306.1-ci maddəsi ilə tövsif edildiyi bütün hallarda cinayət işi Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən istintaq edilir. Əməl CM-in 306.2-ci maddəsi ilə tövsif edildiyi hallarda isə, təqib edilməli olan vəzifəli şəxsin hansı quruma aid olmasından asılı olaraq, istintaq aidiyyətinin predmetə görə növü ilə şəxsə görə növü arasında rəqabət yarana bilər ki, bu halda şəxsə görə aidiyyət qaydalarına üstünlük verəcək və ibtidai istintaq prokurorluq (hərbi prokurorluq) tərəfindən aparılmalı olacaqdır. Belə ki, CPM-in 215.3.2-ci maddəsinə görə, cinayətin törədilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidentinin və ya onun arvadının (ərinin), Milli Məclisin deputatlarının, Baş nazirin, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinin (ombudsmanın), Məhkəmə-Hüquq Şurasının üzvlərinin, hakimlərin, prokurorluq orqanları əməkdaşlarının, Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik idarələrinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının, habelə ədliyyə, polis, təhlükəsizlik, miqrasiya, fəvqəladə hallar, vergi və gömrük orqanları əməkdaşlarının təqsirləndirilməsi ilə bağlı cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq prokurorluq tərəfindən aparılır. Eləcə də, CPM-in 215.4-cü maddəsinə əsasən, hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır (hərbi qulluqçunun da vəzifəli şəxs olması istisna edilmir). CM-in 306.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməli dairəsi CPM-in 215.3.2 və 215.4-cü maddələri ilə müəyyən edilmiş şəxslərə (vəzifəli şəxslərə) aid olmayan digər vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilmiş

olarsa, istintaq aidiyyəti yenə Ədliyyə Nazirliyində qalacaqdır. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, CM-in 306-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətə dair iş üzrə ibtidai istintaq vergilərin, işsizlikdən sığorta və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməməsi ilə əlaqədar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının icra edilməməsi və ya həmin məhkəmə aktlarının icrasına maneçilik törədilməsinə münasibətdə isə DVX tərəfindən aparılmalıdır.

Praktikada baxılan cinayətin tövsifi zamanı yaranan əsas çətinliklərdən biri məhkəmə aktının icra edilməməsinin “qərəzlilik” əlamətinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu, həmin məsələnin təcrübədə inzibati preyudisiya institutu ilə əlaqələndirilməsi və “qərəzli olaraq” ifadəsinin özünün qiymətləndirici kateqoriya olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 37-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306.1-ci maddəsi baxımından şərh edilməsinə dair” 18 dekabr 2014-cü il tarixli Qərarında qeyd edilir ki, cinayət qanunvericiliyində inzibati preyudisiya, bir tərəfdən əməlin lazımsız kriminallaşdırılmasını istisna edir, digər tərəfdən isə analogi hüquq pozuntusuna görə şəxsi inzibati məsuliyyətə cəlb etmək vasitəsi ilə cinayətlərin qarşısının alınmasına imkan yaradır. Bu halda, inzibati tənbeh təkə inzibati hüquq pozuntusu ilə deyil, həm də cinayətlə mübarizədə hüquqi vasitə hesab edilir. Belə ki, inzibati pozuntu törətmiş və buna görə inzibati məsuliyyətə cəlb olunmuş şəxs təkrarən eyni pozuntunu törətməsi halında cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcəyi barədə xəbərdar edilir. İnzibati məsuliyyətə cəlb edilmənin nəticəsiz qalması, bu inzibati tənbehin tərbiyəedici, xəbərdaredici təsir göstərmədiyini sübut edir. Belə olan halda, təqsirləndirilən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

Cinayət hüququnda inzibati preyudisiya Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 2 oktyabr 2012-ci il tarixli Qərarında da öz əksini tapmışdır. Həmin Qərara əsasən, CM-in 306-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibi şəxs müvafiq inzibati xəyata görə inzibati məsuliyyətə cəlb edildikdən sonra yaranır. Lakin şəxsin inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi qeyd şərtsiz olaraq

onun CM-in 306-cı maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə səbəb ola bilməz. Məhkəmə qərarını icra etməyən şəxsin bunu qərəzli olaraq edib-etməməsi və ya məhkəmə aktlarının icrasına maneçilik törətməsi həmin şəxs inzibati məsuliyyətə cəlb edildikdən sonra aydınlaşdırılmalıdır və yalnız bu əlamət mövcud olduqda cinayət təqibi başlana bilər.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 2 oktyabr 2012-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, məhkəmə aktlarının qərəzli icra edilməməsinə aşağıdakılara əsasən müəyyən etmək olar:

- məhkəmə qərarında nəzərdə tutulmuş tələblərin həmin qərarla müəyyən edilmiş müddət ərzində icra edilməməsi;
- borcluya məhkəmə qərarının icra edilməməsi haqqında dəfələrlə rəsmi xəbərdarlıq edilməsi;
- borclunun məhkəmə qərarını icra etməməsinə görə inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi;
- borclu tərəfindən məhkəmə qərarının icrası üçün yetərli tədbirlərin görülməməsi;
- borclunun məhkəmə qərarının icrası üçün faktiki imkanlarının olması.

Eyni zamanda, tələbin yönəldilməsi mümkün olan əmlakın və pul vəsaitinin gizlədilməsi, icradan yayınmaq məqsədilə əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və borcun tam ödənilməsi imkanı olduğu halda kiçik məbləğin ödənilməsi ilə məhkəmə qərarının icrasından yayınma məhkəmə aktlarının qərəzli icra edilməməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Baxılan cinayətlə əlaqədar, həmçinin, xatırlatmaq yerinə düşər ki, CM-in 306-cı maddəsinin “Qeyd” hissəsinə əsasən, CM-in 306.1 və ya 306.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxs qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qətnaməsini, hökmünü, qəraradını, qərarını və ya əmrini həmin əməllərlə bağlı hökm qanuni qüvvəyə minənədək tam icra etdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilir.

Bu cinayət də CM-in “Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər” fəslinə aiddir.

CM-in 317-1-ci maddəsi cəzaçəkmə müəssisələrində və ya istintaq təcridxanalarında saxlanılan şəxslərə qadağan olunmuş əşyaların verilməsi və ya ötürülməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir. Cəzaçəkmə müəssisələrində və ya istintaq təcridxanalarında saxlanılan şəxslərə qadağan olunmuş əşyalar yoxlamadan gizlətməklə və ya hər hansı digər üsulla verildikdə və ya ötürüldük-

də, əməl CM-in 317-1.1-ci maddəsi ilə tövsif edilir və bu cinayətin istintaqı Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır.

Eyni əməllər şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə isə, əməl artıq CM-in 317-1.2-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir və bu zaman CPM-in 215.3.1-ci maddəsinin birbaşa göstərişinə əsasən, ibtidai istintaq prokurorluq tərəfindən aparılmalıdır.

Bu cinayət CM-in “İdarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər” fəslinə aiddir.

Nəhayət, CM-in 317-2-ci maddəsi cəzaçəkmə müəssisələrində və ya istintaq təcridxanalarında saxlanılan şəxs tərəfindən qadağan olunmuş əş-

yaların hazırlanması, saxlanması, gəzdirilməsi, daşınması və ya istifadəsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Cəzaçəkmə müəssisələrində və ya istintaq təcridxanalarında saxlanılan şəxs tərəfindən qadağan olunmuş əşyalar hazırlanıqda, saxlanıldıqda, gəzdirildikdə, daşındıqda və ya istifadə edildikdə, əməl CM-in 317-2.1-ci maddəsilə, eyni əməllər təkrar törədildikdə isə, CM-in 317-2.2-ci maddəsi ilə tövsif edilir. Tövsifin hər iki halında istintaq aidiyyəti dəyişmir və cinayət işi Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən istintaq edilir. Bu cinayət də CM-in “İdarəetmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər” fəslinə aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Yenidən işlənmiş 4-cü nəşr. Dərslük. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 520 s.
2. Aslanov S.X. İbtidai istintaq. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015, 608 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / elmi redaktor F.Y. Səməndərov. 2 cildə. II hissə. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 808 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Proessual Məcəlləsinin kommentariyası / redaktorlar C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta nəşriyyatı, 2016, 1336 s.
5. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslük. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2008, 768 s.
6. Cinayət prosesində ibtidai araşdırma. Dərslük / elmi redaktor H.S. Qurbanov. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2022, 712 s.

Фардин Халилов

Система преступлений, расследуемых министерством юстиции

Министерство Юстиции Азербайджанской Республики является одним из правоохранительных органов страны. В связи с этим, наряду с выполнением иных функций государства правоохранительного характера, Министерство Юстиции также занимается расследованием преступлений, входящих в его компетенцию. В статье была предпринята попытка определить систему преступлений, входящих в компетенцию Министерства Юстиции и кратко охарактеризовать их.

Fardin Khalilov

System of crimes investigated by the ministry of justice

The Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan is one of the law enforcement agencies of the country. In this regard, along with the fulfillment of other functions of the state of a law enforcement nature, the Ministry of Justice is also engaged in the investigation of crimes within its competence. The article attempted to define a system of crimes within the purview of the Ministry of Justice and briefly characterize them.

UOT (УДК) – 34:343.13

Rauf RÜSTƏMOV

Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi
“Cinayət prosesi” kafedrasının dosent əvəzi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
rauf.rust@gmail.com

Siyavuş BAĞIROV

Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi
Bakalavr təhsil pilləsi üzrə III kurs tələbəsi
siyavush.bagirov91@mail.ru

AZƏRBAYCAN CİNAYƏT PROSESİNDƏ BƏRABƏRLİK PRİNSİPİNİN PROBLEMLƏRİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: cinayət prosesi, ədalət mühakiməsi, equality of arms, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, çəkişmə, protest, şikayət.

Keywords: *criminal process, justice, equality of arms, European Court of Human Rights, adversarial, protest, complaint.*

Ключевые слова: *уголовный процесс, правосудие, equality of arms, Европейский Суд по правам человека, принцип состязательность, протест, жалоба.*

Dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizə aparması, cinayətkarların ifşa edilməsi və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində cinayət prosessual hüquq mühümlüyü ilə seçilir. İstər hüquqi nəzəriyyəyə, istərsə də müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərinə nəzər yetirsək, başlıca məqsədlər qismində cinayətkarlığın qarşısının alınması, törədilmiş cinayətlərin mümkün qədər tez müddətdə açılması, nəticə etibarlı ilə cəmiyyətin və dövlətin cinayətkar qəsdlərdən mühafizəsi kimi müddəalar görə bilərik. Azərbaycan qanunvericiliyində də buna rast gəlirik. 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Cinayət Prosessual Məcəllənin (*bundan sonra* – CPM) “Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri” adlanan 8-ci maddəsində qeyd etdiklərimiz əks

olunmuşdur [7].

Vurğulamaq yerinə düşərdi ki, cinayət prosesinin məqsədi yalnız kimisə təqsirli bilərək cəzalandırmaq və ya şəxsə qarşı hüquqi tədbirlər tətbiq etmək deyil. Təqsirsiz şəxslərə bəraət verilməsi ədalət mühakiməsinin məqsədləri sırasında dır (CPM, madd. 8.0.5). Hüququn ən ümdə prinsiplərindən olan **təqsirsizlik prezumpsiyası** təqsiri qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü ilə sübuta yetirilməyənə cən hər kəsin təqsirsiz olduğunu nəzərdə tutur. Bir şəxsin qanuni qüvvəyə minmiş yekun məhkəmə qərarı ilə müəyyən edilmiş təqsirinin sübuta yetirilməsi nə dərəcədə önəm daşıyırsa, cinayət işinin başlanmasından tutmuş məhkəmə hökmünün çıxarılmasına qədərki prosedurdə tərəflər arasında bərabərlik prinsipinə əməl edilməsi bir o qədər vacibdir. Çünki cinayət prosesinin tərəfləri arasında bərabərlik prinsipinin pozulması 8-ci maddədəki *bütün halları tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırmaq* məqsədinə çatmağa maneə yaradır. Xarici müəlliflərdən Bruno de Vitte bərabərlik prinsipini “boş” prinsip adlandırsa da [14, s. 1715, 1717], biz bu fikrin tərəfdarı deyilik. Ona görə ki, bərabərlik anlayışını cəmiyyət öz düşüncəsinə bəşəri ideyalardan biri kimi qəbul etmişdir. Bunu qəbul etməmək ilə bərabərlik prinsipinin pozulması faktını

qəbul etmək bir-birindən fərqlənir. Prosesual bərabərlik prinsipinin pozulması prosesin ədalətliyini, qərəzsizliyini və obyektivliyini sarsıdır.

İlk olaraq, bu özünü müxtəlif hallarda büruzə verə bilər. Məsələn, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi; yuxarı orqanların vəzifəli şəxslərinin təsiri; cinayətlərin dırnaq arası tez açılmasına nail olmaq; vaxtilə məhkum olunmuş şəxslərin cinayət törətmək ehtimalının yüksək olması və bu səbəbdən cinayət prosesi orqanlarının əməkdaşlarının “özlərini yorma” istəməməsi və s. Hüquq-mühafizə orqanları arasında hüquqmühafizə orqanlarının bəzi əməkdaşlarının qanunsuz təsir halları hələ də müşahidə edilir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin hesabatları bunu deməyə əsas verir. 2011-ci ilə aid məhkəmənin illik hesabatda vurğulayır ki, son illərdə bir sıra hüquq pozuntuları presedent hüququnun həmin istiqamətlər üzrə inkişaf etməsinə təkan verib [hesabat: 16; əlavə məlumat: 12]. Məhkəmə konvensiyanın 2-ci maddəsini təkrarlayaraq ona əməl edilməməsi halları qismində polisün lüzumsuz güc tətbiqinə (*excessive use of police force*) toxunur [16].

İkincisi, cinayət prosesində bu kimi hallar bərabərlik prinsipinə əsaslanan ədalətli çəkişmə ideyasına ziddir. Burada problemin kökündə sadəcə qanunun pozulması ilə əldə edilmiş sübutlar və ifadələr dayanmır. Eyni zamanda məhkəmə baxışına qədərki prosedə güc strukturlarının hüquqazidd hərəkətləri, təqsirli gözü ilə baxılan şəxslərə və digərlərinə fiziki-psixoloji təzyiq, hətta onların müxtəlif yollarla ifadə verməyə məcbur edilməsi halları təəssüf doğurur və bu problemin həll edilməsinə ciddi ehtiyac doğurur (AİHM-in yuxarıda qeyd edilən hesabatı [16]).

Cəmiyyətlərdə müəyyən təsirə malik olan, nüfuzlu və zəngin şəxslərin daha imtiyazlı mövqedə olması, cinayət prosesində də onların bu haldan istifadəsinə gətirib çıxarır ki, bunun da qarşısını almaq zəruridir. Məsələn, Con Rols ədalətliyinin **ideal və nəzəri** tərəflərindən bəhs edərkən vurğulayır ki, ədalət anlayışı hər nə qədər subyektiv amillərdən asılı olsa da, onun iki prinsipi (birincisi – *hər kəsin başqalarının azadlıqlarına uyğun gələn hüquqları var*; ikincisi – *sosial və iqtisadi bərabərsizlik mühiti elə olmalıdır ki, hər kəsin*

marqlarına uyğun olsun) sosial-iqtisadi şəraitdən asılı deyil. Məhz ikinci prinsipin də tələb etdiyi kimi mühit bir və ya bir qrup şəxsin deyil, hər kəsin imkanına uyğun olmalıdır [23, s. 53, 232]. Qeyd edilən qeyri-bərabərlik halını tənqid edən bir məqalədə müəlliflərin fikrinə istinad etmək yerində olardı: “Kasıb insanlarla ziddiyyət hallarında hüquq normaları çox güclüdür, zəngin və rəsmi insanlarla üzləşdikdə isə qanunun həssaslığı kütləşir” [26, s. 61].

Cinayət prosesində bərabərlik prinsipinin tədqiqində konkret ölkənin əhalisinin formalaşması tarixi, psixologiyası, cinayət prosesinin tarixi formaları arasında hansının mövcud olması əvəz olunmaz amillərdir. *Birincisi*, bir ölkənin idarəçilik sistemi və demokratik indeks göstəricisi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına verilən dəyəri ifadə edir və cinayət prosesində səlahiyyətli orqanların əhaliyə təsirini aydınlaşdırmağa imkan verir. *İkincisi*, cinayət-prosesual qanunvericilikdə müxtəlif mütərəqqi normalar əks olunsada, bu, real vəziyyət mənasına gəlmir. *Üçüncüsü*, cəmiyyətin cinayət hadisələrinə verdiyi reaksiya, cinayətkarlara münasibətdə bərabərlik prinsipinə nə dərəcədə əməl olunmasını göstərir.

Zənnimizcə, bərabərliyin pozulmaması üçün məhkəmələr, yalnız neytral, bitərəf subyekt qismində çıxış etməlidirlər. Bu baxımdan onların rolunun artırılmasının müsbət nəticələncəyi qənaətinə gəlirik. Unutmaq olmaz ki, bərabərliyin təməlinə:

- Dövlət səlahiyyətlərinə malik prosesual subyekt (təminədiçi) hüquqi cəhətdən müstəqil olmalıdır;

- Faktiki cəhətdən təsirlər olsa da, onları neytrallaşdıracaq dərəcədə nüfuza/potensiala sahib olmalıdır;

- Təminədiçi subyektin səlahiyyətləri çox olsa da, bu, “gücün azdırıcı təsiri”nə gətirib çıxaraçaq səviyyədə olmamalıdır. Burada “gücün azdırıcı təsiri” dedikdə geniş təsir imkanlarına sahib səlahiyyət sahiblərinin bundan öz və ya özünə yaxın şəxslərin/qrupların mənafeyi, həmçinin digər məqsədlər üçün istifadəsi nəzərdə tutulur;

- Təminədiçi subyekt, mütləq, prosedə maraqları bir-birinə zidd və ya kifayət qədər müxtəlif olan tərəflərdən biri olmamalıdır, həmçinin

belə tərəflərin səlahiyyətlərini artırmaq əvəzinə neytral subyektin imkanları genişləndirilməlidir.

Hesab edirik ki, qeyd etdiklərimiz təmin edildiyi təqdirdə prosessual bərabərlik prinsipinin effektivliyi barədə danışmaq mümkündür. Bərabərliyin tarixi-hüquqi təhlili də bizi bu kimi nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Həmçinin bərabərliyin qorunması sadəcə olaraq məhkəmə iclasında deyil, məhkəməyəqədər dövrdə də həyata keçirilməlidir. Belə olduqda isə ziddiyyətli məqam üzə çıxmış olur: Demokratik olmayan Şimali Koreya, İran, Suriya və bu kimi ölkələrdə dindirilmə, sübut toplanması və digər hallarda təqsirləndirilən, şübhəli bilinən, o cümlədən digər şəxslərin taleyi ilə yanaşı ədalət mühakiməsinin ədalətliyinə şübhələr ortaya çıxmış olur. Bir tərəfdə ölkə qanunları ilə çoxsaylı səlahiyyət vermiş olduğu güc strukturları, digər yanda nümunə çəkdiyimiz şəxslər. Onlara qarşı müxtəlif təzyiqliq tədbirlərinin tətbiqi halında şəxslərin sağlamlığı başda olmaqla, onların azadlığına, hüquqlarına nə dərəcədə zəmanət vermək mümkündür?

Şübhə yoxdur ki, bütün, o cümlədən təmin edici vəzifələrdən kənara çıxan səlahiyyətlər yalnız məhkəmələrdə cəmləşməsi məqsədəuyğun deyil. Lakin, hesab edirik ki, bu istiqamətdə məhkəmələrin rolunun artırılmasına ciddi ehtiyac var.

Bərabərlik anlayışına tarixən yanaşmalar müxtəlif olmuşdur. Bu cür fərqlilik sadəcə müxtəlif insanların dünya görüşlərindən asılı olmamışdır, eyni zamanda elmlər arasındakı diferensiasiya bərabərliyin müxtəlif cür qavranmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn, əgər riyaziyyat elmində bərabərlikdən söhbət gedirsə, mütləq mənada kəmiyyət cəhətdən bərabərlik nəzərdə tutulacaq. Dəqiq elmlər çərçivəsindən kənara çıxdıqda bərabərlik anlayışının da dəqiqliyi itir və o, getdikcə dəqiq və müsbət dəyərdən nisbət üzərində qurulmuş müsbət dərəcəyə çevrilir. Hüquqda bərabərlik müxtəlif prizmalardan təzahür edə bilər, əmlak bərabərliyi, formal bərabərlik və d. Bizi maraqlandıran formal-hüquqi bərabərlikdir.

Hər bir termin üzərində araşdırma aparmazdan əvvəl həmin ifadənin qəbul edilmiş mənasına diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Bərabərlik anlayışı *Black's Law Dictionary* tərəfindən belə izah edilir: *“Eyni hüquqlara, üstünlüklərə və imti-*

yazlara sahib olma, həmçinin eyni vəzifələrə görə məsuliyyət daşımaq vəziyyəti” [28].

Müqayisəyə keçməzdən əvvəl eyni hüquq lüğətində əks olunmuş *“equity”* anlayışının izahına diqqət yetirək: *“Sözün geniş və ən ümumi mənasında insanların öz aralarında əlaqələri tənzim edən, düzgün rəftar ruhunu və vərdişini ehtiva edən ədalətlik, ədalət”* [29].

Equity ifadəsinin dilimizə yüksək dəqiqliklə tərcüməsi yoxdur, lakin əsasən *ədalətlik* kimi tərcümə edilir. Bərabərlik və *equity* anlayışları arasındakı fərq də məhz buradan üzə çıxır. İkincinin birinciyə nisbətdə daha geniş mənaya sahib olması aşkardır. Hətta belə bir nəticəyə gəlmək də mümkündür: *Equity* ifadəsinə əməl edilibsə, deməli, dürüslük, ədalətlik və bərabərliyin tələblərinə də əməl edilib. Əksinə, *equity* vəziyyəti pozulmuşsa, onda dürüslüyə, bərabərliyə və ədalətliyə əməl edilib-edilməməsinin çox da əhəmiyyəti qalmır. İngilis dilində ədalətlik mənasına gələn bir sıra ifadələr var, məsələn *justice, fairness* və s. Lakin, hesab edirik ki, *equity* ifadəsi öz ədalətliyi və dərin mənası ilə seçilir.

Bərabərlik ifadəsi səsləndikdə, xüsusilə XXI əsrdə, insanlar daha çox əvvəlki əsrlərdəki qeyri-bərabərlik üzərinə fokuslanır. Məsələn, ötən əsrdə irqi diskriminasiya halları hazırkı dövrə nisbətə geniş yayılmış idi. Bu əsasla, hüquqi bərabərlikdən söhbət açıldıqda daha çox *“İnsanlar irqi, dini, cinsi və s. kimi amillərdən asılı olmayaraq bərabərdir...”* tipli ifadənin işlədilməsinin şahidi oluruq. Bu cür yanaşmanın, şübhəsiz ki, əleyhinə deyilik, lakin hesab edirik ki, sadəcə dini, irqi, sosial mənsubiyyəti kimi aspektlərdən yapışmaq, prosessual bərabərliyin kənarda qalması ilə nəticələnir. İndoneziyalı müəllif Supenonun fikrincə qanun qarşısında bərabərlik termini (*equality before the law*) həm maddi normaların formalaşması mənasında (*in abstracto*), həm də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi mənasını (*in concreto*) özündə ehtiva edir. O qeyd edir ki, hüquqi normalarda və tərəflərin statuslarında balansın olmaması və bundan irəli gələn ədalətsizlik, əsasında bərabərlik hədəfi olan ideal – norma yaradıcılığını rədd etmək deməkdir və buna görə də bərabərlik prinsipi və onun əsas dəyərləri hər iki mənada qəbul edilməlidir [13, s. 72].

Cinayət Prosesual Məcəlləyə diqqət yetirsək, 11-ci maddə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsini [1] (*bərabərlik hüququ*) təkrarlayır. CPM-in 11.2-ci maddəsinə əsasən, “*cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinə vətəndaşlıq, sosial, cinsi, irqi, milli, siyasi və dini mənsubiyyətindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, yaşayış yerindən və olduğu yerdən asılı olmayaraq və qanunla əsaslandırılmıyş digər mülahizələrə görə üstünlük vermir*”. Bənzər cümlə konstruksiyalarına Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində [6] də rast gəlmək mümkündür. CPM-in 11-ci maddəsinə qayıtsaq, norma mütərəqqi olsa da, ortaya çıxan məna prosesualdan daha çox maddi hüquqa aid olduğu ilə seçilir.

Müəlliflər olaraq, prosesual mənada bərabərlik prinsipi ilə bağlı birinci problemin buradan qaynaqlandığını hesab edirik. Əgər bərabərliyi sadəcə maddi mənada axtarsaq, məqalədə nəzərdə tutulan hədəfə nail ola bilməyəcəyik. Bu məqamda belə bir fərqləndirmə aparmaq yerinə düşərdi – prosesdə *eyni kateqoriyaya aid, eyni hüquqi statuslu* şəxslərin arasında olan bərabərlik və *müxtəlif qruplara aid fərqli statuslu* subyektlərin bərabərliyi. Mariya Fedorova bu cür bərabərlik hallarını müvafiq olaraq **formal** (eyni statuslu subyektlər arasında) və **material** (daha güclü və zəif tərəf arasında) bərabərlik adlandırır [25, s. 11]. Fedorovanın təsnifatına əsaslanaraq deyə bilərik ki, CPM-in 11.2-ci maddəsi birincini – eyni statuslu şəxslərin bərabərliyini nəzərdə tutur. Şərti olaraq aşağıdakı nümunənin təhlili məqsədəuyğun hesab edilir:

İbtidai istintaqı həyata keçirən orqanlar 34 yaşlı, qadın, qaradərili, X partiyasının üzvü olan B adlı şəxsi və 60 yaşlı, kişi, ağdərili, Y partiyasına mənsub A adlı şəxsi şübhəli qismində istintaqa cəlb etmişlər. Nümunədən də görüldüyü kimi onlar eyni statusa malik olub, digər əlamətlərə görə (yaş, dəri, partiya mənsubiyyəti və cins) fərqləndirilirlər.

Bu misalda eyni statusa malik A və B-yə qarşı diskriminasiya həyata keçirilməsi qanunazidd olardı. Məsələn, A sırf X-in müxalif olduğu Y partiyasına mənsub olduğu üçün ona işgəncə tət-

biqi, qeyri-qanuni hərəkətlərə məruz qalması və s. Lakin, müxtəlif statuslu şəxslər arasında bərabərlik anlayışının dərkisi nisbətən fərqlidir. Bir tərəfdən, hüquq-mühafizə orqanlarına geniş səlahiyyətlər vermək, digər tərəfdən isə müdafiə tərəfinin hüquqlarını həmin səlahiyyətlərə uyğunlaşdırmaq halında prosesual mənada bərabərlikdən danışmağa dəyər mi? Ceyms Vitman qeyd edir ki, vəzifəli şəxs və ya vəzifəli şəxslər qrupu bir sıra diskresion səlahiyyətlərə malikdir ki, bu da fərdin taleyinə təsir göstərir. Bu cür diskresion səlahiyyətlərin çoxluğu bərabər davranışa (*equal treatment*) təhlükədir [22, s. 122]. Hüquq nəzəriyyəsinə qeyd edilən ən mühüm məsələlərdən biri hüquq və vəzifələrin tarazlığı, balanslaşdırılmasıdır. Bir tərəfin geniş səlahiyyətlərinin olması, digər tərəfin isə həyata keçirilməsi səlahiyyətlərinin iradəsindən asılı hüquq və vəzifələrin olması istintaq təcrübəsində bərabərlik prinsipinin pozulması ehtimalına gətirib çıxarır.

Prosesual bərabərlik prinsipi tərəflərin çəkişməsi prinsipi ilə sıx bağlıdır. Onlardan birinin olmaması digərinin də mövcud olmaması mənasına gəlir. Məntiqi yanaşsaq, tərəflərdən hansısa birinin yalnız arqumentlər gətirə bilmək, özünü müdafiə etmək imkanının əks tərəfdən asılı olması bir tərəfin öz fikirlərini diqtə etmək imkanı mənasına gəlir ki, bu halda çəkişmə prinsipinin təməlinə duran *qarşıdurma* əlamətinin mövcud olmaması nəticəsi üzə çıxır. Çəkişmənin necə və hansı tərzdə təmin edilməsi, hüquq və vəzifələr sisteminin tənzimlənməsi dövlətin hansı cinayət prosesi formasına sahib olması ilə şərtlənir. Cinayət prosesinin tarixi formalarının kökündə duran fərqlər cinayət işinin subyektlərinə olan yanaşmanı ifadə edir.

Ədəbiyyatda göstərilir ki, cinayət prosesinin 4 tarixi forması var: *İttihamedici* forma, *inkvi-zision* (axtarış) forma, *çəkişmə* və *qarışıq* [19, s. 29]. Bunlar arasında çəkişmə və inkvizision formalar bir-biri ilə əks mövqedə dayanmışdır. Belə ki, çəkişmədə tərəflər arasında hüquq və vəzifələrin bərabərliyini görmək olar. Müdafiə və ittiham tərəfləri bütün məsələlərdə bərabərhüquqlu sayılırlar. Digərində isə müdafiə faktiki olaraq mümkün deyil. Cinayət təqibini həyata keçirən dövlət səlahiyyətli orqan “ədalət”i də təmin etmiş sayılırdı.

Qarışıq forma bu ikisinin əlamətlərini birləşdirsə də, cinayət prosesinin mərhələləri daxilində birbirinə diffuziya etmirlər, yəni məhkəməyəqədərki mərhələdə axtarış/inkvizision formada aparılır, məhkəmədə isə çəkişmə prinsipi işə düşür.

Hesab edilir ki, Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesi **qarışıq** formada aparılır [19, s. 31]. Bunu tarixi amillərlə əlaqələndirilir. Düşünülür ki, sovet hakimiyyəti illərində cinayət prosesinin inkvizision xarakteri, müttəfiq respublikalar müstəqillik qazansa da, bəzi insanların şüurunda öz mövqeyini qoruyur [27, s. 438-439]. Müstəqilliyin ilk illərində bu halı qəbul edilən saymaq olardı, lakin problemin aradan qalxması üçün daha effektiv istər nəzəri, istər praktiki addımlar atılmalıdır. Sovet dövründə çəkişmə anlayışına verilmiş təriflərdə “prosessual bərabərlik” ifadəsindən qaçmağa cəhd edilməsi, diferensiasiya adı altında proses tərəfləri arasında balansın pozulmasına haqq qazandırılması çəkişməyə mənfi münasibətin olduğundan xəbər verir. Sovet dövründə göstərilirdi ki, ittiham və müdafiə tərəflərinin prosessual statuslarını balanslaşdırmaq mümkün olmadığı üçün onlar arasında prosessual bərabərlik prinsipinin tətbiqi mümkünsüzdür. Unutmaq olmaz ki, sovet doktrinası cəmiyyət üzərində nəzarətin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Buna görə də sovet dövlət təhlükəsizlik orqanlarının və digər təqib qurumlarının cəmiyyətə təsiri böyük idi.

Avropa təcrübəsinin, o cümlədən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prosessual bərabərlik və çəkişmə prinsiplərinin dərk edilməsi və tətbiqi sahəsindəki rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının ədalətli mühakimə olunmaq hüququna həsr edilmiş 6-cı maddəsi prosessual təminatları da özündə ifadə edir. Maraqlıdır ki, burada bərabərlik prinsipi ifadəsinə yer verilməyib. Bununla belə, müəlliflərdən Fatbardha İsmaili hesab edir ki, Konvensiya mətnində olmamasına baxmayaraq məhkəmə presedentlərində onun önəmini xüsusilə vurğulayır və prosessual bərabərlik prinsipini ədalətli mühakimənin avtonom komponenti sayır [17, s. 97]. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Qərarlarında bərabərlik və çəkişmə prinsiplərinə, onların önəminə və mənə-

lərinə da yer ayrılıb. Bir neçəsinə diqqət yetirək:

- *Neymeystr Avstriyaya Qarşı İşində* məhkəmə prosessual bərabərlik prinsipini müstəqil və qərəzsiz məhkəmə fəaliyyətinin komponenti sayır [4];

- *Koupila Finlandiyaya Qarşı İşində* məhkəmə göstərir ki, prosessual bərabərlik eyni zamanda sənədlərlə təmin etməni ehtiva edir. Bir tərəfə sənədləri göndərən, digərini bundan məhrum etmək hüququ deyil [2];

- *Otto BV Postnbank NV-yə qarşı İş* üzrə məhkəmə göstərir ki, təqsirləndirilən tərəfin susması bərabərlik prinsipindən irəli gələn hüquqdur. Lakin susma sadəcə cinayət mühakiməsi üçün keçərlidir [5];

- *Kress Fransaya Qarşı İşini* təhlil edən məhkəmə hesab edir ki, prokurorun hakim müşavirədə olduğu vaxt qoşulması və fikirlərini səsləndirməsi Konvensiyanın 6.1-ci maddəsini pozur [3] və s.

Vurğulamaq yerinə düşərdi ki, istər bərabərlik prinsipinin pozulması, istərsə də digər hüquqpozmalar bir gündə ortaya çıxmıdığı kimi sadəcə eyni zamanda aradan qaldırıla bilməz. Baltıqyanı ölkələr və sonradan tendensiyaya qoşulan və Avropalaşma yolunu seçən Gürcüstan və Moldova kimi postsovet ölkələri qanunvericiliklərində təkmilləşdirmələr aparmaq məqsədilə problemlərin səbəblərini dərk etməyə və bunun nəticəsində potensial həllərin ortaya çıxarmağa cəhd edirlər. Öz inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycanda da cinayət prosesində çəkişmə və bərabərlik prinsiplərinin pozulmalarının qarşısını almaq üçün müvafiq addımlar atılmaqdadır. Potensial həll özlüyündə həm nəzəri, həm də praktiki dəyişiklikləri ifadə edir. Belə bir sıralama aparmaq, zənnimizcə, yerinə düşərdi:

- **Ölkədə demokratikləşmə prosesinin davam etdirilməsi.** Demokratik dəyərlər nə qədər yüksəkdirsə, insanların mövcud vəziyyəti dərk etməsi, hüquq düşüncəsinin inkişafı bir o qədər əngəllərdən azad olur. Diqqəti bir fakta çəkmək yerinə düşərdi ki, demokratiya indeksinin çox aşağı olduğu sovet və ya bu kimi digər növ cəmiyyətlərdə çəkişmə prinsipinin faktiki mövcudluğundan danışmağa dəyməz [15, s. 32-35]. Çünki demokratiya indeksi hesablanarkən nəzərə alınan kriteriyalardan biri sivil şəxslərin hüquq və azad-

lıqlarıdır [15, s. 10]. Hüquq və azadlıqların sadəcə kağız üzərində qalması indeksi aşağı salan haldır. Cinayət-Prosessual Məcəllədə müdafiə tərəfinin çoxsaylı hüquq və vəzifələri öz əksini tapıb. Məsələn, CPM-in 90-cı maddəsi göstərir ki, şübhəli şəxsin nədə şübhəli olduğunu bilmək hüququ var (90.7.1). Lakin şəxsin faktiki olaraq bu hüququnun bəzi hallarda ona dürüst və dolğun elan edilməməsi, faktiki olaraq şübhənin əsaslarını tam bilməməsi; həmçinin konkret norma halında bilməsə belə, bu yöndə (nəyə görə ondan şübhələnirlər) sualların səlahiyyətli şəxslər tərəfindən bəzən zəruri səviyyədə cavablandırılmaması hallarının mövcudluğu prosesual bərabərlik prinsipinin tam təmin edilməməsini, yekunda demokratiya indeksinin, o cümlədən oxşar səbəblərdən, aşağı düşməsinə səbəb olur.

• **İfadələrdə və izahlarda “qanun” ifadəsindən daha çox “hüquq” ifadəsinin vurğulanması.** Bu nəzəri problemin aktual olduğunu düşünürük, çünki bir sıra müəlliflər müxtəlif izahlar verdikdə və ya tərif verməyə cəhd etdikdə “qanunda əks edilməmiş”, “qanuni” kimi ifadələrdən daha çox istifadə edirlər. Şübhə yoxdur ki, cinayət prosesual qanunlar önəmlidir, onlar bu və ya digər formada cinayət prosesinin gedişini, ortaya çıxan münasibətləri nəzərdə tuturlar. Lakin fikrimizcə, yalnız “qanun” sözünə köklənmək doğru deyil. Burada qanun və hüququn nisbətində toxunmalıyıq. Hüququn prinsiplərinə söykənməyən və reallaşdırma mexanizmi olmayan qanun sadəcə şüardan başqa bir şey deyil. Belə nəzəri və praktiki baxımdan təmin edici mexanizmi olmayan şuarları əsas gətirmək kifayət deyil. Cəmiyyətdəki ictimai münasibətlərin inkişafı ilə qanunlar da cəmiyyətin üzvləri, xüsusilə hüquqşünaslar tərəfindən pozitiv və neqativ cəhətləri aşkarlanmaqla dəyərləndirilməlidirlər və tətbiqi mövqeyindən təkmilləşdirilməlidirlər. Burada təbii hüquq və pozitivist hüququn fərqlənməsi ilə üzləşirik. Hesab edirik ki, pozitivist yanaşma ilə paralel, hüququn fundamental dəyərləri və qəbul edilmiş nəzəri anlayışlar diqqətdən kənar qalmamalıdır.

• **Bir tərəfin səlahiyyətinin digər tərəfin hüquqi müdafiə imkanını ilə uzlaşması, balanslaşma.** Hüquq mühafizə orqanlarının geniş səlahiyyətlərə malik olması və digər, o cümlədən mü-

dafiə, tərəfinin dəlillərini qəbul edib-etməməkdə praktiki olaraq sərbəst olmaları istər cari, istərsə də gələcək dövr problemləri üçün zəmindir. Hüquq mühafizə orqanlarının vaxtilə ciddi mövqələrə malik olduğu Çexoslovakiya (hazırda Çexiya və Slovakiya), Macarıstan, post-SSRİ ölkələri nümunəsində yeni eranın əvvəlki əvəzləməsi hüquq mühafizə orqanlarının nüfuzunu və təsirini azaltmadı. Əksinə, yenilənən hüquq sistemində onların rolu, vəzifələri və fəaliyyət standartları təkmilləşməkdə, təsiri isə özünü qoruyub saxlamaqdadır [20, s. 13].

• **Müstəqil və güclü məhkəmə hakimiyyəti.** Kontinental sistem ilə anqlo-sakson sistemini müqayisə etdikdə üzə çıxır ki, məhkəmələrin və hakimlərin rolu fərqlənir. Birincisi, onlar Azərbaycan, Rusiya, Almaniya və Türkiyə kimi roman-german sistemini mənimsəmiş ölkələrdə, Konstitusiyaya Məhkəməsi istisna olmaqla, hüquq-yaradıcı səlahiyyətə malik deyillər. İkincisi, anqlo-sakson ölkələrində məhkəmənin mülki və cinayət işlərindəki rolu ilə kontinental sistemdəkindən ciddi fərqlənir. Məhkəmə baxışı mərhələsi istisna edilməklə, hakim ittiham və müdafiə tərəflərinin iddialarına baxmaqla yanaşı, özü də aktiv iştirakçıya çevrilir [21, s. 25]. Anqlo-sakson ölkələrində isə hakimlərin bu məsələlərdə “passiv referi” kimi qalması, sadəcə tərəflərin dəlilləri ilə kifayətlənməsi müşahidə edilir. Hansı hüquq sistemə mənsub olur-olsun, müstəqil və güclü məhkəmə hakimiyyəti bərabərlik prinsipinin pozuntuları ilə mübarizənin effektiv amilidir. Məhkəmənin neytral subyekt olmasına rəğmən onun səlahiyyətləri məhkəməyəqədərki mərhələdə birmənalı artırılmalıdır. Çünki məhkəməyədək mərhələdə hüquq mühafizə orqanlarının ciddi və aşkar prosesual üstünlüyünü neytral subyekt kimi məhkəmənin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə tənzimləmək mümkündür. Bu məqsədlə cinayət prosesual qanunda dəyişikliklər aparılması məqsədəuyğundur. Dəyişikliklər, misal üçün, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqilə də bağlı ola bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi *tutulmanı* qətimkan tədbiri hesab etmir. Halbuki mahiyyət etibarilə tutulma elə qətimkan tədbiridir, çünki onun bütün əlamətlərini özündə ehtiva edir. AR CPM-

in 7.0.38-ci maddəsində qeyd edilən şərtin tutulma üçün də uyğun olduğunu görə bilərik. Bu baxımdan qanunda əks olunan belə ayırmanı uğurlu hesab etmirik. Digər tərəfdən qətimkan tədbirlərindən fərqli olaraq tutulmada hüquq mühafizə orqanları daha sərbəstdir, daha geniş səlahiyyətləri var. Bu hissədə məhkəmənin rolunun artırılmasının doğru addım olacağını hesab edirik və tutulmanında məhkəmə sanksiyası ilə tətbiqini məqsəduyğun olduğunu düşünürük. Sadəcə olaraq məhkəmə hakimiyyətinin nüfuzu bu sahədə zəruri səviyyəyə qaldırılmalıdır ki, qeyd etdiyimiz problemlərlə mübarizə apara bilsin. Bu mövqə cinayət təqibi orqanlarının məhkəmə baxışı mərhələsinə qədər səlahiyyət və vəzifələri nisbəti problemlərində bir mənalı olaraq şamil edilə bilər.

Diqqətə çatdırılması önəmli olan məsələlərdən biri də prosessual bərabərlik prinsipinin pozulmasına görə məsuliyyətdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 154-cü maddəsi “Bərabərlik hüququnun pozulması” adlansa da, maddənin dispozisiyasından aydın olur ki, maddi mənada bərabərlik hüququndan söhbət gedir. Maddədə göstərilir: “154.1. İrqiindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyətindən asılı olaraq şəxsin hüquq və qanuni mənafeələrinə zərər vurmaqla şəxsin bərabərlik hüququnu pozma—*min manatdan iki min manatadək* miqdarda cərimə və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır” [6].

Maddədə prosessual mənada bərabərlik hüququnun pozulmasına dair dispozisiya və sanksiya yoxdur. Düşünülə bilər ki, prosessual bərabərlik hüququnun pozulmasında dair Cinayət Məcəlləsinin 286-307-ci maddələrini əhatə edən “Ədalət mühakiməsi əleyhinə cinayətlər” fəslində müvafiq normalar əks edilsin. Lakin həmin fəslə nəzər saldıqda cinayətlərin **əsas obyekt** qismində ədalət mühakiməsindən irəli gələn ictimai münasibətlər, **əlavə obyekt** qismində isə cinayətin mahiyyətindən asılı olaraq ibtidai istintaq münasibətləri, şahidin həyat və sağlamlığı və s. çıxış edir. Göründüyü kimi prosessual bərabərlik hüquq/prinsipi obyekt deyil.

Prosessual bərabərlik hüququnu pozan və cinayət hesab edilən əməlin *cins və növ* obyektini müəyyən etmək lazımdır. Belə ki, cins obyektini iqtisadi və sosial-siyasi məzmununa görə bir-cinsli ictimai münasibətlər olub, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə kompleks cinayət hüquq normaları ilə müdafiə altına alınır [18, s. 142-143]. Növ obyektini isə cinsi obyektlə rəbitədə olur. Bunlar arasında olan münasibət konkretlə ümumi arasında olan əlaqələrlə bağlı olmaqla qüvvədə olan cinayət məəcəlləsinin xüsusi hissəsinin fəsiləri üçün bölgünün əsasıdır [18, s. 143].

154-cü maddənin (*bərabərlik hüququnu pozma*) daxil olduğu fəsilə əks olunan cinayətlərin növ obyektini Konstitusiyada əks olunmuş hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsindən irəli gələn münasibətlərdir. Deməli, 154-cü maddədəki cinayətin əsas obyektini Konstitusiyada əks olunan bərabərlik hüququnun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar münasibətləridir. Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyasında qeyd olunur ki, bu cinayətin obyektini Konstitusiyanın 25-ci maddəsində əks olunan bərabərlik hüququ ilə əlaqədardır [8, s. 538]. Yuxarıda vurğuladığımız kimi 25-ci maddə material hüquq (maddi) mənasında bərabərlik hüququnun təsbitidir.

Ədalət mühakiməsi əleyhinə cinayətlərin növ obyektini ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi münasibətləridir. Ədalət mühakiməsinin əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə tənzimlənsə də, *Konstitusion hüquq və azadlıqlar əleyhinə olan cinayətlər* fəslindən əsas fərqi məhz obyektədir. Kommentariyada bu cinayətlərin obyektini barədə yazılanlara baxdıqda heç birində prosessual mənada bərabərlik prinsipinə yer verilməmişdir [9, s. 569-623].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinə əsasən, ədalət mühakiməsi bərabərlik və çəkişmə prinsipləri əsasında həyata keçirilir. 127-ci maddənin IV hissəsində əks olunan “*Ədalət mühakiməsi vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilir*” [1] normasındakı **bərabərlik** terminini prosessual və maddi məzmunların vəhdəti kimi şərh etməyi daha düzgün hesab edirik. İndoneziyalı müəllifin məqaləsinə geri qayıtsaq, qanun qarşısında bərabərlik və onun dəyərlərinin *in ab-*

stracto və *in concreto* məzmunların məcmusudur [13, s. 72]. Deməli, Konstitusiya prosessual bərabərlik hüququnun mövcudluğunu təsbit edir. Lakin Konstitusiya və Cinayət Prosesual Məcəllənin paralel analizi bir sıra maraqlı məqamları üzə çıxarır. Belə ki:

- Konstitusiyanın 125-ci maddəsində “**cinayət məhkəmə icraatı**” ifadəsindən istifadə edilir [1];
- Konstitusiyanın 127-ci maddəsi təsbit edir ki, “*məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipinə əsaslanır*” [1];
- Cinayət Prosesual Məcəllənin mətnində “**cinayət mühakimə icraatı**” ifadəsindən istifadə edilir, xüsusilə də, 8-ci maddədə qeyd olunan vəzifələr “*mühakimə icraatının vəzifələri*” adlanır [7].

Konstitusiya və CPM-in bir-birinə yaxın, amma fərqli ifadələrdən istifadə etməsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “məhkəmə icraatı” sadəcə məhkəmə baxışını nəzərdə tutduğu halda, “cinayət mühakimə icraatı” həm də ibtidai araşdırmanı ehtiva edir. CPM-in 8-ci maddəsinin məzmunu da bunu deməyə əsas verir. Digər tərəfdən 127-ci maddədə çəkişmə prinsipinin məhkəmə icraatına şamil olunması, bu prinsipin ibtidai araşdırma mərhələsinə aidliyini qadağan etmir. Məhz bizim də məqsədimiz ibtidai araşdırma mərhələsində tərəflər arasında balansı sabit saxlamaqdır və tarazlaşdırmaqdır, buna görə də çəkişmə və prosessual bərabərlik prinsiplərinin həmin mərhələdə tətbiqi vacibdir. Burada Türkiyə Konstitusiya Məhkəməsinin 2017-ci il 25 may tarixli qərarına istinad etmək, fikrimizcə, yerinə düşərdi, belə ki, bu iki prinsip ədalət mühakiməsinin bütünündə tərəflərin aktiv iştirakı, fikirlərini səsləndirə bilməsi və bir tərəfin digərinə nisbətə zəif (hüquqi imkanların yetərsiz olması mənasında – red. *müəlliflərdən*) qalmaması üçün əhəmiyyətlidir [10, s. 86-87]. Göründüyü kimi, Türkiyə Konstitusiya məhkəməsi Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin mövqeyini izləyərək ədalət mühakiməsinə “bütöv bir proses” kimi qiymətləndirir və onu ibtidai araşdırma, məhkəmə baxışı kimi mərhələlərə ayırmır. Konstitusiya Məhkəməsinin bu mövqeyini də nəzərə almaqla, ədəbiyyatda bu imkanlar sırasına müdafiə tərəfinin mühafizə altına alınmış dəlillərlə tanış olması və onları tədqiq etməsi də daxil edilir [11, s. 130].

Qeyd olunan dörd halı və iki prinsipin pozulmasının qarşısını almaq zərurətini nəzərə alaraq hesab edirik ki, prinsiplərin qəsdən pozulması kriminallaşdırıcıdır. Cinayət Məcəlləsinin 154-cü maddəsinə belə bir əlavənin edilməsini məqbul sayırıq:

“154.1-1. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində çəkişmə prinsipi və qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququnu qəsdən pozma *ağır nəticələrə səbəb olmadıqda* – min manatdan beş min manatadək miqdarda cərimə və ya 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə cəzalandırılır”.

154.1-2. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində çəkişmə prinsipi və qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik hüququnu qəsdən pozma *ağır nəticələrə səbəb olduqda* – beş min manatdan on iki min manatadək miqdarda cərimə və ya 3 ildən 6 ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə cəzalandırılır”.

Nəticə. Cinayət prosesində bərabərlik prinsipinin təmini bütün prosesin ədalətliliyi baxımından zəruridir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin də təcrübəsindən aydın olur ki, AIHM prosesin müxtəlif cəhətlərini ayrı-ayrılıqda nəzərə alsada, onu bir bütöv ardıcıl fəaliyyət hesab edir. Belə yanaşmanın məntiqi davamı kimi bərabərlik prinsipinin cinayət prosesində *ədalətlilik prinsipinin tərkib hissəsi* olması qənaətinə gələ bilərik.

Aparduğumuz tədqiqatların vahid nəticəyə gətirib çıxardığını vurğulaya bilərik. Belə ki, məhkəmələrin ibtidai araşdırma mərhələsində səlahiyyətlərini və iştirakını artırmaq, ölkədə demokratikləşdirmə meyilli islahatların davam edilməsi və bu məqalənin III paragrafında qeyd etdiklərimiz mövcud problemin potensial həlli yolu kimi dəyərləndiririk. O cümlədən, Cinayət Məcəlləsinə təklif etdiyimiz əlavə ədalət mühakiməsində balansın təmin edilməsi üçün zəruridir.

Bərabərlik prinsipinin pozulması işin doğru həll edilməməsi, obyektiv həqiqətə nail olunması kimi ilkin fəsadlar doğura bildiyi kimi, hüquq mühafizə orqanlarının xüsusi çəkisinin olduğu cəmiyyətlərdə törəmə fəsadlara yol açar bilər. Həmçinin, məqalədə də dəfələrlə vurğulanan məqam bərabərlik prinsipinin sadəcə maddi mənə ilə məhdudlaşdırılmamasıdır.

Qaldırılan problemin daha geniş surətdə şərh | lərimiz növbəti tədqiqatlarda əsaslandırılıb diqqəti-
və qanunda təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar fikir- | nizə çatdırılacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). [URL]: <https://www.e-qanun.az/framework/897> (son baxış 22 oktyabr 2022).
2. Koupila vs. Finland (27.04.2000). ECtHR, paragraph 37. [URL]: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-6916%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-6916%22]}) (son baxış 15 dekabr 2022).
3. Kress vs. France (07.04.2001). ECtHR, paragraph 56. [URL]: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-59511&filename=CASE%20OF%20KRESS%20v.%20FRANCE.docx&logEvent=False> (son baxış 16 dekabr 2022).
4. Neumeister vs. Austria (27.06.1968). ECtHR, paragraph 43. [URL]: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57543&filename=CASE%20OF%20NEUMEISTER%20v.%20AUSTRIA%20> (son baxış 16 dekabr 2022).
5. Otto BV vs. Postnbank NV (10.11.2003). ECtHR, paragraph 60. [URL]: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61992CJ0060_SUM&from=SV (son baxış 16 dekabr 2022).
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (2000). [URL]: <https://www.e-qanun.az/framework/46947> (son baxış 22 oktyabr 2022).
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi (2000). [URL]: <https://www.e-qanun.az/framework/46950> (son baxış: 29 oktyabr 2022).
8. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. I hissə. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: "Hüquq Yayın Evi", 2018, 704 səh.
9. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. II hissə. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: "Hüquq Yayın Evi", 2018, 800 səh.
10. Türkiyə Cümhuriyyəti Konstitusiyaya Məhkəməsinin 2017-ci il 25 may tarixli Qərarı. Devran Duran İşi (GK), No: 2014/10405, 25.5.2017. [URL]: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/10405> (son baxış 06 noyabr 2022).
11. Adam Sözüer ve diğərleri. "Reformlar ve Uygulamalar", HPD, S: 7, Temmuz 2007.
12. Alice Donald, Jane Gordon, Philip Leach. "The UK and the European Court of Human Rights". London Metropolitan University: Equality and Human Rights Commission Research Report Series, 2012, 220 pages. [URL]: https://www.equalityhumanrights.com/sites/default/files/83.-_european_court_of_human_rights.pdf (son baxış: 05 noyabr 2022).
13. Bambang Joyo Supeno. "Principle of equality before the law and diversion on criminal justice system for children in Indonesia". UNTAG Law Review, Volume 4, 2020 May. Pp. 71-80. [URL]: <http://jurnal.untagsmg.ac.id/index.php/ulrev/article/view/1527/1229> (son baxış: 01 noyabr 2022).
14. Bruno de Witte. "From a "Common Principle of Equality" to "European Antidiscrimination Law". American Behavioral Scientist Journal, 53(12), 2010, pages 1715–1730. [URL]: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0002764210368093> (son baxış 23 dekabr 2022).
15. "Democracy Index 2020: In sickness and in health?" A report by The Economist Intelligence Unit, 2021, 73 pages. [URL]: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020/> (son baxış 06 noyabr 2022)
16. European Court of Human Rights (2012a) European Court of Human Rights: Annual Report 2011. Strasbourg: Registry of the ECtHR. [URL]: <https://www.echr.coe.int/documents/->

annual_report_2012_eng.pdf (son baxış 16 noyabr 2022).

17. Fatbardha Ismaili. "The principle of equality of arms in the jurisprudence of the European Court of Human Rights". Tetova: "Proceedings of the 4th Annual Conference of the Balkan Universities Association", 2018, pages 95-100. [URL]: <https://eprints.unite.edu.mk/4/1/PROCEEDINGS%20BOOK%20FINAL.pdf> (son baxış 11 noyabr 2022).

18. Firudin Səməndərov. "Cinayət hüququ: Ümumi hissə". Dərslik. Bakı: "Hüquq Yayın Evi" nəşriyyatı, 2015. 720 səh.

19. Firuzə Abbasova. "Cinayət prosesi: Ümumi hissə". Dərslik, yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2015, 412 səh.

20. Gilles Favarel-Garrigues, Ioulia Shukan. "Perspectives on Post-soviet vigilantism. Introduction". *Laboratorium: Russian Review of Social Research*, 2019, 11(3) – pages 4–15. [URL]: <https://shs.hal.science/halshs-02484735> (son baxış 03 noyabr 2022).

21. Ivan Ilic. "The adversarial principle and equality of arms in criminal proceedings". International Scientific Conference "Towards a Better Future: The Rule of Law, Democracy and Polycentric Development". Conference Proceedings, Volume I. Faculty of Law - Kicevo, "St. Kliment Ohridski" University – Bitola, 2018, pages 360-371. [URL]: https://www.researchgate.net/profile/Elizabetha-Tosheva/publication/328744746_DECENTRALIZATION_LOCAL_AND_REGIONAL_DEVELOPMENT_IN_THE_CONTEXT_OF_REPUBLIC_OF_MACEDONIA'S_ACCESSION_IN_THE_EU_DEVELOPMENTS_AND_PERSPECTIVES/links/5be071f5299bf1124fbdffa5/DECENTRALIZATION-LOCAL-AND-REGIONAL-DEVELOPMENT-IN-THE-CONTEXT-OF-REPUBLIC-OF-MACEDONIAS-ACCESSION-IN-THE-EU-DEVELOPMENTS-AND-PERSPECTIVES.pdf#page=361 (son baxış 01 dekabr 2022).

22. James Q. Whitman. "Equality in criminal law: The two divergent western roads". "Journal of Legal Analysis": Winter 2009: Volume 1, Number 1, pages 119-165. [URL]: <https://cyberleninka.org/article/n/930959> (son baxış 28 noyabr 2022).

23. John Rawls. "A theory of Justice". Revised Edition. USA, Massachusetts: "The Belknap press of Harvard University Press" – 1999, 538 pages. [URL]: <https://giuseppicapograssi.files.wordpress.com/2014/08/rawls99.pdf> (son baxış 27 noyabr 2022).

24. Kübra Demir. "İş hukukunda 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu bağlamında eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı". Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021. 551 sayfa. [URL]: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/73835> (son baxış 17 noyabr 2022).

25. Maria Igorevna Fedorova. "The principle of equality of arms in international criminal proceedings". Utrecht University: "School of Human Rights Research Series", Volume 55. 530 pages. [URL]: <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/257535/Fedorova.pdf?sequence=1> (son baxış 13 dekabr 2022).

26. Wira Purwadi, Mohamad Ali Akbar Djafar, Gilang Fatirah Densi, Anika Zaitun Tumiwa, Arum Salsabila Yieputri Langkamane. "Application of the principle of equality before the law to law enforcement for the realization of justice in society". Indonesia, Gorontalo: "Jurnal Legalitas", volume 15, number 1, pages 59-75. [URL]: <https://ejurnal.ung.ac.id/index.php/JL/article/view/14772> (son baxış 24 noyabr 2022).

27. Ziyafət Əsgərov. "Konstitusiya hüququ". Dərslik, yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 760 səh.

28. [URL]: <https://thelawdictionary.org/equality/> (Black's Law Dictionary, son baxış: 22 oktyabr 2022).

29. [URL]: <https://thelawdictionary.org/equity/> (Black's Law Dictionary, son baxış: 22 oktyabr 2022).

Rustamov Rauf
Baghirov Siyavush

**On some aspects of the problems of the principle of equality
of arms in Azerbaijan criminal process**

The article is devoted to the principle of equality during criminal proceeding. Authors indicate this institution as one of the fundamental principles of criminal justice. The principle of equality in the procedural sense (**equality of arms**) is distinguished and separated from the substantive sense (**equality before law and court**) of its meaning first time in the law literature of Azerbaijan. In the example of Azerbaijan, the actual procedural aspects of the principle of equality were discovered, and enposed of the ideologised treatment of equality in his procedural understanding by the Soviet and somewhere post Soviet lawyers. Authors underline an idea on improving guarantees of equality and responsibilities, including criminal, for violation of it on all stages of criminal justice. Number of Decisions of the European Court of Human Rights on criminal proceedings are reflected in the article. Finnaly, they underline that the principle of equality adjoin to all spheres of state and social activity.

Рустамов Рауф
Багиров Сиявуш

**О некоторых аспектах проблем принципа равенства сторон
в Азербайджанском уголовном процессе**

Настоящая статья посвящена одной из фундаментальных принципов уголовно-процессуального права – принципу равенства сторон в уголовном процессе. В статье впервые в юридической литературе Азербайджана предпринята попытка разграничения принципа равенства в процессуальном понимании (**equality of arms**) от принятого в сфере материального права (**equality before law and court**). Подчеркнуто значение такого разграничения. Исследованы актуальные аспекты принципа равенства на примере Азербайджана, уделено место критической оценке идеологизированных аспектов советского уголовного процесса. Дана оценка ряду решений Европейского Суда по правам человека. Затронуты ряд вопросов, направленных на устранение формального упоминания принципа равенства в законах.

UOT 343.985

Фарида МОВСУМОВА

преподаватель кафедры "Право" Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, докторант по специальности "Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность" Центра Судебной Экспертизы при Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики
movsumova.farida94@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОГО ЭТАПА РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С БЫТОВЫМ НАСИЛИЕМ

Ключевые слова: бытовое насилие, заключительный этап расследования, анализ доказательств, ознакомление с материалами, ходатайство, обвинительный акт

Açar sözlər: məişət zorakılığı, istintaqın yekun mərhələsi, sübutların təhlili, materiallarla tanışlıq, vəsatət, ittiham aktı

Keywords: domestic violence, final stage of investigation, analysis of evidence, familiarization with materials, motion, indictment

Существуют различные точки зрения касательно содержания заключительного этапа расследования. По нашему мнению, наиболее актуальной в данной категории преступлений является перечень элементов, представленных Колесовой А.С. [3, с. 1207]:

1) анализ собранных ранее доказательств; 2) ознакомление с материалами уголовного дела; 3) разрешение ходатайств; 4) составление обвинительного акта.

Рассмотрим каждый из перечисленных элементов по отдельности.

1. Анализ собранных ранее доказательств в итоге необходим для того, чтобы определить их достаточность для составления

обвинительного акта. Исходя из теории доказательственного права и из ст. 145 УПК АР, известно, что любое доказательство должно быть оценено и отвечать 3 требованиям: допустимость, относимость и достоверность. Оценка доказательств должна основываться на внутреннем убеждении следователя путем всестороннего, объективного и полного рассмотрения доказательств в их совокупности. Он должен руководствоваться совестью и законом [1].

На данном этапе следователю сначала необходимо проверить процессуальный порядок получения всех доказательств. Все доказательства в отдельности проверяются на предмет их соответствия допустимым уголовно-процессуальным законодательством надежным источникам образования и обстоятельствам получения. Ст. 125.2 УПК АР дает ограниченный перечень обстоятельств, при которых доказательство по уголовному делу признается недопустимым. К примеру, если получено с применением насилия, угрозы, обмана, пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижительных действий; с нарушением принадлежащих подозреваемому или обвиняемому прав на защиту, прав лица, не

владеющего языком, на котором ведется уголовное судопроизводство; с грубыми нарушениями правил производства следственных или иных процессуальных действий и т.д. При выявлении одного из перечисленных обстоятельств, следователь должен исключить такие доказательства и признать их не имеющими юридической силы [1].

Далее следователю необходимо всесторонне изучить материалы уголовного дела по следующим критериям:

а) все ли обстоятельства, которые включены согласно ст. 139 УПК АР в предмет доказывания, были установлены во время предварительного расследования [1];

б) приняты ли все требуемые уголовно-процессуальным законодательством решения в ходе предварительного расследования;

в) можно ли констатировать факт того, что на основании того объема доказательств, которые собраны, обвиняемое лицо совершило именно то преступное деяние, по поводу которого ему предъявлено обвинение;

г) изучена ли личность лица, обвиняемого в преступлении, в полном объеме.

Следующим шагом следователя является анализ и сопоставление имеющихся в уголовном деле доказательств друг с другом, который находит свое отражение в ст. 144 УПК АР о проверке доказательств [1]. Цель этого процесса - установить или исключить возможные существенные противоречия. Игнорирование такого шага может привести к тому, что доказательства будут опровергать друг друга. При обнаружении таких противоречий, следователь должен выяснить причину их образования и постараться получить иные доказательства, которые помогут ликвидировать такое противоречие.

После всей вышеописанной трудоемкой работы, следователь принимает решение об окончании предварительного следствия на основании анализа имеющихся доказательств и устранения возникающих по ходу недостатков.

2. Ознакомление с материалами уголовного дела всех участников уголовного судопроизводства.

Согласно ст. 284 УПК АР следователь, который признает собранные доказательства достаточными для составления обвинительного акта и направления уголовного дела прокурору, осуществляющему процессуальное руководство предварительным расследованием, должен известить участников уголовного процесса об окончании предварительного следствия и определить место и время ознакомления участников уголовного процесса с материалами уголовного дела [1]. Этот процесс не такой простой, каким кажется на первый взгляд. Это обусловлено рядом причин:

а) Чаще всего встречаются ситуации, когда виновное лицо не заключено под стражу, а потерпевшее лицо не обратилось в соответствующий приют для жертв бытового насилия. Таким образом, виновник и жертва продолжают жить «под одной крышей». Ознакомление с материалами уголовного дела у следователя отражается и в семье, и в домашней обстановке. Обвиняемый может остро реагировать на прочитанные показания потерпевшего и свидетелей в уголовном деле. Такой триггер приводит к негативному эмоциональному фону, в результате которого обвиняемый может вновь совершить в отношении жертвы акты насилия с целью вынуждения жертвы поменять свои показания и заявить о перемирии. Законодательством не предусматривается механизм защиты в таких ситуациях. Следователь лишь может в таком случае рекомендовать потерпевшему лицу временно переехать к родным, близким, и так защититься от агрессивных нападок обвиняемого до разрешения дела судом. Если потерпевший соглашается, то он предупреждает следователя о своем месте пребывания, чтобы в случае возникновения конфликта, следователь мог организовать оперативное реагирование соответствующих органов. Как правило, такая агрессия обвиняемого временна, если обвиняемый не может «выпустить пар», то впоследствии он успокаивается.

б) Искусственное затягивание времени для ознакомления с материалами уголовного дела.

Обвиняемый прибегает к данному методу, в случае если предпринимает попытки примирения с потерпевшим, и таким образом, смягчить свою вину. Для жертвы бытового насилия это тоже стресс, ведь чем дольше расследуется дело, тем менее уверенной становится жертва в том, что виновное лицо понесет наказание, и тем больше вероятность, что она пойдет на уступку и простит. Из ст. 285.4 УПК АР вытекает, что следователь не имеет права каким-либо образом ограничить время для ознакомления с материалами уголовного дела [1]. Но в случае искусственного затягивания данного времени может установить определенный график ознакомления, учитывая при этом соотношение объема самого дела и времени, которое будет достаточным для ознакомления с ним. Что же подразумевается под «искусственным затягиванием времени»? Этот вопрос порождает ряд дискуссий:

1) какой срок приемлем для ознакомления с материалами уголовного дела в целом?

2) достаточно ли того, что только следователь должен решать вопрос о том, действительно ли затягивается дело или нет, и есть ли необходимость в том, чтобы данный вопрос решал прокурор, осуществляющий процессуальное руководство предварительным расследованием, или руководитель следственного органа?

3) на основании каких фактов решается этот вопрос.

Сроки установления ознакомления с материалами уголовного дела весьма сложно решить, установив конкретный промежуток времени для всех дел. Только следователь, расследующий конкретное дело, в зависимости от особенностей дела, может определить действительно необходимый и достаточный для ознакомления срок по тому или иному делу. Это обусловлено тем, что следователь – лицо, ответственное за процедуру ознакомления, планирующее всю деятельность по конкретному делу; которое наиболее точно может определить реакцию обвиняемого и защитника на всю процедуру ознакомления и понять присутствует ли бессмысленная воло-

кита в их действиях. Прокурор, осуществляющий процессуальное руководство предварительным расследованием, или руководитель следственного органа же должны подключиться к данному процессу только в случае жалобы на незаконные действия следователя в связи с ограничением права на ознакомление. Фактическими данными, которые могут указывать на то, что ознакомление действительно искусственно затягивается, могут выступать следующие:

1) рапорт со стороны следователя, содержащий информацию о том, что приглашенное для ознакомления лицо не явилось в назначенное время;

2) письменное объяснение о том, по какой причине вышеуказанные лица не смогли присутствовать на ознакомлении;

3) если был заранее составлен и согласован график ознакомления, то он должен быть представлен с пометками в нем о порядке соблюдения-несоблюдения.

Не должны приниматься во внимание отговорки обвиняемого в связи с нахождением на учебе или работе, процедурах реабилитации от наркотической или алкогольной зависимостей. Это обусловлено тем, что указанные случаи могут затянуть процесс ознакомления на очень долгое время. Вышеуказанных документов вполне достаточно для установления сроков ознакомления с материалами уголовного дела и разрешения прокурором, осуществляющим процессуальное руководство предварительным расследованием, или руководителем следственного органа вопроса, если между следователем и обвиняемым с защитником возникли разногласия.

Некоторые правоведы предлагают видоизменить установленный механизм, внося следующие поправки:

- предоставить прокурору, осуществляющему процессуальное руководство предварительным расследованием, или руководителю следственного органа права на строгое установление и ограничение сроков для ознакомления с материалами уголовного дела. Обязать обвиняемого, к которому не применена

мера пресечения в виде заключения под стражу, являются для ознакомления по вызову в конкретно установленные сроки. В качестве уважительной причины неявки принимать только заболевание, которое подтверждается медицинской справкой. Для того, чтобы избежать нарушения права обвиняемого на ознакомление с участием защитника, также обязать и защитника являться в установленные сроки;

- законодательно закрепить разумные сроки ознакомления с материалами уголовного дела [2, с.23].

Противники такой позиции же считают, что такие обязательства ограничивают в определенной степени права обвиняемого, что согласно принципу уголовного судопроизводства, возможно только на основании решения суда. Тем более, если обвиняемый не находится под арестом, то он так и так должен обеспечить явку по вызову независимо от того, это производство какого-либо следственного действия или ознакомление. Как и его защитник. А определение конкретного срока, разумного для ознакомления, - вопрос не разрешимый. Потому что это зависит от многих факторов, среди которых и объем дела, и квалификация деяния, и личность обвиняемого, в частности его образование, социальный статус, психическое состояние и др., и его отношение к выдвинутому в отношении него обвинению и другие факторы, отличающиеся в каждом конкретном деле [3, с. 1211].

Целесообразнее согласиться с позицией последних, так как практикой это также подтверждается. К примеру, если совершено причинение вреда различной степени тяжести и обвиняемый к тому же не признает своей вины, то и ознакомление пройдет намного дольше, чем в случаях, если совершено убийство и обвиняемый признает свою вину. Поэтому разумный срок должен определяться в каждом конкретном случае отдельно и оставаться прерогативой следователя.

3. Разрешение ходатайств, которые могут быть заявлены на данном этапе расследования. В контексте рассматриваемых пре-

ступлений чаще всего встречаются ходатайства касательно прекращения уголовного преследования в связи с отсутствием вины, признания отдельных доказательств в качестве недопустимых, проведения дополнительных следственных действий в виде экспертиз, допросов, переквалификации преступления в связи с тем, что оно совершено в состоянии аффекта.

В некоторых случаях, обвиняемый апеллирует тем, что доказательства, которые получены с его участием (к примеру, проверка показаний на месте, его допрос) являются недопустимыми, потому что получены в результате нарушения уголовно-процессуально законодательства путем оказания физического и психического давления на допрашиваемого. Заявителей не смущает тот факт, что зачастую все это проводится при участии защитника. Как правило, постановление следователя об отказе в удовлетворении таких просьб является вполне законным и обоснованным.

Встречаются ситуации, когда обвиняемый желает переквалификации деяния, ссылаясь на то, что был в состоянии аффекта, и требует провести дополнительно экспертизу, допросы. Такие ходатайства, как правило, также отклоняются. Это связано с тем, что к моменту завершения следствия, уже были проведены необходимые экспертизы, в частности если имеется подозрение на аффект, то было получено заключение психолого-психиатрической экспертизы. Просто обвиняемый чаще всего недоволен ее результатами, если они не подтверждают факт аффективного состояния, считая, что обследование было неполноценным. Отсюда вытекает, что и при проведении допроса обвиняемый осознавал фактический характер своих действий и руководил ими, правильно воспринимал все происходящее при проведении следственных действий и даже показаний.

С другой стороны, нельзя не согласиться и с тем, что и при обоснованном ходатайстве обвиняемого и его защитника, следователь, даже если имеются обоснованные сомнения по поводу правомерности заявленных хода-

тайств, зачастую отказывает в их удовлетворении, перекладывая разрешения таких вопросов на судью. Это связано с тем, что на момент заявления таких ходатайств, срок предварительного расследования на исходе, а следователь не желает его продления.

4. Составление обвинительного акта осуществляется в соответствии с требованиями ст. 289 УПК АР. К обвинительному акту следователь прилагает список лиц, которых необходимо вызвать в суд. Также прилагает различные справки касательно вещественных доказательств, срока нахождения обвиняемого под стражей и др. Впоследствии прокурор, осуществляющий процессуальное руководство предварительным расследованием, изучает поступившее вместе с обвинительным

актом уголовное дело с целью проверки требуемых в соответствии со ст. 290 УПК АР обстоятельств, как и для любого иного дела, не связанного с бытовым насилием. После изменений и дополнений, если таковые необходимы, прокурор утверждает обвинительный акт и незамедлительно направляет уголовное дело в суд по подсудности, прилагая копии обвинительного акта по числу участников, и размещает обвинительный акт, подтвержденное усиленной электронной подписью, в судах, где применяется информационная система «Электронный суд» [1].

Таким образом, завершается заключительный этап расследования преступлений, связанных с бытовым насилием.

Список использованной литературы

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. <http://e-qanun.az/framework/46950>
2. Бычков К.Г., Резяпов А.А. Реализация принципа разумного срока при ознакомлении с материалами уголовного дела // Органы предварительного следствия в системе МВД России: история, своевременность, перспективы: сб. матер. всерос.науч.-прак. конф. М., 2013, с.22-27
3. Колесова А. С. Специфика заключительного этапа расследования насильственных преступлений в семье // Lex Russica. 2014. №10, с.1207-121

Fəridə Mövsümova

Məişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin istintaqının yekun mərhələsinin xüsusiyyətləri

Məqalədə ümumi nəzəri müddəaların və qurulmuş təcrübənin araşdırılması və təhlili əsasında məişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin istintaqının yekun mərhələsinin xüsusiyyətləri açıqlanır. Cinayətlərin istintaqının yekun mərhələsi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: əvvəllər toplanmış sübutların təhlili; cinayət işinin materialları ilə tanış olması; ərizələrin həlli; ittiham aktının tərtib edilməsi.

Farida Movsumova

Features of the final stage of the investigation of crimes related to domestic violence

The article reveals the features of the final stage of the investigation of crimes related to domestic violence, based on research and analysis of general theoretical provisions and established practice. The final stage of the investigation of crimes consists of the following elements: analysis of evidence collected earlier; familiarization with the materials of the criminal case; resolution of applications; drawing up an indictment.

Jabir KHALILOV,

PhD in Law, associate Professor of the
Department of Criminal Procedure,
Baku State University
E-mail: cxalilov@khazar.org

Gunseli GASIMZADE,

graduate of the Faculty of Law, Baku State University
E-mail: gunseli@bk.ru

ISSUES OF THE EFFECTIVENESS OF THE VICTIM'S PARTICIPATION IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Açar sözlər: zərər çəkmiş şəxs, status, qanuni mənafeələr, hüquq, səmərəlilik.

Keywords: victim, status, legitimate interests, law, efficiency

Ключевые слова: потерпевший, статус, законные интересы, право, эффективность.

Recent years have been marked by cardinal changes in the legislation of the Azerbaijan Republic. More and more new laws, regulating various branches of the social life of society and the state, are being adopted. First, this is associated with the implementation of the transformations carried out in the Azerbaijan Republic, including within the framework of administrative and judicial reforms, as well as the formation and development of socio-political institutions previously unknown to local legal science and practice.

At the same time, the effectiveness of legal regulation does not depend on the number of normative legal acts, but on their content and technical and legal perfection.

This process is especially traced in the rules of the criminal procedural legislation, and it should be emphasized that this substantially concerns the rights of the accused and the suspect. Someone may observe in this an attempt to the evasion of the stereotypes of the accusatory nature of Soviet-type criminal prosecution, but international

conventions and the laws of foreign countries also focus on these rights.

Of course, we have nothing against it, these rights must be respected in order to conduct a normal criminal prosecution. We are daunted by something else. As soon as a criminal prosecution begins, the authorities that carry it out are interested in the following: which social relations have been affected, the identity of the person who presumably committed the crime, the conduct of investigative actions, etc. It should be so, of course, but in the light of all these actions, for some reason we do not feel proper attention to the person who suffered from the crime - the victim. In our opinion, the reason for this problem lies in the insufficiently thought out legal status of the victim. The legislator provided for the already aggrieved victim the status of a "dependent figure", so to speak. Considering certain aspects of the status of the victim in the criminal procedure legislation of the Republic of Azerbaijan, we can encounter open and hidden conflicts in the legal formulation of this issue.

According to Article 87.1 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, "If there are sufficient grounds to believe that the individual suffered direct moral, physical or material damage as a result of the act provided for in criminal law, he shall be referred to as a victim". As follows from the logic of this regulation, suf-

ficient grounds are required for the recognition of a person as victim. This logic continues in the next regulation: "As soon as the decision is taken by the preliminary investigator, investigator, prosecutor or court, the person shall be referred to as the victim. If at the start of the criminal proceedings there are insufficient grounds to declare the person a victim, that decision shall be taken as soon as sufficient grounds are determined" (Article 87.4 of CCP of AR). Therefore, three components are required for the procedural status of the victim: sufficient grounds for recognizing the act as a crime, sufficient grounds for assuming the person as a victim and a decision on recognition as such. This logical conclusion of Article 87 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic is contrary to the legal provision provided for in Article 37 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, which considers the types of criminal prosecution. According to the rules specified in this article, criminal prosecution under a private prosecution is carried out only on the basis of a complaint by the victim, and criminal prosecution under a public-private prosecution is carried out on the basis of a complaint by the victim or ... at the initiative of the prosecutor. As can be seen from the comparison, the legislator has chosen an unclear position, using the same term for designation of what seems to be the same, but from a procedural point of view, completely different figure. If the legislator distinguishes terminologically and procedurally between the "suspect" and the "accused", then for this case, a sufficiently clear wording should be similarly thought out. The legislator, referring to Article 7 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, which provides for the basic concepts of the criminal procedural legislation, could use the term "applicant", which means "the person addressing the prosecuting authorities or the courts in order to defend his/her real or potential rights". Along with this concept, the word "victim" could be used quite confidently as an alternative. According to Ozhegov's dictionary, to suffer means to be subjected to something unpleasant, suffer a loss, damage from something. At that, Ozhegov

reveals the concept of the victim as: "the person who, as a result of a crime, suffered moral, physical or property damage". As can be seen, the word "crime", which is fundamental in the disclosed meaning, is used for the "victim", while the "victim" is subjected to an unpleasant act (9, p.226). That is, it follows from this logic that, having come with a complaint, the victim declares that he was subjected to something unpleasant or suffered damage from something, but this declared act has to be evaluated by the prosecuting authority. The only thing why we cannot insist on using the term "victim", seems to be the difficulty of an accurate semantic translation of this word into Azerbaijani.

As if having looked into the terminology, we cannot but insert one "but". Recognizing some person as a victim, the prosecuting authorities recognize him/her not absolutely, but relatively as a victim, on the grounds that seem sufficient to the authorities. Just as, according to the presumption of innocence, no one can be recognized as having committed a crime without a judgement that has entered into legal force, so a person cannot be recognized as a victim completely and irrevocably without an appropriate final court decision. As a result, we do not understand the position of those officials, practitioners who actually slow down the recognition of a person as a victim. In most cases, the recognition of persons as victims is carried out, as it were, at odd moments in the middle, and sometimes at the end of the investigation. The question is, why does the victim need this recognition, if while he comes to his senses, goes into the root of his procedural status, then the trial of the case will begin. And this may prevent him from exercising one of the basic, in our opinion, the most important rights - to demand recognition of himself as a private prosecutor.

So how to determine the moment of recognition of a person as a victim. It seems that the legislator answered this question in Article 87.4 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, but he did it, so to speak, insufficiently tough and distinctly. The moment of adoption of a decision on recognition a person as a victim according to the conclusion of this rule

coincides with the moment of initiation of a criminal case, but the wording of the rule allows in practice for delaying this process. So the rule assumes as follows: "If at the start of the criminal proceedings there are insufficient grounds to declare the person a victim, that decision shall be taken as soon as sufficient grounds are determined". Obviously, the rule to a greater degree authorizes rather than obliges. In our opinion, this rule should be formulated in obligatory form, since only in this version it will be able to discipline officials and somehow move the process towards the democratic exercise of the rights of the victim. In addition, the use of the phrase "as soon as sufficient grounds are determined" also does not seem reasonable, since it can and does lead to abuses. It appears that in order to avoid this, it is enough to establish time limits for determining sufficient grounds for recognition a person as a victim. In other words, the preliminary investigator or investigator must "find" the victim during this period, if there are no sufficient grounds by the time the criminal case is initiated. It appears reasonable that this period should not exceed 10 days in order to provide the victim with the opportunity to implement his rights in time.

There are different opinions in the references on the dependence of the legal status of the victim on the decision on recognition. Some authors think that the determining factor in recognition a person as a victim should not be the inner conviction of the preliminary investigator, investigator, prosecutor, but the subjective attitude of the individual to the act committed against him, which is prohibited by criminal law. Yagofarov asks the following question: "Why the person who is more interested in solution of the crime committed than the rest, is not entitled to independently determine the moment of his entry into the case? Why should a person associate the opportunity to defend his position with the will of a representative of the state body conducting the process? Why do state bodies have the ability to restrict a person who has suffered from a crime in the right to defend his position?" (15, p.46). There are points in this opinion with which we can agree, but we will not fully agree with this. The main thing in criminal prosecu-

tion is the detection of a crime, the prosecution of a person accused of committing a crime, which, logic would dictate, should mainly be of interest to a person who has suffered from a criminal act, but may not be interested. For example, in a situation where the victim and the accused have close family or other relations. In this case, the victim may deny a charge, but this should not affect his procedural status. In any case, the state must provide the person with the opportunity, and it is up to him to use his status or not. The victim is not entrusted with the function of accusation, to accuse or not is his right, he exercises this right based on his legitimate interests. Therefore, even if the victim waives the right to participate as a party of accusation, this does not relieve officials from the obligation to take all measures on reimbursement and compensation for the damage. This obligation is fixed in Article 85.2.11 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic. Therefore, the recognition of a person as a victim cannot depend simply on the statement of the person, since this statement may never appear in a criminal case.

The legitimate interests of the victim make up a whole list, and the state is obliged to create an opportunity for their implementation. We take the liberty of using the systematization of L. Z. Dmitrieva, who, based on the texts of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, adopted by Resolution 40/34 of the UN General Assembly of November 29, 1985, highlights the following legitimate interests of victim: detection and prosecution of criminals, their extradition and confiscation of their property in order to obtain restitution, victim's access to all criminal justice mechanisms, providing victims with information on their role and on the scope, timing and progress of the preliminary investigation and judicial review of their cases, providing them with a possibility to express and consider their views and wishes, full acceptance of their wishes and the feelings of the victims when resolving the conflict, respect for the dignity of victims and regard with compassion, receiving material, social, legal, medical and psychological assistance, ensuring their safety, prevention of undue delay in the

handling of cases and the implementation of judgments or decisions regarding indemnification of victims (8, p.130).

In our opinion, the solution of the problem of reimbursement and compensation for harm caused to the victim is one of the key issues in the full implementation of the rights of the victim. It seems to us that the legislator also did not provide for many basic aspects in the solution of this problem, leading this issue only to a material degree. So, in accordance with Articles 85.2.11 and 86.2.7, the investigator and the preliminary investigator are respectively obliged to take measures to compensate for the material damage caused by the committed crime, as well as to ensure the confiscation of property, which can be applied. The shortcoming of this rule is that it does not set a deadline for the implementation of these actions. But if the solution of this issue is delayed, then the suspect or the accused may re-issue the property to other persons, which will not allow for fully compensating for the damage caused by the criminal act.

In practice, we mostly meet with the fact that the damage is not fully compensated to the convicts. It is remarkable that even in the rights of the victim specified in the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, we cannot find the right to compensation for damage. The victim has the right to filing a civil suit. But not always the victim uses this right, which is explained by legal illiteracy. In this case, the legislator provided for compensation for the damage caused, which in itself is a humanistic step of the state. The legislator considered it right to differentiate the amount of compensation by the nature and severity of the crimes, but not by the nature and severity of the harm. This has its own logic, "to each equally". But there are cases when this attitude leaves the victim halfway to recovery from the harm done. For example, a person may require a complex and expensive medical operation as a result of being subjected to a criminal act. To what extent the compensation provided for by the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic can reimburse the costs of such operations is unknown, because in each indi-

vidual case the amount will be different. Therefore, in our opinion, the state should bear the costs for compensation for damage if it cannot be provided from other sources. On the other hand, in order to return to a normal state of life, the state must provide for the regulations on provision of social, legal, and psychological assistance to victims.

Considering a civil lawsuit as one of the options for compensation for harm, we emphasize that in this area the legislation is also not ideal. For example, based on the context of Article 181.2 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, we can conclude that compensation for moral damage depends entirely on whether the person suffered material damage: "A natural or legal person who has suffered material damage as a result of an act directly provided for in criminal law may file a civil claim for damages, subject to the following: ... 181.2.4. compensation for moral damage". A person may not suffer material damage, but he may suffer moral damage. Therefore, it seems unfair to us how this rule is formulated. We can still discuss this topic, but to our mind, this is a topic for another study.

Of particular interest to us is the relationship between the status of the victim and the private prosecutor. Since a private prosecutor is, as it were, a "subspecies" of the victim, we want to clarify some issues that worry us. For example, we do not understand the position of the legislator regarding the fact that the figure of a private prosecutor cannot be present in the criminal prosecution under a public prosecution. It seems as if in the rules providing for the types of criminal prosecution, the legislator has taken a position that is not entirely correct. In our opinion, two types could be distinguished: criminal prosecution under a public-private prosecution and private prosecution or in some other way to call the first type. Let's explain our position on the basis of consideration of Article 178 of the Criminal Code of the Azerbaijan Republic, which provides for punishment for theft. According to the logic of Article 37 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, if a theft is committed, that is, a covert theft of someone else's property, the criminal prosecution is carried

out by a complaint by the victim or at the initiative of the prosecutor under a public-private prosecution, and if the same act is committed by a group of persons by prior agreement or with illegal entry into dwelling or premises, then the criminal prosecution is carried out under a public prosecution. In the first trial, a private prosecutor will be present; in the second criminal prosecution such a figure cannot be present, because this is not provided for by law. The question is what difference does it make for the victim how the theft was committed, why in the first case he can bring a private prosecution, but not in the second case? Does this affect his attitude, his legitimate interests? In our opinion, the legislator should once again reconsider its position on the types of criminal prosecution and make adjustments.

In our opinion, a private prosecutor in a public-private prosecution is a more courageous type of victim who is interested in bringing a charge himself and defending his private position. The position of the victim, under the conditions provided for by the legislator, leads to adjoining to the opinion of the official conducting the criminal prosecution.

The above opinion can be reached by considering the legal status of the victim as a party to the prosecution, from the point of view of exercising the function of the prosecution. If we consider the prosecution as a team, we cannot say that all members of this team have equal rights. For the successful maintaining the prosecution, the victim must have the same volume of procedural rights as other subjects authorized to exercise the function of the prosecution in all parts of the trial of a criminal case (12, p.85). But in the legislation one can find such rules that significantly infringe on the rights of the victim. For example, Article 178 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, which provides for bringing to court, does not allow for the applying this action in relation to persons under the age of 14, pregnant women, seriously ill patients, as well as a private prosecutor. It follows that the bringing to court in relation to the victim is possible. Why this discrimination is allowed, we do not know. Other omissions can be

traced in the legislation.

For example, let's consider the right of the victim to familiarization with the materials of the criminal case. In accordance with Article 285.3 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, the accused and the defense attorney get acquainted with the materials of the criminal case before other participants in the criminal process. Then others proceed with it. Upon acquaintance with the materials of the case, the presence or absence of petitions is clarified, then the petitions are considered, rejected or satisfied. If the petition is satisfied, all participants of the parties to the criminal case are given the opportunity to familiarize with the materials of the criminal case in the part that concerns the petition. In our opinion, if familiarization with the materials of a criminal case is a preliminary action for drawing up an indictment, and the indictment is "a procedural act that completes the preliminary investigation and formulates its results, on the basis of which the accused is subject to trial," then the sequence in familiarization should be different (11, p.156). It seems that the victim should familiarize with the materials before other participants in the criminal process, and if there is a petition, it should be considered first of all before the familiarization of the accused, so that the indictment as a document reflects the opinion of all participants in the prosecution.

Along with this, we do not understand the position of the legislator, which expresses the idea that the investigator provides the victim with the opportunity to get acquainted with the materials of the criminal case only at the request of this person, and the accused - regardless of that. In order to fully reflect the opinions of all participants in the prosecution, the investigator has to find out the opinion of the victim.

The same can be said about the submission of the indictment to the participants in the criminal process. We believe that in order to reach agreement among the prosecution, the investigator and the prosecutor need to get acquainted with the opinion of the victim when drawing up this final act of the preliminary investigation so that the victim has the opportunity to express his opinion

in case of disagreement in other forms. If the investigator takes into account the opinion of the victim, then the indictment will take the force of "co-accusation". Otherwise, the victim will be able to exercise the right to be recognized as a private prosecutor, or file a complaint or petition with the court. So, at least, we see a solution of the problem of expressing of the victim's opinion.

But the main infringements of the status of the victim as a party to the prosecution is expressed at the stage of the trial of the case. The victim in court is closer to the status of a witness than the prosecution. In the simplest way, our opinion can be confirmed by the example of the interrogation of the accused. "After giving independent testimony, the accused is interrogated by the public prosecutor, if necessary, with the permission of the presiding officer, by the victim (private prosecutor) ..., then by his defense lawyer, ..." (Article 326.2 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic). Why should the victim depend on this permission?

Another infringement of the right of the victim to defend his legitimate interests occurs when the public prosecutor refuses to accuse in court. At that, according to the law, if the private prosecutor continues to support the prosecution, then the position of the public prosecutor regarding the renunciation of suit of the accused does not prevent the court from continuing to consider the criminal case or other materials related to the criminal prosecution. As is obvious, the opinion of the victim again remained beyond the horizon of normative regulation. There are opinions in the references that "it would be wrong to make criminal prosecution in cases of public prosecution dependent on the will of a private person. Similarly, the acceptance by the court of the prosecutor's waiver of the charge or the prosecutor's proposal to change the charge in the direction of mitigation should not be limited by such a condition as the consent of the victim to terminate the proceedings. It seems to them that with regard to ensuring the protection of the rights of the victim

of a crime in the event of an unreasonable refusal (full or partial) of the public prosecutor from the prosecution, in this regard quite sufficient guarantees will be as follows: establishment of criminal liability of the prosecutor for illegal liberation from criminal responsibility of the defendant; review of the court decision on the termination of the criminal case due to the refusal of the public prosecutor from the prosecution based on new evidence or newly discovered facts; reopen a case based on new evidence or newly discovered facts.

We think that the victim "in this case is deprived of the right to state to the court his position regarding the charge brought against him and the guilt of the accused" (11, p.654). Apparently, some authors support our opinion. The victim has his own private interests in criminal prosecution, and the fact that the legislator on criminal prosecution under a public prosecution did not provide for the possibility of the victim as a private prosecutor does not mean that his legitimate interests and rights have disappeared. In addition, the possibility of delusion or error of an official, which happens in practice, cannot be eliminated. Therefore, if the prosecutor refuses to prosecute, the criminal prosecution should not be terminated, but the criminal prosecution proceedings should be suspended so that the victim could submit a petition to a higher court. The Supreme Court, having considered all the circumstances, must make a decision, which, in our opinion, must be final. If the petition is satisfied, the proceedings are resumed, and the public prosecutor is replaced by another one. It seems to us that such a decision, more than others, ensures a fair and reliable consideration of a criminal case.

So, studying the attitude of the legislation, we state that there are many shortcomings that need to be corrected in order to ensure the implementation of the comprehensive implementation of the rights and powers of the victim, necessary for the participation in the process as an independent participant.

References

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, Hüquq yayın evi, B., 2019.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Hüquq yayın evi, B., 2022.
3. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Təkmilləşdirilmiş 3-cü nəşr. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021.
4. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Xüsusi hissə. Təkmilləşdirilmiş 4-cü nəşr. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021.
5. Андреев А.В. Обеспечение прав потерпевшего при привлечении в качестве обвиняемого // Социально-экономические явления и процессы., Москва, 2016. №11.
6. Волколуп О.В., Чупилкин Ю.Б. Гарантии прав участников уголовного судопроизводства Российской Федерации: Учебное пособие. 2-е изд., Краснодар: Кубанский государственный университет, 2005.
7. Гриненко А. В. Уголовный процесс. Учебник и практический курс — М.: Юрайт, 2020.
8. Дмитриева Л.З. Законные интересы потерпевшего как объект правовой защиты в уголовном судопроизводстве. Вестник ЮУрГУ, серия "Право", 2006, № 5.
9. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. /http://www.ozhegov.ru/
10. Строгович М.С., Курс советского уголовного процесса. Том 2. Изд-во "Наука", М., 1970.
11. Фаткуллин Ф.Н., Зиннатуллин З.З., Аврах Я.С. Обвинение и защита по уголовным делам. Изд-во Казанского университета, 1976.
12. Францифоров Ю. В., Манова Н.С., Уголовный процесс. Учебник и практический курс — М.: Юрайт, 2020.
13. Холоденко В., Учет мнения потерпевшего и его представителя при изменении прокурором обвинения на стадии судебного разбирательства / Российское правосудие, 2002, № 3.
14. Чекулаев Д., Процессуальная позиция потерпевшего при рассмотрении уголовного дела в суде первой инстанции /http://www.superinf.ru/
15. Ягофаров Ф.М. Механизм реализации функции обвинения при рассмотрении дела судом первой инстанции., Оренбург. 2003.

Cabir Xəlilov, Günseli Qasımzadə

Zərər çəkmiş şəxsin Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində iştirakının səmərəliliyi məsələləri

Bu məqalədə mövcud qanunvericilik əsasında zərər çəkmiş şəxsin cinayət-prosessual statusu müzakirə edilir. Zərər çəkmiş şəxsin cinayət prosesində iştirakının səmərəliliyini təmin etmək üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürülür. Zərər çəkmiş şəxsin prosesual mövqeyini əks etdirən bir sıra konkret hüquqi çatışmazlıqlar təhlil edilir və onların həlli yolları göstərilir. Eyni zamanda, həm ibtidai araşdırma həm də məhkəmə baxışı zamanı zərər çəkmiş şəxsin qanuni mənafeələrinin daha səmərəli müdafiəsi üçün təkliflər irəli sürülür. Məsələn, zərər çəkmiş şəxsin cinayət prosesində iştirakını sürətləndirmək üçün cinayət işi başlanıldığı andan 10 gün müddətində şəxsin zərər çəkmiş kimi tanınması məsələsinin həll edilməsi qaydasının daxil edilməsi təklif edilir. Sonra məqalədə zərər çəkmiş şəxsin dəymiş ziyana görə kompensasiyasının ödənilməsi hüququ, cinayət işinin materialları ilə məcburi tanışlıq hüququ və zərər çəkmiş şəxsin ittiham tərəfindən iştirakçısı kimi hüquqi statusunu əks etdirən bəzi qaydalarının çatışmazlıqları müzakirə edilir.

Джабир Халилов, Гюнсели Гасымзаде

**Вопросы эффективности участия потерпевшего
в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики**

В данной статье рассматривается Уголовно-процессуальный статус потерпевшего на основании действующего законодательства. Для обеспечения эффективности участия потерпевшего в уголовном процессе выдвигается ряд предложений по совершенствованию законодательства. Анализируется ряд конкретных юридических недостатков, отражающих процессуальную позицию потерпевшего, и указываются пути их решения. При этом как в ходе предварительного расследования, так и в ходе судебного рассмотрения выдвигаются предложения о более эффективной защите законных интересов потерпевшего. Например, для ускорения участия потерпевшего в уголовном процессе предлагается ввести порядок решения вопроса о признании лица потерпевшим в течение 10 дней с момента возбуждения уголовного дела. Далее в статье рассматриваются право потерпевшего на возмещение причиненного ущерба, право на обязательное ознакомление с материалами уголовного дела, а также некоторые недостатки в правовом статусе потерпевшего, как участника со стороны обвинения.

Aygün CƏBİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının müəllimi, Cinayət prosesi kafedrasının qiyabi doktorantı
aygunjabiyeva@outlook.com

HƏQİQƏT KATEQORİYASININ FƏLSƏFƏDƏN CİNAYƏT PROSESİNƏ – ÜMUMİDƏN XÜSUSİYƏ KEÇİDİ

Açar sözlər: həqiqət, fəlsəfə, cinayət prosesi, cinayət mühakimə icraatı, həqiqət fəlsəfi kateqoriyası

Key words: truth, philosophy, criminal process, criminal trial, philosophical category of truth

Ключевые слова: истина, философия, уголовный процесс, уголовный процесс, философская категория истины.

Cinayət prosesinin məqsədlərinə çatması, vəzifələrini yerinə yetirməsi üçün əsas rol oynayan, sübutetmənin məqsədi, məhkəmə icraatının – cinayət mühakimə icraatının konstitusion vəzifəsi olan həqiqətin müəyyən edilməsi ən qədim dövrlərdən bəri fəlsəfi düşüncənin, fəlsəfənin maraq obyektı, əsas məsələsi olan dünya haqqında həqiqətin müəyyən edilməsi, dünyanın, real həyatdakı hadisə və proseslərin dərk edilməsi ilə bağlı yanaşmanın xüsusi təzahürü, konkret sahəvi xarakter almış formasıdır. Bu baxımdan da belə demək doğru olar ki, cinayət prosesində həqiqətin müəyyən edilməsi ən ümumini tədqiq edən, bütün sahələrin arayışlarının xidmət etdiyi fəlsəfədəki həqiqət kateqoriyasının və həqiqətin müəyyən edilməsi yolunun cinayət prosesinə bu sahənin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə şəkillənmək, formalaşmaqla transformasiyasıdır. Bu məqalə fəlsəfədə həqiqət və həqiqətin müəyyən edilməsinə dair yanaşmalara qısa baxışdır və onun cinayət prosesinə transformasiyasının təsvirini verir.

Hələ qədimdən filosoflar biliklərimizin real həyatdakı hadisə və proseslərin məzmunu ilə nə dərəcədə uyğun gəldiyi haqqında fikirlər söylə-

mişlər. [2, s. 241] Belə ki, fəlsəfədə həqiqət hər şeydən əvvəl biliyin həqiqiliyinin müəyyən olunmasından başlanır. Bu insanın yalnız maddi-bioloji varlıq kimi deyil, düşünən-mənəvi varlıq kimi mövcud olmasından irəli gəlir. “Onun şüuru, psixiki dünyası, düşünmə qabiliyyəti vardır”. [2, s. 115] İdrak “gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsi”, onun “insan şüurunda inikası”, yəni əks olunması “prosesidir”. [2, s. 230] Deməli, fəlsəfədə həqiqət məsələsi – insanın real həyatdakı hadisə və prosesləri, onu əhatə edən dünyanı, maddi aləmi “mənəvi mənimsəməsi”, bununla da ətraf maddi aləmin onun şüurunda inikas etməsi prosesinin nəticəsi olan bu əksin maddi aləmin obyektiv gerçəkliyi ilə nə dərəcədə uyğun gəldiyi, yəni biliyin həqiqiliyinin müəyyən olunması ilə başlanır, lakin bununla yekunlaşmır. Qıssası, burada həqiqət maddi aləmin insan şüurundakı əksinin onun obyektiv gerçəkliyi ilə uyğunluğundakı həqiqətin müəyyən olunması ilə – “maddi aləmin insanın şüurundakı əksi nə dərəcədə həqiqidir – həqiqətə (onun obyektiv real həyatdakı vəziyyətinə) uyğundur?” sualı ilə başlanır. Fəlsəfənin bu dərin və hərtərəfli yanaşması cinayət prosesində sübutetmə-dərketmə fəaliyyəti zamanı bu fəaliyyətin qneseologiyaya əsaslanmaqla, epistemologiyadan yola çıxaraq məntiqin qanunlarını istifadə etməklə həqiqətə çatması yolunu formalaşdırır.

Aristotelin fəlsəfəyə “həqiqətin biliyi” kimi tərif verməsi və ya “nəzəri biliyin məqsədi həqiqətdir” ifadəsi, Spinozanın “fəlsəfənin məqsədi həqiqətdən [truth] başqa bir şey deyil” qənaəti və Platonun “istəyimizin məqsədi olaraq” və “ruhumuzun təbiətən sahib olduğu sevgini” təmsil edən həqiqət axtarışı vurğusu fəlsəfənin ümumi anlayışı üçün istifadə edilə bilər. [4, s. 278]

Yəni fəlsəfi düşüncə hər dövrdə daim həqiqət axtarışındadır, lakin bu axtarışın üsulları və qanunları inkişaf bərabər təkamül etməkdədir. Müasir dövrdə həqiqət və onun müəyyən edilməsinin qanunlarını nəzərdən keçirmək istəyiriksə, bu inkişafı bir bütün kimi təsəvvür edə bilməli və görə bilməliyik.

Həqiqət arayışı hələ qədim Babil fəlsəfəsində də əsas yer tuturdu. Bütün qədim Babil alimləri adın və ya terminin mənasını aşkar etmək üçün *bir sıra* hermenevtik üsullardan istifadənin əsas prinsiplərindən xəbərdar idilər və onların tətbiqində diqqətəlayiq bacarıq nümayiş etdirirdilər. Bunlar söz oyunları deyildi, həqiqəti üzə çıxarmaq məqsədi daşıyan təhlillər idi. Babil alimləri reallığı onun yazılı forması vasitəsilə dərk edirdilər. Beləliklə, onların oxumaları epistemologiyada təlim idi. Onların həqiqəti tapmaq üsulu var idi: “Oxuyuram, deməli, varam” Babil epistemologiyasının ilk prinsipi kimi qəbul edilə bilər. [7, ss. 9-10] Antik yunan fəlsəfəsi fəlsəfədə, həqiqətlə bağlı düşüncələr isə antik yunan fəlsəfəsində mühüm yer tutur. “IV əsr yunan filosoflarının qnoseoloji, psixoloji, etik və siyasi nəzəriyyələri bir-birindən kifayət qədər fərqli idi. Bununla belə hamı inanırdı ki, ağıl həqiqəti “görmə”nin formasını alır.” [6, s. 7] “Yunan nəzəriyyəsinin əksər müasir və postmodern tənqidçiləri subyektin obyektin qarşısında dayanmasına və onu neytral və təhrif edilməmiş şəkildə qavramasına imkan verən “müşahidəçi məsafəsini” də vurğulayırlar: “obyektiv həqiqət” obyektə dəqiqləşdirmək və onu müşahidəçi subyektədən ayrı saxlamaqla əldə edilir.” [6, s. 7]

Qədim dövrün fəlsəfi baxışlarını nəzərdən keçirərkən insan şüurunun həqiqəti müəyyən etmək üçün bir meyara, toxunula bilən, maddi bir meyara tutunmağa çalışdığını görürük. Çünki maddi və mənəvi aləmin arasında qalan insan bu ikisini əlaqələndirmədən mövcud ola bilməz: o sadəcə maddilikdən ibarət deyil, mənəvi mövcudluqla tamamlanır. Amma tamamilə mənəvi mövcudluqdan da ibarət ola bilmir, maddi aləmə tutuna bilmədən, əsaslanmadan, onu idrak etmədən mənəvi mövcudluğuna davam edə bilmir, meyarları mənəvi aləmdə əriyib itir. Başqa sözlə insan daim maddi aləmi dərk etməklə, dərk etdiyi bilikləri yoxlamaqla mənəvi varlığını zənginləşdirir. Qədim dövrün fəlsəfi baxışlarını ümumiləşdirərkən insanın varlığının bu iki aləm arasında sərhədləri

müəyyənləşdirməyə çalışdığını görürük. Qədim Babilə “reallığın onun yazılı forması vasitəsilə dərk edilməsi” – “oxuyuram, deməli, varam” prinsipi, fikrimcə, insanın həqiqəti maddiləşdirməyə yönələn mücadiləsini göstərməkdir. Varlığın mənəvi aləmdə başlayan insanın öz varlığını dərk etməsi üçün maddi aləmdə realizə olunmağa can atdığına bir nümunəsidir. Boşuna deyil ki, daha sonralar fəlsəfi fikir tarixində bu fikir “düşünürəm, deməli varam” şəklini almışdır. Antik yunan fəlsəfəsi isə irəli gedərək bu ələmləri ayırmış, obyektiv həqiqət anlayışını kəşf etmiş, onun sərhədlərini müəyyən etməyə çalışmışdır ki, bu, yuxarıdakı istinaddan aydın görünür. Sonrakı dövrdə fəlsəfi fikir bu yanaşmanı da mübahisələndirmişdir: “Kalvino dəfələrlə xatırladır ki, insan nöqtəyi-nəzəri subyektiv və perspektivlidir – müşahidəçi gördüklərini “qurur” və bununla da heç vaxt yunanların iddia etdiyi obyektivliyə və həqiqətə nail ola bilməz.” [6, s. 14]

İnsanın nəyi nə dərəcədə bilə-biləcəyini araşdıran fəlsəfi baxışlar və axtarışlar dövr keçdikcə gedən inkişafda yeni məzmunla əvəz olunur. Artıq “məsələ sadəcə olaraq “biz nə bilə bilirik?” qnoseoloji sualı deyil”. Postmodern dövrün fəlsəfi baxışlarını təhlil edən müəllif bununla bağlı aşağıdakıları qeyd edir: “Bodrilard iki əsas məqamda ənənəvi epistemologiyaya qarşı çıxır. 1) Əvvəlcə həqiqətin arxasınca gedən və “reallığı” üzə çıxarmağı hədəfləyən “bilik” proseslərimiz müasir dövrdə işləndiyi kimi təcrid olunmuş subyekt-obyekt əlaqəsi nəticəsində yarana bilməz. Burada müasir dövrdə iddia edilən bilik mənbəyi və ya əldə etmə prosesləri ilə bağlı spesifik mübahisələrdən daha ümumi və təməl bir tənqid, daha dəqiq desək, bir ayrılmadan söhbət gedir. 2) Çünki Bodrilard təkcə epistemoloji prosesləri problemlə hesab etmir, o, həm də həqiqətin və onun özlüyündə “reallığın” yox olduğunu xəbər verir. Buna görə də, Bodrilardın bir çox anlayışlarla sintez etdiyi simulyasiya nəzəriyyəsinə görə, həqiqət simulakrların **təkrar istehsalının məhdud dairəsindədir** və ona çatmaq üçün növbəti addım hiper-reallıqdır.” Qısaca “Baudrilyarda görə bizim biliyimiz var. Bununla belə, əsas problem bu məlumatın göndərici mənbəyə, müddəyə və ya istinad sistemə uyğunluğu və hətta belə bir maddənin və ya istinadın artıq mövcud olub-olmamasıdır. Yenə də bu problem bizi “nə

qədər bilə bilərik?” sualına aparır. [3, ss. 2-3]

Cinayət prosesual sübutetmə-dərketmə fəaliyyəti (cinayət prosesində həqiqətin müəyyən olunması) də bir xüsusi kimi ümumidə gedən bu formalaşma və inkişafın daim təsirinə məruz qalır. Cinayət prosesində bu məzmun belə konkretləşir: cinayət məsuliyyətinin yaranması, yəni obyektiv real həyatda cinayət qanunu ilə qadağan olunan əməl törədilməsinə əsaslı şübhələr olduğu andan – bu ifadəni qanunvericinin deyimi ilə belə dəqiqləşdirək: “Cinayətin törədilməsi və ya hazırlanması haqqında fiziki şəxs tərəfindən verilən ərizə, hüquqi şəxsin (vəzifəli şəxsin) və ya kütləvi informasiya vasitəsinin məlumatları, yaxud təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror tərəfindən bilavasitə aşkar edilmiş məlumatlar” (AR CPM, m. 46.2) və “cinayətin əlamətlərinə işarə edən kifayət qədər dəlillər” (AR CPM, m. 46.3) olduqda – cinayət prosesual sübutetmə-dərketmə fəaliyyəti:

- obyektiv real həyatda bu əməlin – cinayət hadisəsinin baş verib-vermədiyini
- baş veribsə, əməldə cinayət tərkibinin əlamətlərinin olub-olmadığını
- baş verən cinayət hadisəsinin hallarını müəyyən etmək üçün fəaliyyətə başlayır və proses boyunca “haqqında məlumat verilən əməlin” baş verib-vermədiyi – yəni, “məlumatların həqiqətə uyğunluğu”; əməldə cinayət tərkibinin əlamətlərinin olub-olmadığını, baş vermiş hadisənin hallarını müəyyən etməklə – yəni, obyektiv real həyatda baş vermiş hadisə ilə bağlı həqiqəti və digər zəruri hallarla bağlı həqiqəti müəyyən edir.

“Həqiqət, səhv və cinayət hüququ: hüquqi epistemologiyaya dair bir məqalə” əsərində müəllif Larry Laudan qeyd edir ki, “həqiqət, ədalətin təminatı olmasa da, onun əsas ilkin şərtidir” [5, s. 2]. O göstərir ki, “cinayət mühakiməsi ilk növbədə epistemik bir mühərrikdir, həqiqəti tez-tez əvvəlcə qarışıq ipuçları və göstəricilər massivindən çıxarmaq üçün bir vasitədir. Məhkəmələrdə səhvlərin azaldılmasına qərarlı olduğumuzu söyləmək, həqiqəti axtarmaqda ciddi olduğumuzu söyləməyin başqa bir yoludur. Əgər belədirsə, o zaman məhkəmə prosesini tənzimləyən prosedur və qaydaların doğrudan da “həqiqət üçün əlverişli” (“truth-conducive”; həqiqəti müəyyən etmək üçün şərait yaradan, kömək edən) uyğun olub-olmadığını soruşmaq tamamilə məqsədəuyğundur.” [5, s. 2] Müəllifin hər zaman qəbul edilən, lakin

heç vaxt konkretləşdirilməyən məqamları bu ifadələrlə işıqlandırmışdır. Beləliklə, qəbul edək ki, “həqiqət ədalətin ilkin şərtidir” və “o zaman məhkəmə prosesini tənzimləyən prosedur və qaydaların doğrudan da “həqiqət üçün əlverişli” olmalı olması əsas şərt (prinsip) kimi qəbul edilməlidir. Lakin cinayət mühakimə icraatı üçün prosedur qaydaları və prosesual normalar müəyyən olunarkən hər kəs tərəfindən qəbul edilən bu müddəa – yəni, həqiqətin müəyyən olunmasının rolu unudulur, bəzən hətta cinayət prosesual məcəllələrə bu əsas istiqamətin daxil edilməsində tərəddüd edilir və qanunvericilikdə istiqamətinin dəqiqləşdirilməsində tərəddüd edilən bir prosesin praktikadakı nəticələri nə dərəcədə dəqiq ola bilər ki. Cinayət prosesual qanunvericilikdəki bu məqamı müəllif belə aydınlaşdırır: “Hüquqi epistemologiya, əksinə, tanınmış bir araşdırma sahəsi kimi demək olar ki, mövcud deyil. Cinayət mühakiməsinin cinayət haqqında həqiqətin axtarışı olduğu müddəasının demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul edilməsinə baxmayaraq, mühakiməni çətinləşdirən çoxsaylı sübut qaydaları, sübutlar və hüquqi prosedur qaydalarının cinayətin aşkar edilməsini gücləndirib və ya həqiqətin müəyyən olunmasına mane olması ilə bağlı xeyli qeyri-müəyyənlik və çətinlik hökm sürür”. [5, ss. 2-3] Lakin danılmazdır ki, hüquqi epistemologiya cinayət prosesual sübutetmə-dərketmə prosesinin onurğa sütunudur, bu “görünməz qəhrəman” olmadan nə həqiqətə çatmaq, nə də ədaləti bərqərar etmək texniki baxımdan mümkün ola bilər, o, həqiqətə aparan yolun özüdür. Qeyd olunanları müəllifin bu fikri ilə tamamlamaq olar: “Düzgün düşülmüş hüquqi epistemologiya həm a) hansı mövcud qaydaların hansının həqiqəti təşviq etdiyini və hansının həqiqət axtarışına mane olduğunu müəyyən edən təsviri layihəni və b) ciddi maneələr yaradan qaydaların aradan qaldırılması və ya dəyişdirilməsi üçün mövcud qaydalarda dəyişikliklərin təklif edilməsinin normativ layihəsini əhatə edir.” [5, s. 3] Müəllif ona da diqqət çəkir ki, “daha da pisi odur ki, həqiqi hökmlərin çıxması ehtimalını artırmaq üçün mövcud qaydaların dəyişdirilə biləcəyi ilə bağlı çox az sistematik araşdırma aparılmışdır.” [5, s. 3]

Beləliklə, insanın həqiqət ehtiyacından qaynaqlanan fəlsəfi düşüncənin ilmək-ilmək işləyib hazırladığı qnesiologiyanın qanunlarına əsaslan-

raq formalaşan hüquqi epistemologiya cinayət prosesində sübutetmənin, o cümlədən sübutetmə-dərketmə fəaliyyətinin əsas sütununu əmələ gətirir, həqiqətin aşkar edilməsinə gedən yolu müəyyən edir. Bu baxımdan da, mövcud prosesual normalar və prosedurlar hüquqi epistemologiyanın işığında nəzərdən keçirilməli və detallı təhlil olunmalıdır. Unutmaq olmaz ki, cinayət prosesində mülki işlərdən fərqli olaraq həqiqətin müəyyən olunması birinci dərəcəli məsələdir və bu xarakterindən dolayı cinayət prosesinin bütün gedişatı və nəticələri bu məsələnin necə həll edildiyindən birbaşa asılıdır. Həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsinin (probleminin) həlli isə ona aparılan yolun düzgün qurulmasını tələb edir ki, bu da fəlsəfənin idrak qanunları, hüquqi epistemologiyaya nəzərə alınmaqla, cinayət prosesi – cinayət prosesual forma və prosesual normaların düzgün formalaşdırılması ilə mümkündür.

rakterindən dolayı cinayət prosesinin bütün gedişatı və nəticələri bu məsələnin necə həll edildiyindən birbaşa asılıdır. Həqiqətin müəyyən edilməsi məsələsinin (probleminin) həlli isə ona aparılan yolun düzgün qurulmasını tələb edir ki, bu da fəlsəfənin idrak qanunları, hüquqi epistemologiyaya nəzərə alınmaqla, cinayət prosesi – cinayət prosesual forma və prosesual normaların düzgün formalaşdırılması ilə mümkündür.

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi, <http://e-qanun.az/framework/46950>
2. Hacıyev Z., Fəlsəfə: ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: “Turan evi” nəşriyyatı, 2012, 488 s.
3. GÜZEL, Mehmet, Postmodern dövəndə epistemoloji hakikat sorunu: Baudrillard örneđi, Yüksek lisans tezi, Bursa: 2014, 104 s. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/6444/1/363759.pdf>
4. TÜRKMEN AKSU, Sevinç, Hakikat sevgisi ve hakikat arzusu olarak felsefe: Platon ve Spinoza // FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), sayı: 24, 2017 Güz, s. 277-294, www.flsfdergisi.com
5. Laudan, L., Truth, Error, and Criminal Law, An Essay in Legal Epistemology, New York: Cambridge University Press, August 2006, 256 p., www.cambridge.org/9780521861663
6. Nightingale, A.W., SPECTACLES OF TRUTH IN CLASSICAL GREEK PHILOSOPHY: *Theoria* in its Cultural Context, New York: Cambridge University Press, August 2004, 322 p. www.cambridge.org/9780521838252
7. Van De Mieroop, Marc. Philosophy before the Greeks: the pursuit of truth in ancient Babylonia, New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 2016, 297 p.

Aygun Jabiyeva

The transition of the category of truth from philosophy to the criminal process - from the general to the particular

Determining the truth in the criminal process is a special manifestation, a specific form of the approach to determining the truth about the world, which has been the object of interest and the main issue of philosophical thought since ancient times. This article is a brief overview of approaches to truth and the determination of truth in philosophy and describes its transformation into the criminal process.

Айгюнъ Джабиева

Переход категории истины из философии в уголовный процесс - от общего к частному

Установление истины с древних времен была одним из основных направлений творческой деятельности философов. Истина всегда рассматривалась в созидательной деятельности мыслителей как основа познания философии мира. Данная статья представляет собой краткий обзор подходов к истине и определению истины в философии и описывает ее трансформацию в уголовном процессе.

Elman ABBASOV

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq Münasibətlər və Hüquq
Fakültəsinin baş müəllimi

Emin ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq Münasibətlər və Hüquq
Fakültəsinin müəllimi
aliyev.e.e@gmail.com

MİKROOBYEKT LƏRİN MADDİ SÜBUT QİSMİNDƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN PROSESSUAL QAYDASI

Açar sözlər: mikroobyekt, maddi sübut, prosesual qayda, məhkəmə ekspertizası, eksperiment.

Ключевые слова: микрообъект, вещественное доказательство, процессуальное правило, судебная экспертиза, эксперимент.

Keywords: microobject, material evidence, procedural rule, forensic examination, experiment.

Məlum olduğu kimi, cinayətin və cinayətkarın izlərinin tapılması həm kriminalistik texnikanın, həm də istintaq taktikasının vəzifəsidir. Bunlar arasındakı fərq bu məsələnin həllinə yönəlmiş üsul və vasitələrin müxtəlifliyindədir. Əgər kriminalistika texnikası qarşılıqlı təsir obyektlərinin və izlərinin tapılmasında istifadə olunan metodların və texniki vasitələrin xüsusiyyətlərinə əsaslanırsa, istintaq taktikası cinayətkarın fəaliyyətinin modelləşdirilməsinə əsaslanır.

Cinayət hadisəsi ilə bağlı olan mikroobyektlər cinayət mühakimə icraatı əsasında cinayət işləri üzrə həqiqətin müəyyən olunduğu sübutların maddi mənbələrindən biridir. Ona görə də onların hüquqi statusu və sübutetmədə taktiki məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin mikroobyektlərin hüquqi təbiəti haqqında məsələ cinayət mühakimə icraatında və normativ aktlarda özünün dəqiq təsvirini tapmamışdır. Mikroobyektlər cinayətin istənilən maddi izləri kimi sübutlar ka-

teqoriyasına aiddir. Digər tərəfdən isə xüsusi izlər qrupudur ki, bu da onların kiçik ölçüləri ilə, aşkar olunması, qeydə alınması və götürülməsi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Təcrübədə bu hal mikroobyektlərin müxtəlif növlərinin aşkar və qeyd olunması, götürülməsi, prosesual təsbiti ilə bağlı hüquq normalarının təyinində müəyyən çətinliklər yaradır. Sübutetmədə digər izlərlə müqayisədə onların eyni əhəmiyyətli olmamaları təsəvvürünü doğurur. Fikrimizcə, mikroobyektlərin spesifik xassələri heç bir vaxtlə onların xüsusi prosesual status daşımaları üçün əsas ola bilməz. Hüquq normalarına uyğun olaraq əldə edilmiş bütün sübutlar eyni dərəcədə qiymətlidir. V.V.Bibikov mikroobyektləri xüsusi maddi sübutlara aid edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu vurğulayır. [1, s.51] Biz burada V.V.Bibikovun mövqeyi ilə tam razılığa bilmərik. Ona görə ki, bu hazırda qüvvədə olan cinayət-prosesual qanunvericilik normaları ilə ziddiyyət təşkil edir.

Mikroobyektlərin ümumi anlayışına ontoloji və qnoseoloji baxımdan müəyyən əlavələr etmək olar. Ontoloji tərəf mikroobyektlərin obyektiv mövcud olmasında ifadə olunur. Anlayışın qnoseoloji tərəfi onların informativliyinə, maddi izlərdə əks olunan informasiya ilə cinayət hadisəsinin idrakı imkanında ifadə olunur. Mikroobyektlərin ontoloji və qnoseoloji mahiyyətinin açılmasını onların hüquqi təbiətinin xarakteristikası və sübutedici əhəmiyyəti üçün başlanğıc nöqtə he-

sab edilə bilər. Bunu yalnız o halda etmək olar ki, mikroobyektlərin anlayışının obyektiv və idrak tərəfləri cinayət mühakimə icraatının ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı mərhələlərində qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş praktiki istifadə formaları ilə qırılmaz əlaqə və bağlılıqda nəzərdən keçiriləcəkdir.

Mikroobyektlər yalnız qanun tərəfindən uyğun hüquqi status daşdığı halda prosessual-hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses digər obyektləri cinayət mühakimə icraatına daxil edilməsinə analoji ola bilər, eyni zamanda təşkilati və ya prosessual planda fərqlənə bilər. Bu hipotetik gümandır və yalnız cinayət-prosessual qanunvericilik normalarına uyğun əlavə və dəyişikliklərin qəbulundan sonra reallığa çevrilə bilər. O mənada ki, "hüquqi status" ifadəsi cinayət-prosessual və kriminalistika elmində geniş tətbiq edilir. Məsələn, şahidin, zərərçəkənin, şübhəli, təqsirləndirilən şəxsin, ekspertin və s. hüquqi statusu kimi ifadəsi cinayət mühakimə icraatının hüquqi mövqeyini vurğulamağa imkan verir. Mikroobyektlərin prosessual statusu ilk növbədə onların maddi sübutlara aid edilməsi imkanı ilə müəyyən olunur. Şərh olunanlar, tam şəkildə cinayət prosesində maddi sübutlar adlandırılan digər müxtəlif obyektlərə də aid edilir. Maddi sübut anlayışı o deməkdir ki, obyekt cinayət haqqında digər məlumatlardan-sübutlardan istintaq hərəkətlərinin protokolları, digər sənədlər və s. fərqləndirən əlamətlərə malikdir. Maddi sübutlar cinayət mühakimə icraatına cəlb edilmiş cinayətin alətləri, cinayətəkar hərəkətlərin yönəldiyi predmetlər, cinayətəkar yolla əldə edilmiş pullar və digər sərvətlər, həmçinin cinayət hadisəsi haqqında informasiyanı əks etdirən cinayət prosesindən kənar digər predmetlər və sənədlərdir.

Azərbaycan Respublikası CPM-nin 128.1-ci maddəsinə uyğun olaraq öz xüsusiyyətinə və əlamətlərinə, mənşəyinə, aşkar edildiyi yerə və vaxtına və ya üzərində hadisənin izlərinin saxlanıldığına görə cinayət təqibi əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsinə kömək edən hər bir əşya maddi sübut hesab edilə bilər. [2, s. 158]

Prosessual qanunvericiliyə görə bilir ki, aşağıdakı əşyalar maddi sübut kimi qəbul edilə bilər:

1) cinayətin törədilməsində istifadə edilən əş-

yalar (alət və əşyalar);

2) cinayət nəticəsində əldə edilən əşyalar, yəni cinayətəkarın yönəldiyi predmetlər;

3) cinayətin aşkarı və cinayət işinin hallarının müəyyən olunması vasitəsi kimi çıxış edə bilən digər predmetlər və sənədlər.

Həmçinin cinayət hadisəsi ilə bağlı olan və onun haqqında informasiya daşıyan maddi obyektlər maddi sübutlara aid edilə bilər.

Cinayət-prosessual qanunda maddi sübutların cinayət təqibi üzrə icraatın materiallarına əlavə edilməsi haqqında müstəntiqin qərarının nə vaxt və hansı müddətdə çıxarılması barədə konkret göstəriş yoxdur. Hüquq ədəbiyyatında isə bu barədə müxtəlif məqsədlər mövcuddur. Məsələn, Q.B.Karnoviç cinayət işinə aidiyyəti olan predmetlər və ya mikroobyektlər aşkar olunduqdan, qeydə alındıqdan və götürüldükdən dərhal sonra belə qərarın çıxarılmasını təklif edir. [3, s. 13-15]

A.N.Selivanovun fikrincə isə belə bir qərar yalnız predmetlər və ya mikroobyektlər həqiqətən cinayətin izlərinin əks etdirdiyi halda çıxarılmalıdır. [4, s. 23]

Digərləri isə hesab edirlər ki, makro və ya mikro obyekt kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətlər daşdığı zaman işin hallarına aid olduqda belə bir qərar çıxarılmalıdır.

CPM-nin 128.2-ci maddəsinə görə əşyanın maddi sübut kimi tanınması haqqında qərar təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən qəbul edilir. Təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə qərarı maddi sübutun cinayət təqibi üzrə icraatın materiallarına əlavə edilməsi formasında qəbul edir. [2, s. 158]

Maddi sübutların və digər əşyaların saxlanması qaydaları CPM-nin 129-cu maddəsi ilə müəyyən olunur. [2, s. 158]

Eyni zamanda maddi sübutların cinayət hadisəsi ilə bağlı olması onları digər maddi obyektlərdən fərqləndirir. Yəni, obyektlərin prosessual status daşdığını təsbit etmək üçün qeyd olunan əlaqənin olmasını obyektiv olaraq müəyyən etmək zəruridir.

A.S.Jeleznyak hesab edir ki, cinayət hadisəsi ilə bağlı olan, qanunla müəyyən olunmuş qayda-
da aşkar edilərək götürülmüş hər bir obyekt o cümlədən mikroobyekt cinayət təqibi icraatının

materiallarına əlavə edilməsi haqqında qərarın çıxarıldığı andan asılı olmayaraq maddi sübutdur. [5, s. 42]

Düşünürük ki, belə bir mövqe ilə razılaşmaq düz olmaz. Çünki buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müstəntiq tərəfindən qəbul edilmiş qərar yalnız bu obyektləri cinayət işi materiallarına aidiyyətini formal olaraq təsdiq edən prosesual formadır. Qanunda isə formal xarakter daşıyan norma yoxdur.

Mikroobyektlərin ekspertizası haqqında qərarın çıxarılması zamanı ən mühüm məsələlərdən biri sualların düzgün seçilməsidir. Məhz bu suallar ekspert tədqiqatının istiqamətini və həcmi müəyyən edir.

M.B.Vanderin mövqeyinə görə mikroobyektlərə aidiyyəti olan sualların qoyulmasına yanaşma ondan ibarətdir ki, qərar çıxararkən mümkün ekspert tədqiqatı metodu haqqında güman və ehtimallar deyil, ilk növbədə sübutetmə predmeti, ekspertiza vasitəsilə müəyyən olunmalı hallar nəzərə alınır. [6, s. 45-48]

Hazırda kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məsələlər eyniləşdirici və eyniləşdirici olmayan məsələlərə bölünür. Ekspertiza qarşısında qoyulan eyniləşdirici olmayan suallar işin müxtəlif hallarını müəyyən etməyə kömək edir, lakin onlar müəyyən obyektin eyniləşdirilməsinə istiqamətlənməmişdir, burada onlar ibtidai istintaqın başlanğıc və ilkin mərhələsində mühüm rol oynayırlar. Obyekt daşıyıcılarında mikroobyektlərin mövcudluğu ilə bağlı ekspertiza qarşısında aşağıdakı eyniləşdirici olmayan suallar daha tez-tez qoyulur:

- obyekt-daşıyıcıda (predmet ətraflı təsvir olunur) müəyyən növ hissəcik (istintaqı maraqlandıran mikroobyekt göstərilir) varmı?

- obyekt-daşıyıcıda (predmet ətraflı təsvir olunur) konkret maddələrin və ya materialların (neft, boya, sement və s.) mikroobyektləri varmı?

- tədqiq edilmiş maddənin (materialın) kütləsində müəyyən növ kənar mikroobyektlər varmı?

Ekspert qarşısında həddən artıq ümumi formada mikroobyektlərin müəyyən olunmasını əhatə edən sualların qoyulması düzgün deyildir. Məsələn, makroobyektin səthində hər hansı bir kənar mikroobyek barədə qoyulan sual belələrindən hesab oluna bilər. Çünki istənilən obyektin səthində

çoxsaylı kənar hissəciklər var. Mikroobyektin hər hansı bir səthdə və ya həcmdə olması barədə sual müstəntiqin özü onları aşkar edə bilmədiyi halda qoyula bilər, çünki bunun üçün xüsusi biliklərin, bacarıqların, mürəkkəb cihazların tətbiqi zəruriliyi yaranır. Ümumən ekspertiza vasitəsilə mikroobyektlərin aşkarı prosesi xüsusi biliklərdən istifadə etməklə yeni faktın müəyyən edilməsidir [7, s. 54-71]. Hazırda Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin laboratoriyalarında mikroobyektlərin aşkar edilməsi üzrə tədqiqatlar həyata keçirilir.

Məhkəmə ekspertizası - cinayət-prosesual qanunla müəyyən olunan sübutların tədqiqinin xüsusi formasıdır. A.P.Rıjakovun qeyd etdiyi kimi, məhkəmə ekspertizası tədqiqatına yalnız sübutlar məruz qala bilər. [8, s. 73]

Beləliklə, M.B.Vanderin [6, s. 45-48] və A.P.Rıjakovun [8, s. 55] fikirlərinə diqqət etdiyimiz zaman hər iki müddə arasında uyğunsuzluğun olduğunu görə bilərik. Belə ki, təcrübə qarşısında qanunauyğun olaraq aşağıdakı suallar yaranır. Məsələn, ilk növbədə hansı andan etibarən hadisə yerinə baxış zamanı aşkar olunan obyektlər maddi sübut statusunu alır; ikincisi isə ekspertizanı keçirərkən ekspertin maddi sübutları o cümlədən mikroobyektlərin aşkar olunması ilə məşğul olmaq hüququ varmı?

M.B.Vanderin deyil, digər müəlliflərin də cinayətlərin açılması və istintaqında mikroobyektlərdən istifadə məsələlərinə həsr olunmuş vəsaitlərində ekspertiza qarşısında həll edilmək üçün qoyulan suallardan biri, hətta birincisi bu və ya digər mikroobyektin obyekt-daşıyıcıda olması haqqında sualın qoyulması təklif olunur. [6, s. 45-48] İstintaq təcrübəsində isə belə tövsiyələr nəzərə alınmaya bilməz. Birincisi, bu məlumatları kifayət qədər tanınmış kriminalist alimlər M.B.Vander, N.İ.Malanyina, V.N.Xrustalev və başqaları verir, ikincisi isə kriminalistik ədəbiyyatlarda digər tövsiyələrə rast gəlinmir.

M.B.Vanderin belə bir müddəası özünü doğrultmur. Ona görə ki, bəzən müstəntiqlər özləri mikroobyektləri aşkar edə bilmirlər, çünki bunun üçün xüsusi biliklərin, bacarıqların, mürəkkəb cihaz və avadanlıqların tətbiqinə tələb yarandığı halda bu avadanlıqlardan istifadə olunmur. [6, s. 47]

Qeyd olunan bu uyğunsuzluq fikrimizcə iki yolla həll edilərək aradan qaldırıla bilər. Hesab edirik ki, mikroobyektlərin xüsusi növ maddi sübutlar kateqoriyalı obyektlərə ayrılmasının heç bir obyektiv əsası yoxdur. Mikroobyektlər də aşkar olunan, təsvir olunan və cinayət prosesində istifadə olunan bütün digər obyektlərdən prosesual baxımdan fərqlənməməlidirlər. Yəni, yeganə yol qanunvericilik, normativ, idarədaxili aktların, elmi-metodiki tövsiyələrin razılaşdırılması və onlardan mikroobyektlərin aşkarı, qeydə alınması, götürülməsi, tədqiqi və istifadə prosesində praktiki olaraq tətbiqindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir halda mikroobyektlər xüsusi növ obyektlərdir və bu xüsusiyyət onların kiçik ölçüləri ilə bağlıdır. Məsələn, əgər hadisə yerində aşkar olunmuş odlu silah heç bir xüsusi şübhə olmadan müstəntiq tərəfindən maddi sübutlara aid edilirsə, onda mikroobyektlər üçün belə əlaqəni müəyyən etmək bir çox hallarda olduqca mürəkkəbdir.

Cinayət prosesual məcəllədə müstəntiq istintaq hərəkətlərinin keçirilməsinə mütəxəssisin cəlb edilməsi imkanı haqqında müddəa vardır (AR CPM-nin 85.4.3-cü maddəsi). [2, s. 79] Fikrimizcə, bu mikroobyektlər haqqında obyektiv məlumatlar əldə etməyə imkan verən şərtidir və bu əsasda mikroobyektlərin maddi sübut kimi qəbul edilməsi mümkündür.

Cinayət-prosesual qanunvericiliyə əlavələrin edilməsi ilə bağlı V.V.Stepanovun təklifini V.Y.Qoryunov da müdafiə edir və bunda qanun səviyyəsində ilkin tədqiqatların keçirilməsinin normativ tənzimlənməsinin və inkişafının ilkin şərtini, o cümlədən sübutlar keyfiyyətində mikroobyektlərin ilkin tədqiqinin prosesual cəhətdən tənzimlənməsini görür. [9, s. 16-18]

V.Y.Qoryunovun mövqeyi ilə biz də razılaşırıq ki, ilkin tədqiqatların hüquqi tənzimlənməsinin idarədaxili, normativ-hüquqi səviyyəsi praktiki işçilərin qarşılaşdıqları problemləri həll etmir, çünki bu növ tədqiqatlar prosesual qanunvericiliklə nəzərdə tutulmamışdır. Bütün bunlar problemin həlli yollarından biridir. Cinayət prosesinə mikroobyektlərin cəlb edilməsinin texnologiyası ilə bağlı onların ilkin tədqiqi haqqında müddəaları nəzərdən keçirərkən həm prosesual, həm də

qeyri-prosesual hərəkətlərin aşağıdakı sxemi təklif oluna bilər: [9, s. 16-18]

1. Hadisə yerinə baxış;
2. Mikroobyektlərin aşkar edilməsi və möhkəmləndirilməsi;
3. Mikroobyektlərin götürülməsi;
4. Mikroobyektlərin ilkin tədqiqi;
5. Maddi sübut keyfiyyətində mikroobyektlərə baxış;
6. Mikroobyektlərin maddi sübut keyfiyyətində təsbit edilməsi;
7. Mikroobyektlərin məhkəmə ekspertizasının keçirilməsi;
8. Sübut kimi mikroobyektlərin tədqiqi;

M.B.Vander düzgün olaraq göstərir ki, bir çox hallarda mikroobyektlərin aşkarı, götürülməsi və tədqiqi üçün təkə müstəntiqin deyil, həm də mütəxəssis-kriminalistin gücü və səyləri kifayət etmir. Çünki həqiqətən də dar ixtisaslı biliklərin, müəyyən bacarıqların, mürəkkəb avadanlıq və cihazlardan istifadəni tələb edir. [6, s. 15]

Hesab edirik ki, mikroobyektlərin cinayət prosesinə cəlb edilməsinin, yəni onların maddi sübut kimi qəbul edilməsi heç bir böyük problem yaratmır.

AR CPM-nin 236.1-ci maddəsində göstərilir ki, cinayətin izlərinin, sübut mənbəyi ola biləcək digər maddi obyektlərin aşkar edilməsi, cinayətin törədilmə hallarının və iş üçün əhəmiyyətli olan digər halların müəyyən edilməsi məqsədi ilə müstəntiq hadisə yerinin, binaların, sənədlərin, əşyaların, insan meyitinin və heyvan cəsədinin baxışını aparır. [2, s. 247] Müstəntiqin istintaq hərəkətində mütəxəssis cəlb etmək hüququ vardır. Əgər hadisə yerinə baxış zamanı istintaq hərəkətində iştirak edən mütəxəssis-kriminalist mikroobyektləri aşkar edə bilməyibsə onların olmasının mümkünlüyü istisna edilmirsə, onda mikroobyektlərin aşkarı və götürülməsi məqsədi ilə keçirilən istintaq baxışına maddələrin, materialların və məmulatların tədqiqatı üzrə ixtisaslaşmış ekspert cəlb etməlidir.

Bu izlər ya obyektlə birlikdə, ya da obyekt-dəşiyicinin bir hissəsi ilə birgə götürülür. AR CPM-nin 128 və 236-cı maddələrindəki müddəaları hərfi mənada başa düşsək mikroobyektlərin yerləşdikləri obyektlə birlikdə götürülməsi zamanı

mikroobyekt və daşıyıcı-obyekt maddi sübuta çevrilir. [2, s. 158, 247]

Belə bir müddəa cinayət-prosessual qanuna uyğun gəlir, çünki maddi sübutlar müayinə və baxışı aparılan və cinayət işi materiallarına əlavə edilən obyektlərdir.

Prosessual qanunvericiliklə müqayisəli tədqiqat üçün əldə olunan nümunələrin saxlanması və istifadəsi qaydalarını, onların sonrakı "taleyini", maddi sübut olub-olmaması və s. məsələləri tənzimləmir. Lakin bu hərəkətin yerinə yetirilməsində protokolun tərtib olunmasına xüsusi ilə diqqət yetirmək vacibdir.

Kriminalistikada və prosessual qanuna görə müqayisəli tədqiqat olunan nümunələrinin və maddi obyektlərin, maddi sübutların xassələrinin oxşarlığı, maddi sübutların tədqiqi və istifadə qaydalarını tənzimləyən prosessual qanunvericiliyin ümumi normalarını onlara da aid etməyə və onlara münasibətdə tətbiq etməyə imkan verir.

Fikrimizcə, cinayət-prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq nümunə mikroobyektlərin hüquqi statusunu, saxlanma yeri və müddətləri və s. məsələləri AR CPM-nin 273-cü maddəsində qeyd olunan nümunələrin hüquqi statusunu izah edən sözlərin əlavə edilməsi də kifayət edə bilər. Belə dəyişiklik və əlavə cinayətlərin açılması və istintaqı, cinayət işlərinə məhkəmə baxışı prosesində mikroobyektlərin müqayisəli tədqiqat nümunələrindən istifadə zamanı yaranan bir çox mübahisəli məsələləri aradan götürməyə imkan verərdi. [2, s. 281] Məsələn, CPM-nin qeyd olunan maddəsinə aşağıdakı redaksiyada yeni hissəsinin əlavə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Müqayisəli tədqiqat üçün götürülmüş nümunələr cinayət işinin materiallarına əlavə olunur və maddi sübutların saxlanması qaydalarına uyğun olaraq saxlanılır. Müqayisəli tədqiqat nümunələri ekspertizanın keçirilməsi gedində tamamilə məhv edildikdə və ya sərf olunduqda bu hal ekspert rəyində xüsusi olaraq qeyd edilir.

Bir qrup alim hesab edir ki, nümunələr dəyişdirilən və əvəz edilən maddi sübutlardır. Ona görə də onları cinayət işinin materiallarına əlavə etməyə lüzum yoxdur. Fikrimizcə bu mülahizə dəqiq deyildir. Bütün hallarda nümunə-mikroobyektlərin dəyişdirmə imkanı realizə oluna bilməz.

Məsələn, şəxs ölmüşdür, bununla bağlı əvvəllər götürülmüş nümunələrin əvəz edilməsi məqsədilə ondan yeni nümunələr götürmək imkanı yoxdur. Nümunələrin dəyişdirilməsi imkanını qəbul etmək qanunçuluq prinsipindən, bir obyekt digər obyektə əvəz etməyə, dəyişdirməyə, mikroobyektin itirilməsinə yol verməməkdən və s. imtina deməkdir.

Nümunə mikroobyektlər Azərbaycan Respublikası CPM-nin 242, 243, 245 və 247-ci maddələri axtarış və götürmə kimi istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi nəticəsində və ya tanınma üçün bilavasitə şübhəli və təqsirləndirilən şəxsdən, şahiddən və ya zərərçəkəndən götürülə bilər. [2, s. 254-258] İstənilən halda cinayət prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq axtarış, götürmə və ya tanınmanın keçirilməsi haqqında qərar çıxarılır və istintaq hərəkətləri keçirildikdən sonra protokol tərtib edilir.

İstintaq hərəkətlərinin keçirilməsi nəticəsində götürülən nümunələri bəzi tədqiqatçılar istintaq nümunələri adlandırmağı və bununla da ekspert və əməliyyat-axtarış nümunələrindən onları fərqləndirməyi təklif edirlər.

Ekspert nümunə mikroobyektlər olaraq ekspert tərəfindən ona tapşırılmış ekspertiza icraatı zamanı götürülmüş nümunələr başa düşülür. Belə nümunələr adətən ekspert tədqiqatının rahat, rəşional və effektiv aprılması məqsədi ilə götürülür. Məsələn, ekspertizaya təqdim olunmuş qıfılın mişarlanması zamanı alınmış eksperimental dəmir yonqarları hadisə yerinə baxış zamanı aşkar olunmuş metal qırıntılarının mikrohissəcikləri ilə müqayisəsi həyata keçirilir. Mikroobyektlərin ekspert nümunələri həmişə eksperimental olur və onların götürülməsi qanunla deyil, konkret ekspert tədqiqatlarının keçirilməsi üzrə metodiki tövsiyələrlə və idarədaxili normativ sənədlərlə, təlimatlarla tənzimlənilir.

Ekspert tərəfindən aparılan eksperiment bir qayda olaraq məcburi prosesdir və müstəntiq tərəfindən ekspert tədqiqatı qarşısında qoyulan sualların qəti və birmənalı şəkildə əsaslandırılması üçün əhəmiyyətlidir. Bir sıra hallarda eksperimental izlərin-mikroobyektlərin alınması izyaraıcı predmetin öz ilkin eyniləşdirici əlamətlərinin itirilməsi riski ilə bağlıdır. Belə olduğu təqdirdə

isə eksperimental iz-nümunə təkrarolunmayan obyekt olur və bunsuz ekspertin nəticələri şübhə altına alına bilər. Mikroobyektlərin müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrini ekspert tərəfindən tədqiq olunan izlərin qoyulması ehtimal olunan obyekt haqqında informasiyanın əldə edilməsi məqsədilə götürülür. Bunun əsas məqsədi isə fərdi eyniləşdirmə və eyniləşdirmə olmayan qrup mənsubiyyətinin müəyyən olunması prosesində müqayisənin aparılması üçün zəruri olan əlamət-

lərin aşkar edilməsidir.

Əməliyyat-axtarış nümunələri şəklində olan izlər, mikroobyektlər indiyə qədər kriminalistik tədqiqatlarda və ədəbiyyatlarda əks olunsa da kifayət qədər deyil. Çünki günü-gündən inkişaf edən sivilizasiya, təhsil sistemi və texniki avadanlıqlar imkan verir ki, bu sahədə daha da ətraflı və müasir tədqiqatlar aparıb metod və metodikaların hazırlanması həyata keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Бибиков В.В. Микрообъекты в раскрытии и расследовании преступлений. -М., 1985, 129 с.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Həqiqət Yayın Evi, 2022, 640 s.
3. Карнович Г.Б. К вопросу о классификации вещественных доказательств // Советская криминалистика на службе следствия. Вып. 8. -М., 1956.-с. 13-15.
4. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С, Корухов Ю.Г. Криминалистика. Учебник. М: Инфра-М, Норма, 2017. 928 с.
5. Железняк А.С. Материальные следы - важный источник криминалистической информации. - Омск, 1975, 217 с.
6. Вандер М.Б. Понятие и значение микрочастиц в криминалистике // Правоведение. - М., 1978. - № 8. - с. 45-48.
7. Mərkəzdə mövcud olan məhkəmə ekspertizalarının predmeti, obyektləri və həll etdiyi məsələlərə dair suallar toplusu. Naxçıvan: "Əcəmi" 2022, 72 s.
8. Рыжаков А.П. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. - 2-е изд., изм. и доп. - М., 2002, 507 с.
9. Горюнов В.Ю. К определению понятия предварительного исследования следов // Экспертиза на службе следствия: Тезисы докладов науч. - практ. конф. / Редкол.: Ярмак В.А. и др. - Волгоград, 1998. -с. 16-18.

Эльман Аббасов

Эмин Алиев

Процессуальные правила использования микрообъектов в качестве вещественных доказательств

В статье говорится о микрообъектах, являющихся одним из специальных и важных объектов исследования при раскрытии преступлений, и процессуальных правилах их использования. Микрообъекты, связанные с уголовным происшествием, являются одним из вещественных источников доказательств, определяющих истину по уголовным делам на основании уголовного судопроизводства. Здесь подробно рассматривается их правовой статус и тактический вопрос при доказательстве..

Также в статье изучены исследования, проводимые в этой области в мировой практике и приведены примеры.

Elman Abbasov
Emin Aliyev

The procedural rule of the using of microobjects in material evidence

In the article the authors deal with microobjects, which are one of the special and important research objects in solving crimes, and the procedural rules of their use. The microobjects which are related to a criminal incident are one of the most important material sources of evidence that determine the truth in criminal cases on the basis of criminal proceedings. Here, their legal status and the tactical issue of evidence has been examined in detail.

Also, in the article, the researches conducted in this field in the world experience has been studied and examples are shown.

Rasim İSAQOV

DİN-in Polis Akademiyasının
“Kriminalistika” kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

İFADƏLƏRİN YERİNDƏ YOXLANILMASININ TAKTİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: İfadənin yerində yoxlanılması, istintaq hərəkəti, ifadəsi yoxlanılan şəxs.

Ключевые слова: Проверка показаний на месте, следственное действие, лицо которого проверяется показаний.

Key words: Verification of testimony on the spot, an investigative action whose person's testimony is being verified.

İfadənin yerində yoxlanılması kompleks xarakterə malik olan elə bir istintaq hərəkətidir ki, onun tərkibində digər istintaq hərəkətlərinin (istintaq baxışı, dindirmə, istintaq eksperimenti, tanınma üçün təqdim etmə və s.) elementləri də daxildir.

Lakin bununla belə o, qeyd edilən istintaq hərəkətlərindən tamamilə fərqlənir.

A.N.Vasilyev və S.S.Stepiçevin fikrincə ifadənin yerində yoxlanılmasının mahiyyəti, ifadəsi yoxlanılan şəxsin baş vermiş cinayətin ayrı-ayrı hallarını, eləcə də bu halların baş verdiyi yeri göstərməsindən ibarətdir.

R.S.Belkin ifadənin yerində yoxlanılmasının mahiyyətindən bəhs edərək qeyd edir ki, müstəntiq ifadəni yerində yoxlayarkən bilavasitə dindirilən şəxsin ifadəsində göstərilən yerin mövcud olması, həmin yerə dindirilən şəxsin necə və hansı yolla gəlib-getməsi, eləcə də bir neçə şahid və təqsirləndirilən şəxsin ifadələri arasında hansı yer haqqında ziddiyyətin olub-olmaması barədə, dindirilən şəxsin işin həqiqi halları barədə bilib-bilməməsi və s. barədə qəti qənaətə gəlməlidir.

Bununla yanaşı, R.S.Belkin ifadənin yerində yoxlanılması zamanı bu və ya digər hərəkətlərin nümayiş etdirilməsində də yol verir.

V.Y.Koldin də bu mövqedən çıxış edir. İfadənin yerində yoxlanılmasının mahiyyəti, alimlərin

fikrincə, şübhə edilən şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin, zərərçəkmiş şəxsin və şahidin ifadəsini yoxlamaq, həmin ifadələrin dəqiqliyini müəyyənləşdirmək və yeni sübutlar əldə etməkdən ibarətdir.

Müstəntiq ifadənin yerində yoxlanılması prosesində hansı məsələləri və hansı ardıcılıqla yoxlamağın və tədqiq etməyin zəruriliyini, hadisə yerinə necə yaxınlaşmağı, bəzi obyektlərin və izlərin şəraitini aydınlaşdırmalıdır.

İfadənin yerində yoxlanılması zamanı ilkin hazırlıq hərəkətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- ifadənin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətinin keçirilmə vaxtının müəyyən edilməsi;
- zəruri elmi-texniki vasitələrin, yardımçı alətlərin və materialların seçilməsi və hazırlanması;
- istintaq hərəkətinin gedişatında iştirakı zəruri olan şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi;
- zəruri hallarda istintaq iştirakçılarının nəqliyyat vasitəsilə təmin edilməsi.

İfadənin yerində yoxlanılması gündüz aparılmalıdır. Lakin bəzi hallarda bu istintaq hərəkətinin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün, bütün məsələlərin tam aydınlaşdırılması üçün yerli şərait nəzərə alınır, həm də aparılan vaxt, hətta saata qədər müəyyən edilir.

İfadənin yerində yoxlanılmasının xüsusiyyətlərindən və onun nəticələrindən asılı olaraq müstəntiq əvvəlcədən zəruri elmi-texniki vasitələri (foto və video aparatları, maqnitofon, ölçü cihazları, kompas, izlərlə işləmək üçün vasitələr və s.) seçməli və onların iş üçün yararlı olub-olmamasını yoxlamalıdır.

Zəruri hallarda metalxtaran, meyitaxtaran cihazdan, portativ ultrabənövşəyi lampadan (UFO), həm də müxtəlif şəraitdə, (suda, yeraltı qurğular-da) maneələrin dəf edilməsi üçün müxtəlif alət-

lərdən və yardımçı qurğulardan (mexanizm, cihaz) və qablaşdırıcı materiallardan istifadə oluna bilər.

İfadəsi yoxlanılan şəxsin öz ifadəsinin yerində yoxlanılmasında könüllü iştirak etmək haqqında arzusunun olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin ifadə verməkdən imtina etmək hüququ olduğuna görə, onların bu istintaq hərəkətinin aparılmasında iştirakı bütün hallarda könüllü olmalıdır. Şahid və zərərçəkmiş şəxs bu istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsində iştirak etməkdən imtina edə bilməz (çünki onlar ifadələrinin yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi üçün təkrar ifadə verməyə borcludurlar).

Təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin müdafiəçisi ifadənin yerində yoxlanılmasında iştirak etmək hüququna malikdir. Müstəntiq ifadənin yerində yoxlanılmasının vaxtı və yeri haqqında müdafiəçiyə əvvəlcədən məlumat verməlidir. Müdafiəçi iştirak etmək arzusunu bildirdikdə, istintaq hərəkətinin onun iştirakı ilə keçirilməsi təmin edilməlidir.

Müstəntiq bütün istintaq hərəkətlərində olduğu kimi təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin ifadələrinin yerində yoxlanılmasında da müdafiəçini istintaq hərəkətinin aparılması vaxtı və yeri barədə xəbərdar etməlidir.

İfadənin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətinin xarakterindən və məqsədindən asılı olaraq müstəntiq zəruri hallarda tərəcəməçinin və mütəxəssisin iştirakını təmin etməlidir. İfadənin yerində yoxlanılmasında prokuror, ifadəsi yoxlanılan cinayət prosesi iştirakçılarının qanuni nümayəndələri, habelə müəllim, həkim və digər şəxslər iştirak etmək hüququna malikdirlər. Tutulan və ya həbsdə saxlanılan şübhəli, yaxud təqsirləndirilən şəxslərin ifadələrinin yerində yoxlanılması zamanı müstəntiq onların qaçmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görməlidir.

İfadənin yerində yoxlanılmasına başlamazdan əvvəl müstəntiq istintaq hərəkəti iştirakçılarının onların hüquq və vəzifələrini, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət daşmalarını, habelə ifadənin yoxlanılmasının məqsədini və qaydasını izah etməlidir.

İfadəsi yoxlanılan şəxsə hərəkət istiqamətini,

yerləri və predmetləri seçməkdə sərbəstlik verilməlidir. İfadəsi yoxlanılan şəxs irəlidə getməli, hərəkət istiqamətini, obyektləri göstərməli və müvafiq izahatlar verməlidir.

Müstəntiq ifadəsi yoxlanılan şəxslə birlikdə onun göstərdiyi yerə gəlir və ona əvvəllər haqqında ifadə verdiyi və ya hazırda verə biləcəyi şəraiti, habelə əşyaları göstərməsini (və ya təsvir etməsini) təklif edir. İfadəsi yerində yoxlanılan şəxs ilk öncə ifadəsi yoxlanılacaq yeri göstərir, bundan sonra əvvəllər haqqında ifadə verdiyi şəraiti və əşyaları göstərir (təsvir edir), əvvəl verdiyi ifadəsini dəqiqləşdirir, tamamlayır, habelə hadisənin baş vermə ardıcılığını nümayiş etdirir.

İfadəsi yerində yoxlanılan şəxs əvvəllər haqqında ifadə verdiyi hadisə barəsində sərbəst şəkildə danışdıqdan və müvafiq hərəkətləri nümayiş etdirdikdən sonra müstəntiq ona dəqiqləşdirici (yoxlayıcı) suallar verir. İstintaq hərəkətinin digər iştirakçıları ifadəsi yerində yoxlanılan şəxsə sualları müstəntiqin icazəsi ilə verə bilərlər.

Əgər bu istintaq hərəkəti həbsdə olan təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə aparılacaqsa, onda ilk növbədə onun mühafizəsini təmin etmək lazımdır (qaçmaması, cinayət iştirakçıları ilə görüşməməsi və onlara müəyyən məlumat verməməsi, ifşaedici izləri itirməməsi üçün və s.)

Əgər ifadənin yerində yoxlanılmasında yetkinlik yaşına çatmayan şəxs iştirak edərsə, onda onun məktəb müəlliminin də iştirakı zəruridir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin ifadəsi yerində yoxlanılan hallarda onun müdafiəçisi iştirak edir.

Əgər ifadə bir neçə dəfə eyni yerdə müxtəlif şəxslərin iştirakı ilə yoxlanılırsa, hər dəfə həmin yerə gedərkən başqa sürücünün dəvət edilməsi məqsədə müvafiqdir. Çünki hər dəfə eyni sürücünün dəvət edilməsi istintaq hərəkətinin obyektivliyinə şübhə doğura bilər. Müstəntiq ilkin hazırlıq hərəkətlərini həyata keçirdikdən sonra iştirakçıları təlimatlandırır, ifadənin yerində yoxlanılmasının vaxtını və onların harada toplaşacaqlarını iştirakçılara bildirir. Təyin edilmiş vaxtda müstəntiq iştirakçıların hamısının gəlib-gəlməməsini, istifadə ediləcək texniki vasitələrin, nəqliyyat vasitələrinin və s. yerində olub-olmamasını yoxlayır. Sonra ümumi qaydada aparılan istintaq hərəkətinin xarakteri və məzmunundan danışır, onun ha-

rada həyata keçiriləcəyini bildirir, dindirilmiş şəxsin nə edəcəyini və bütün iştirakçıların hansı ardıcılıqla hərəkət edəcəklərini başa salır.

İfadənin yerində yoxlanılması zamanı əvvəllər ifadəsində qeyd etdiyi yerin, izlərin, obyektlərin harada yerləşdiyini göstərməsi izah edilir. Zəruri hallarda isə müstəntiqin verdiyi suallarla əlaqədar olaraq izahatlar verir.

İfadənin yerində yoxlanılması aşağıdakı qaydada aparılır. Müstəntiq ifadə vermiş şəxsə təklif edir ki, haqqında danışdığı yeri göstərsin və orada baş vermiş hadisəyə dair izahatlar versin. Bundan sonra dindirilən şəxs istintaqı maraqlandıran yerə doğru hərəkət edir. Bu istintaq hərəkəti zamanı dindirilən şəxsin hərəkətlərinin və göstərdiklərinin müstəqilliyi prinsipi təmin edilməlidir. Müstəntiq həmin şəxsin müstəqil hərəkət etməsi üçün şərait yaratmalıdır. Nə müstəntiq, nə də ki, ifadənin yerində yoxlanılmasının digər iştirakçıları dindirilmiş şəxsin hərəkətlərinə və göstərişlərinə müdaxilə etməməli, hansı səmtə hərəkət etməsilə əlaqədar olaraq ona göstəriş verməməlidir, əks təqdirdə bu istintaq hərəkətinin nəticələrinin doğruluğuna şübhə yaranar və dindirilmiş şəxs məhkəmə prosesində elan edə bilər ki, bu və ya digər obyektlərə müstəntiqin göstərişi ilə yaxınlaşmış və izahatlar vermişdir.

Müstəntiq təkcə dindirmə zamanı deyil, həmçinin ifadənin yerində yoxlanılması zamanı da ifadəsi yoxlanılan şəxsin psixoloji xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Belə ki, topoqrafik parametrlərin qavranılması təkcə obyektiv faktorlardan deyil, subyektiv faktorlardan da (məsələn, ifadəsi yoxlanılan şəxsin görmə və eşitmə orqanlarının qüsurlu olması, hadisəyə biganə münasibət bəsləməsi və s.) çox asılıdır.

Əgər ifadənin yerində yoxlanılmasının iştirakçıları lazımı yerə piyada getməli olarlarsa, onda irəlidə ifadəsi yoxlanılan şəxs, ardınca iştirakçılar gedirlər. Müstəntiq elə təşkil etməlidir ki, dindirilən şəxs həmin yerə hadisə baş verməmişdən qabaq getdiyi yolla da getsin və hadisə baş verdikdən sonra qayıtdığı yolla da qayıtsın. Çünki həmin yerdə ifadəsi yoxlanılan şəxsin keçmiş assosiasiyalarının canlanması prosesi güclənir, onun yaddaşı aktivləşir. Ona görə də dindirilən şəxsin ifadənin yerində yoxlanılması zamanı verdiyi izahat

hat müstəntiqin kabinetində verdiyi izahatdan daha dolğun olur.

İfadəsi yoxlanılan şəxs hadisə yerinə nəqliyyat vasitəsilə gedərkən sürücüyə hansı istiqamətdə getməyi, nə vaxt dönməyi və maşını harada saxlamağı göstərir.

Zəruri hallarda müstəntiq dindirilən şəxsin izahatlarını təhlil edərək müvafiq yerlərdə maşını dayandırır və onu maraqlandıran halları aydınlaşdırır.

Hadisə baş vermiş yerə gəldikdən sonra dindirilən şəxsin həmin şəraitə uyğunlaşmasına imkan vermək lazımdır ki, o baş vermiş hadisənin ayrı-ayrı elementlərini yadına salsın və lazımı obyektlərin harada yerləşməsi barədə dəqiq məlumat versin.

İfadənin yerində yoxlanılması bir neçə dəfə həyata keçirilərsə, hər dəfə həmin yerin vəziyyətində dəyişiklik edilib-edilməməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Dindirilən şəxsdən hadisə yerində dəyişiklik olub-olmaması barədə soruşulur və dəyişikliyin məhz nədən ibarət olması aydınlaşdırılır. Əgər müəyyən dəyişiklik varsa və ifadənin yerində yoxlanılmasında müəyyən əhəmiyyət kəsb edərsə, mövcud şərait protokolda qeyd edilir. Sonra isə dindirilən şəxsə hadisə zamanı ayrı-ayrı obyektlərin vəziyyətini bərpa etmək təklif olunur. İlk vəziyyətin fotosəkli çəkilir, bu barədə protokolda qeyd edilir.

Bundan sonra müstəntiq əldə etdiyi məlumatları hadisə yerinə baxış protokolu ilə tutuşdurur. Əgər hadisə yerinə baxış protokolunda bu və ya digər hallar səthi əks etdirilibsə, onda ifadənin yerində yoxlanılması protokolunda ətraflı təsvir olunmalıdır.

Dindirilən şəxsin izahatlarını dinləyərkən müstəntiq onun göstərdiyi obyektlər və müxtəlif faktiki hallarla bərabər, göstərmədiyi digər hallara da diqqət yetirir. Müstəntiq ona axıra kimi qulaq asmalı, sözünü kəsməməli, irad tutmamalıdır. Müstəntiq unutmamalıdır ki, dindirilən şəxsin ifadəsi yoxlanılarkən o, təkcə aktiv fəaliyyət göstərmir, həm də gərgin psixoloji hisslər keçirir. Ona görə də dindirmə zamanı istifadə edilən "sərbəst danışmaq" taktiki üsuluna riayət olunması məqsədmüvafiq olardı.

Bəzən təcrübədə ifadənin yerində yoxlanılma-

sı zamanı dindirilən şəxsin ifadəsi real şəraitə və həmin yerdə verdiyi izahatlara uyğun gəlir. Bu zaman müstəntiq dindirilən şəxsin diqqətini buna yönəldir və bu uyğunsuzluğun səbəbini aydınlaşdırmağı təklif edir. Əgər o, öz ifadəsinin düzgünlüyünü israr edirsə, onda müstəntiq ifadənin yerində yoxlanılmasını davam etdirməli və yaxud əksinə, dindirilən şəxs göstərsə ki, ifadələri yalandır və o, əvvəlki ifadəsindən imtina edir, onda təkrar dindirmə aparmalıdır. İfadələrin yerində yoxlanılması protokolunda isə şəxs yoxlanılan hadisənin şəraitini və yerini göstərə bilməməsi və əvvəlki ifadəsindən imtina etməsi barədə qeydlər aparılır.

İfadənin yerində yoxlanılması zamanı dindirilən şəxs istintaqa məlum olmayan yeni bir sahə göstərsə və orada maddi izlər aşkar edilərsə, onda bu istintaq hərəkətinin icrası dayandırılır, həmin tərkibdə hadisə yerinə baxış aparılır və protokol tərtib edilir. Bundan sonra isə ifadənin yerində yoxlanılması davam etdirilir.

İfadənin yerində yoxlanılması protokolu müvafiq istintaq hərəkətinin bütün gedişatını və nəticələrini tam dəqiqliyi ilə özündə əks etdirməlidir. Bu istintaq hərəkəti protokolunun tərtib edilməsi digər istintaq hərəkətlərinin protokolları ilə müqayisədə xeyli mürəkkəbdir. Ona görə də ifadənin yerində yoxlanılması zamanı ətraflı və müfəssəl qeydlərin aparılması məqsədəuyğundur. İfadələrin yerində yoxlanılması zamanı foto, video və kino çəkilişindən, digər yazan texniki vasitələrdən istifadə protokolun tərtib edilməsində xüsusi köməyi olur.

İfadənin yerində yoxlanılması protokolu üç hissədən ibarətdir: giriş, təsvir və nəticə.

Giriş hissədə bu istintaq hərəkətinin harada, nə vaxt aparıldığı, müstəntiqin rütbəsi, hal şahidlərinin adları, soyadları və ünvanları, prokurorluq, polis orqanlarından dəvət edilmiş şəxslərin, eləcə də başqa idarələrdən dəvət edilmiş mütəxəssislərin adları, soyadları, atalarının adları, vəzifələri göstərilir.

Protokolun təsvir hissəsində bu istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi prosesi, yəni proses iştirakçılarının hansı istiqamətdə hərəkət etmələri, dindirilən şəxsin izahatları, ona verilən suallar, orada olan predmetlər və s. ətraflı şərh edilir və

ifadənin yerində yoxlanılmasının nəticələri qeyd olunur.

İfadənin yerində yoxlanılmasının aparıldığı tarix, vaxt və yer protokolda göstərilərkən onun başlandığı və qurtardığı vaxt və yer mütləq qeyd olunmalıdır.

Protokolda istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsində iştirak edən bütün şəxslərə onların hüquqlarının izah edilməsi barədə məlumat yazılır. Əgər şahidin və zərərçəkmiş şəxsin ifadələri yoxlanılırsa, həmin şəxslər ifadə verməkdən imtina etməyə (CM-nin 298-ci maddəsi) və bilə-bilə yalan ifadə verməyə görə (CM-nin 297-ci maddəsi) cinayət məsuliyyəti barədə xəbərdarlıq edilir və bu barədə protokolda qeyd aparılır.

İfadəsi yoxlanılan şəxsin şifahi şəkildə verdiyi ifadələr protokolda əhəmiyyətli yer tutur. Ümumiyyətlə, şəxsin ifadələri araşdırılan hadisə haqqında məlumatlardan, hadisənin baş verdiyi yerin təsvirindən, həmin yerdə aşkar edilmiş iş üçün əhəmiyyət kəsb edən əşyalar haqqında izahatlardan ibarət olur. Müstəntiq protokolda heç də bütün məlumatları yox, hadisənin baş verməsi şəraiti ilə, eləcə də həmin yerdə olan hər hansı əşyanın cinayət hadisəsi ilə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlılığı olan hallar haqqında məlumatları qeyd edir. İfadəsi yoxlanılan şəxsin yerində verdiyi ifadə protokolda mümkün qədər hərfən yazılmalıdır.

İfadənin yerində yoxlanılması zamanı aşkar olunan bütün əşyalar müşahidə edilmə ardıcılığı ilə protokolda qeyd olunmalıdır.

İfadənin yerində yoxlanılması zamanı aşkar edilən və cinayət işi üçün əhəmiyyət kəsb edən əşya və sənədlər götürülür. Götürülən əşya və sənədlər hər biri ayrı-ayrılıqda xarakterizə edilməli, onların forması, ölçüsü və digər əlamətləri, təyinatı və s. protokolda qeyd olunmalıdır. Sənədlərin qısaca mətni, onların konkret məzmununu, sənədin hazırlandığı materialın növü, xarici görünüşü, vəziyyəti və s. protokolda öz əksini tapmalıdır.

İfadənin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətində iştirak edən hər bir iştirakçının istintaq hərəkəti protokoluna imza etmək hüququ vardır. Əgər hər hansı iştirakçı imza etməkdən imtina edərsə, müstəntiq həmin şəxsin imza etməkdən imtina etməsinin səbəbləri ilə bağlı izahat verməsinə imkan yaratmağa və bunu protokolda qeyd

etməyə borcludur.

Əgər şəxs hansısa halların protokola daxil edilməməsi ilə bağlı imza etməkdən imtina etmişsə, məhz hansı halların protokola daxil edilməməsini öz izahatında göstərə bilər və bu fakt da protokolda öz əksini tapmalıdır. Əgər şəxs özü öz xətti ilə protokola əlavələrini, iradlarını qeyd etmək arzusundadırsa, onda həmin şəxsə bu imkan yaradılmalıdır.

İfadələrin yerində yoxlanılması protokolu ona öz qeydlərinin daxil edilməsini tələb etmək hüququna malik olan bu istintaq hərəkətinin bütün iştirakçıları tərəfindən imzalanır. Protokol bir neçə səhifədə tərtib edildikdə, onun hər bir vərəqi göstərilən istintaq hərəkətinin iştirakçıları tərəfindən ayrıca imzalanır.

İfadənin yerində yoxlanılması gedişində istintaq hərəkəti iştirakçılarının hərəkət istiqamətinin, araşdırılan hadisə ilə bağlı hərəkətlərin edildiyi sahələrin, izlərin və yaxud maddi sübutların aşkar edildiyi yerlərin əks olunduğu planlar, sxemlər, cizgilər və s. tərtib edilə bilər ki, bunlar da məlumat daşıyıcısı kimi protokola əlavə edilməlidir.

İfadənin yerində yoxlanılması zamanı sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşya və sənədlərin aşkar edilməsi mümkündür. CPM-in şərh olunan 260.6-cı maddəsinə uyğun olaraq bu halda

baxış protokolu, yaxud götürmə haqqında qərar tərtib edilməli və müvafiq protokola və ya qərara əsasən aşkar edilmiş sənəd və əşyalar götürülməlidir. İfadənin yerində yoxlanılması zamanı aşkar edilmiş sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşya və sənədlərin götürülməsində azı iki hal şahidinin iştirakı (CPM-in 244.1-ci maddəsi) təmin edilməlidir. Müstəntiq götürülmüş əşya və sənədləri mümkün olduqda qablaşdırır, möhürləyir və götürmənin hallarını ifadənin yerində yoxlanılması protokolunda göstərir.

CPM-in 260.5-ci maddəsinə uyğun olaraq ifadələrin yerində yoxlanılması zamanı foto, video və kino çəkilişindən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edilməsinə yalnız müstəntiqin göstərişi və ya icazəsi ilə yol verilir.

İfadələrin yerində yoxlanılması zamanı foto, video və kino çəkilişdən və ya digər yazan texniki vasitələrdən istifadə edildikdə, müvafiq yazılar, fotosəkillər, çəkiliş lentləri, yaxud başqa məlumat daşıyıcıları protokola əlavə olunur.

Beləliklə bu nəticəyə gəlmək olar ki, cinayətlərin açılmasında və araşdırılmasında ifadələrin yerində yoxlanılması istintaq hərəkətinin keçirilməsi zamanı yuxarıda sadalanan taktiki üsul və vasitələrin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı , 1995.;
2. Azərbaycan Respublikası CPM. Bakı, 2000;
3. Azərbaycan Respublikası CM. Bakı, 2000;
4. İnternet resursları.;
5. Sarıcalinskaya K.Q. «Kriminalistika» Ali məktəblər üçün dərslik.Bakı, 1999;
6. «İstintaq taktikası». K.Q. Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 1991;
7. Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. «Kriminalistika» sxemlər albomu. Bakı, 2003;
8. Криминалистика для следователей и дознавателей: Научно-практическое пособие ,под редакций А.В. Аничина. М.: Юридическая фирма «Инфор – М», 2009;
9. Н.А.Селиванов, А.В.Спетков "Руководство для следователя". Москва, 1997;
10. Уголовное право РФ, Особая част. "Юрист", Москва, 1998.;
11. В.А.Образцов "Криминалистика". Москва, 1997.;
12. А.Г.Филиппов "Криминалистика", Москва, МВД РФ, 1997.;
13. Справочник следователя, Волгоград, 1991.

Rasim İsaqov

Tactical features conducting investigative actions verification of testimony on the spot

This article reveals the essence of conducting investigative actions, checking the testimony at the place, as well as the tactics of conducting investigative actions with the participation of investigators and the person whose testimony is being checked.

Расим Исагов

**Тактические особенности проведение следственной действий
проверка показаний на место**

В данной статье раскрывается сущность проведение следственной действий проверка показаний на место, а также тактики проведения следственные действия с участием следователей и лицо которого проверяется показаний.

UOT 342.5; 342.9; 347.734; 34.096

Gülşən CƏBİ

Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
“Konstitusiya hüququ” kafedrasında müəllim
e-mail: gulshanjabi@bsu.edu.az

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MƏRKƏZİ BANKININ HÜQUQİ STATUSU VƏ PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXS ANLAYIŞI (Qüvvədə olan bir sıra qanunvericilik normalarının müqayisəli-hüquqi təhlili)

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, dövlət orqanı, publik hüquqi şəxs, dövlət qulluğunun xüsusi növü

Keywords: Central Bank of the Republic of Azerbaijan, state body, public legal entity, special type of civil service

Ключевые слова: Центральный банк Азербайджанской Республики, государствен- ный орган, публичное юридическое лицо, особый вид государственной службы.

Hüquq və idarəetmə kateqoriyaların- nın, xüsusilə dövlət idarəetməsi an- layışının sıx bağlılığı ilə yanaşı də- yişən dünya nizamında ictimai münasibətlərin, çoxsaylı fəaliyyət sahələrinin idarə edilməsi üçün müxtəlif idarəetmə modellərinin mütəmadi tək- milləşdirildiyi, klassik idarəetmə modelləri və ye- ni modellər kimi növlərin formalaşdığı məlum anlayışlardandır.

İnzibati idarəetmə məsələlərində dövlət orqan- ları klassik idarəetmə modellərindən biridirsə, publik hüquqi şəxslər son illər formalaşan idarə- etmə modeli kimi müşahidə olunur.

Lakin bir sıra təsisatlar da var ki, onların hü- quqi statusu hər iki idarəetmə modellərinə həm oxşarlığı, həm də fərqliliyi ilə müşahidə olunur və hər iki modelin müəyyən xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi fəaliyyət göstərir, amma eyni za-

manda da kəskin spesifikliyi ilə seçilən, fərqli bir idarəetmə modeli olaraq fəaliyyət göstərir. Fikri- mizcə, belə nümunələri qarışıq idarəetmə modeli adlandırmaq mümkündür. Bu cür idarəetmə mode- linə malik təsisatlar sırasında Azərbaycan Respubli- kasının Mərkəzi Bankı xüsusi statusu ilə seçilir.

Bu baxımdan düşünürük ki, Azərbaycan Res- publikası Mərkəzi Bankının hüquqi statusu təhlil edilərək, onun dövlət orqanları və ya publik hü- quqi şəxslər sırasında mövqeyinin araşdırılması, qüvvədə olan bir sıra qanunvericilik normalarının müqayisəli-hüquqi təhlili zəruridir.[1]

AR Mərkəzi Bankı ilkin orqan kimi. Hüquq elmindən və klassik normativ anlayışlardan mə- lumdur ki, dövlət orqanları yaradılma əsasları ba- xımından ilkin və törəmə orqanlar olaraq fərqlən- dirilir. İlkin orqanların yaradılması və fəaliyyəti- nin əsasları bilavasitə dövlətin Konstitusiyasında müəyyən edildiyi halda, törəmə orqanlar ilkin or- qanlar tərəfindən yaradılır və funksionallığı da il- kin orqanlar tərəfindən müəyyən edilir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasına nəzər yetirdikdə konstitusion normalarda bilavasitə təs- bit edilmiş təsisatlardan birinin Azərbaycan Res- publikasının Mərkəzi Bankı olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, qüvvədə olan AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən “II. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavül-

dən çıxarılması hüququ yalnız Mərkəzi Banka mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir.”

Həmçinin AR Mərkəzi Bankının idarəetmə orqanı olan İdarə Heyətinin tərkibinin formalaşma qaydası bilavasitə konstitusion normalarda təsbit edilmiş və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı əsasında reallaşması müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, AR Mərkəzi Bankının idarəetmə orqanı dövlət hakimiyyətinin iki qolunun birgə iradəsi ilə formalaşdırılır.

Konstitusion normalarda AR Mərkəzi Bankının yalnız əsas funksionallığına və idarəetmə orqanının tərkibinin formalaşmasına dair məsələlər təsbit edilməyib, eləcə də orqanın özünün hüquqi adı birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, əvvəlki adı olmuş “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı” adının dəyişdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklərin edilməsi tələblərinə uyğun olaraq referendum qaydasında edilmiş və “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” 18 mart 2009-cu il tarixli AR Referendum Aktı qüvvəyə mindikdən sonra adı dəyişdirilərək “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” kimi adlandırılmışdı.

AR Mərkəzi Bankının əsas funksionallığının, idarəetmə orqanının tərkibinin formalaşdırılma qaydasının və təsisatın hüquqi adının bilavasitə AR Konstitusiyasında təsbit edilmiş olması AR Mərkəzi Bankının ilkin dövlət orqanı olmasını təsdiq edən xüsusiyyətlərdəndir.

Həmçinin o da qeyd edilməlidir ki, ilkin orqanların hüquqi statusu, yaradılması, fəaliyyətinin əsasları konstitusion normalarda təsbit edilib konkret qanunvericilik aktlarında genişləndirilmiş şəkildə müəyyən edilir.

AR Mərkəzi Bankının da yaradılmasının və fəaliyyətinin əsasları qüvvədə olan AR Konstitusiyası və “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR Qanunu ilə müəyyən edilir. Yəni təsisatın bilavasitə özü barəsində ayrıca qanunvericilik aktı mövcuddur.

AR Mərkəzi Bankı dövlət orqanı və ya publik hüquqi şəxs kimi. AR Mərkəzi Bankının dövlət orqanları, yaxud publik hüquqi şəxslər modelinə

aid olduğunu müəyyənləşdirmək üçün qüvvədə olan qanunvericilik normalarının müqayisəli-hüquqi təhlili zəruridir.

Belə ki, 21 iyul 2000-ci il tarixli “Dövlət qulluğu haqqında” AR Qanununun 7-ci maddəsinə əsasən “7.1. Dövlət orqanı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hüdudlarda dövlətin məqsəd və funksiyalarını həyata keçirən, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən, maliyyələşdirilən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq yaradılan dövlət təsisatıdır.”

Həmçinin qeyd olunan Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən “2.3. Prokurorluq, ədliyyə, müdafiə, fəvqəladə hallar, dövlət təhlükəsizliyi xidməti, xarici kəşfiyyat xidməti, sərhəd xidməti, səfərbərlik və hərbi xidmətə çağırış üzrə dövlət xidməti, xüsusi dövlət mühafizə xidməti, miqrasiya xidməti, daxili işlər, gömrük, vergi və xarici işlər orqanlarında, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında dövlət qulluğunda çalışan şəxslərin dövlət qulluğu keçməsi bu Qanunun Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət qulluğuna qəbul edilmək hüququna, dövlət qulluğuna qəbulun müsabiqə və şəffaflıq əsasında həyata keçirilməsinə, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə və dövlət qulluğunun digər prinsiplərinə aid müddəaları, həmçinin bu Qanunun 15-1-ci maddəsi nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasının başqa qanunları ilə tənzimlənir və bu orqanlarda qulluq dövlət qulluğunun xüsusi növüdür.”

Göründüyü kimi, “Dövlət qulluğu haqqında” AR Qanunu Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankını dövlət orqanı olaraq nəzərdə tutmuş və dövlət qulluğunun xüsusi növünə aid etmişdir. Qeyd edilən qanunda ümumiyyətlə heç bir publik hüquqi şəxsin adı çəkilməmiş, publik hüquqi şəxslərin fəaliyyəti nəzərdən keçirilməmişdir.

Qüvvədə olan “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən “2.1. Mərkəzi Bankı publik hüquqi şəxsdir,…”.

“Publik hüquqi şəxslər haqqında” AR Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən “2.2. Publik hüquqi

şəxs- dövlət və bələdiyyə adından tərəfindən yaradılan, ümumdövlət və (və ya) ictimai əhəmiyyət daşıyan fəaliyyətlə məşğul olan, dövlət və ya bələdiyyə orqanı olmayan təşkilatdır.”

Həmçinin Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən “4.1. Publik hüquqi şəxs dövlət adından müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum), bələdiyyə adından isə müvafiq bələdiyyə orqanları tərəfindən yaradılır.” Bu anlayışdan aydın olur ki, publik hüquqi şəxslər ilkin orqan deyil, törəmə orqandır. Yəni artıq mövcud olan, yaradılmış, fəaliyyət göstərən başqa orqanlar tərəfindən yaradılır, eyni şəkildə də ləğv edilə bilər.

AR Mərkəzi Bankının yaradılması əsaslarının birbaşa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna diqqət etdikdə aydın olur ki, AR Mərkəzi Bankı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) və ya bələdiyyə tərəfindən yaradılmışdır.

Həmçinin qeyd edilməlidir ki, publik hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin istiqamətləri, idarəetmə forması və digər məsələlər təsisçinin təsdiq etdiyi Nizamnamədə müəyyən edilirsə, AR Mərkəzi Bankına dair bu məsələlər qüvvədə olan AR Konstitusiyasında və “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR Qanunu ilə müəyyən edilir.

Bir məsələyə də diqqət etmək zəruridir ki, təsisatların fəaliyyət göstərdikləri sahələri nizamlayan qanunvericilik aktlarını və bilavasitə təsisat barəsində qanunu fərqləndirmək vacibdir. Məsələn, Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılması, bank əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bankların təşkili, daxili idarə edilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsipləri, qaydaları və normaları “Banklar haqqında” AR Qanunu ilə müəyyən edilir. AR Mərkəzi Bankının fəaliyyətinin əsasları isə məhz onun barəsində ayrıca qanunla müəyyən edilir.

Hüquqi şəxslərə münasibətdə isə belə hal müşahidə etmək, yaxud belə halın formalaşması hüquqi baxımdan mümkün deyil. Publik hüquqi

şəxsin özü haqqında ayrıca qanun müşahidə etmək mümkün deyil, həmçinin belə bir qanunun qəbul edilməsi də hüquq anlayışı çərçivəsində olmaz. Publik hüquqi şəxslərin fəaliyyətində “Publik hüquqi şəxslər haqqında” AR Qanunu, publik hüquqi şəxsin özünün Nizamnaməsi və konkret publik hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərdiyi sahə üzrə qanunvericilik aktları statusu və funksionallığın hədlərini müəyyən edən normaları nəzərdə tutur.

Həmçinin “Publik hüquqi şəxslər haqqında” AR Qanununun 5-ci maddəsində təsbit olunmuşdur ki, “5.2. Publik hüquqi şəxs yalnız nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş fəaliyyət ilə məşğul ola bilər.”

12 noyabr 1995-ci il tarixli AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin müddəasından aydın görünür ki, AR Mərkəzi Bankının məşğul ola biləcəyi fəaliyyət bilavasitə Konstitusiyada müəyyən edilmişdir.

AR Mərkəzi Bankının publik hüquqi şəxslərdən fərqləri. Fikrimizcə, AR Mərkəzi Bankını publik hüquqi şəxslərdən ciddi fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətləri səciyyələndirmək mümkündür:

1. Publik hüquqi şəxslər dövlət adından müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum), bələdiyyə adından isə müvafiq bələdiyyə orqanları tərəfindən yaradılır.

AR Mərkəzi Bankı isə bilavasitə 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur.

2. Publik hüquqi şəxslərin adı, fəaliyyət istiqaməti, idarəetmə orqanlarının tərkibi müvafiq olaraq dövlət adından müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum), bələdiyyə adından isə müvafiq bələdiyyə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir və dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi də təsisçilərin təkbaşına səlahiyyətindədir.

AR Mərkəzi Bankı barəsində bu məsələlər isə bilavasitə 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur və dəyişdirilməsi, yaxud ləğv edilməsi üçün AR Konstitusiyasında əlavələr və ya dəyişikliklər edilməli, bunun üçün isə referendum keçirilməlidir.

3. Publik hüquqi şəxslərin idarəetmə orqanlarının tərkibi təsisçi tərəfindən təkbaşına iradə əsasında formalaşdırılır.

AR Mərkəzi Bankının idarəetmə orqanı olan İdarə Heyətinin üzvləri isə AR Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi

sinin qərarı əsasında müəyyən edilir.

4. Publik hüquqi şəxslər bütövlükdə publik hüquqi şəxslərin hüquqi statusuna dair məsələləri müəyyən edən “Publik hüquqi şəxslər haqqında” AR Qanunu, özlərinin Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir, fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq həmin sahədə fəaliyyəti nizamlayan qanunvericilik aktları konkret mənbə qismində əsasdır.

AR Mərkəzi Bankının yaradılması, fəaliyyəti isə qüvvədə olan AR Konstitusiyası və “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” AR Qanununda konkret şəkildə nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd olunanlara əsasən düşünürük ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı publik hüquqi şəxs deyil, ilkin dövlət orqanıdır. Həmçinin AR Mərkəzi Bankında çalışmaq dövlət qulluğunun xüsusi növünə aiddir. Bu baxımdan da

qulluğa qəbulun şəffaflıq və ədalətli rəqabət mühitində keçirilməsi, ictimai etimadın təmin edilməsi məqsədilə dövlət qulluğuna qəbul barəsində qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş və formallaşmış açıq müsabiqə təcrübəsinin AR Mərkəzi Bankına işəqəbul prosesində tətbiqi vacibdir.

Həmçinin təklif edilir ki, publik hüquqi şəxslər fərdi kommersiona və ya qeyri-kommersiona məqsədilə yaradılan klassik mülki-hüquqi mənada hüquqi şəxs deyil, ümumdövlət, ictimai maraqların təmin edilməsi ilə əlaqədar yaradılan və fəaliyyət göstərən subyekt olduğundan publik hüquqi şəxslərdə işəqəbul bütün vətəndaşlar üçün açıq, şəffaflıq və ədalətli rəqabət mühitində müsabiqə əsasında keçirilsin və qanunvericilikdə buna dair konkret müddəalar nəzərdə tutulsun.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://e-qanun.az/> (AR Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası) 07.01.2023

Гюльшан Джаби

Правовой статус Центрального Банка Азербайджанской Республики и понятие публичного юридического лица (Сравнительно-правовой анализ ряда действующих правовых норм)

В статье исследованы вопросы, связанные со статусом Центрального Банка Азербайджанской Республики, понятия государственных органов и публично-правовых образований, проведен сравнительный и правовой анализ ряда законодательных норм, действующих в Азербайджанской Республике, определены отличия Центрального Банка Азербайджанской Республики от публичных юридических лиц и выдвинут ряд предложений.

Gulshan Jabi

Legal status of the Central Bank of Azerbaijan Republic and concept of a public legal entity (Comparative legal analysis of a number of current legal norms)

In the article, questions related to the status of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, the concepts of state bodies and public legal entities, a comparative and legal analysis of a number of legislative norms in force in the Republic of Azerbaijan, the differences of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan from public legal entities and a number of proposals were put forward.

Ramil XƏLİLOV (PhD)

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
ramil_khalilov@mail.ru
Mob: 077-546-64-17

VƏRƏSƏLİK HÜQUQUNDA MİRASIN QƏBULU ANLAYIŞI

Açar sözlər: fiziki şəxsin ölümü, vərəsəlik hüququ, miras qoyan, miras əmlakı, vərəsələr, vərəsəliyin qəbulu.

Keywords: death of a natural person, right of inheritance, legatee, inheritance property, heirs, acceptance of inheritance.

Ключевые слова: смерть физического лица, право наследования, отказополучатель, наследственное имущество, наследники, принятие наследства.

Vərəsəlik hüququnda mirasın qəbulu institutu, mülki hüquq nəzəriyyəsinə və məhkəmə praktikasında önəmli bir yerə sahibdir. Çünki fiziki şəxsin ölümü ilə ona məxsus olan (mülkiyyətində və sahibliyində olan) əmlak vərəsələrə keçir. Əgər şəxsin ölümü ilə ona məxsus olan əmlak dövlətə keçərək ortadan qalxsa, o halda özəl mülkiyyətdən danışmaq olmazdı.

Qanun şəxsin ölümü ilə ona məxsus olan əmlakın bir və ya bir neçə şəxsə keçməsinə tənzimlənmişdir. Bununla da mülkiyyət hüququnun davamlılığı təmin edilmiş, mülkiyyətin sahibsiz qalması önənlənmişdir. Əksinə bir düşüncə ticarət həyatını iflic edər. Çünki borclunun ölümü ilə onun borcunu ödəyəcək başqa bir şəxs olmadığı üçün şəxslər biri-birilərinə borc verməzdi.

Bu məqalədə fiziki şəxsin ölümü onun əmlakının istər qanun, istərsə də vəsiyyət üzrə vərəsələrə necə və hansı müddətdə keçəcəyi, bu keçmənin hüquqi nəticələri, Mülki Məcəllədə vərəsəlikdə qəbul anlayışı ilə mövcud tənzimləmə və

mövzu ilə bağlı gəldiyimiz nəticələr açıqlanmışdır.

I. Vərəsəlik Hüququnun Xüsusi Hüquqdakı Yeri

Vərəsəlik hüququnun təməlinə iki xüsusiyyət yatır: xüsusi mülkiyyət və bu mülkiyyətin vəfat etmiş (miras qoyanın) şəxsi əvəz edəcək şəxs(lər)də davam etməsi. Əgər mülkiyyət hüququ vəfat edən şəxslə sona çatsa, ölənlənin əmlakı sahibsiz hala gəlsə, ölümə birlikdə şəxsin əlaqələri sona çatsa, habelə miras qoyanın borcları borcdan azad olsaydı, vərəsəlik hüququna da ehtiyac qalmazdı. Məsələn, şəxsin heç bir hüququnun olmadığı, borclarının isə cəmiyyətə aid olduğu sırf kollektivist bir cəmiyyətdə vərəsəlik hüququ olmazdı. Bu gün dünyada var olan heç bir cəmiyyətin belə bir sistemi qəbul etdiyini söyləmək mümkün deyil. Keçmiş SSRİ, 1919-cu ildə vərəsəlik hüququnu ləğv etsə də, 1922-ci ildə onu yenidən qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Vərəsəlik hüququnun əsaslarından biri, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xüsusi mülkiyyət və onun davamlılığıdır. Yəni, xüsusi mülkiyyətinə tabe olan əşyalar, şəxsin ölümü ilə yenə xüsusi mülkiyyətə tabe olmaqla, başqa insanlara keçməlidir, başqa sözlə dövlətə keçməməlidir. Əgər mülkiyyət hüququ şəxsin ölümü ilə başa çatsa və miras qoyanın əmlakı dövlətə keçsəydi, həqiqi bir mülkiyyət hüququndan söhbət gedə bilməzdi. Bu halda mülkiyyət hüququ şəxsin ölümü ilə xitam olunan uzufruktdan ibarət olardı. İkincisi, vərəsəlik yoluya keçməyən mülkiyyət hüququ öz sosial funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Çünki insan sahib olduğu əşyaların yaxınlarına və ya istədiyi

şəxslərə qalacağını bildiyi müddətcə bir şey əldə etmək üçün işləyir, məhsuldar olur və pula qənaət edir. Yaxınlarına nəyisə buraxmaq insanın təbiətində vardır. Bundan məhrum olan insan, sadəcə öz ehtiyaclarını ödəyəcək qədər məhsuldar olur ki, bu da cəmiyyətin yoxsullaşması ilə nəticələnir. Üstəlik, belə bir istəyi olan şəxsin bu istəyini yerinə yetirməsinə, vərəsəlik yolu ilə qazanma qadağası mane ola bilməz. Çünki, belə olan halda insan mallarını həyatında istədiyi insanlara bağışlamaqla bu qadağanı aşmış olur. Bu baxımdan xüsusi mülkiyyətdən yalnız o halda danışmaq olar ki, mülkiyyətçiyə əmlakını öz yaxınlarına və ya istədiyi şəxslərin mülkiyyətinə keçirmə imkanı verilsin və ya o öldükdən sonra onun bu məqsədi həyata keçirilsin. Beləliklə, cəmiyyətin təməli olan ailəyə, dövlətə qarşı müəyyən muxtariyyət tanınmış olur. Xülasə, vərəsəlik hüququ ilə xüsusi mülkiyyət hüququnu ayırmaq mümkün deyil.

Etiraf etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüququnun vərəsəlik yolu ilə qazanılmasının bəzi faydasız tərəfləri də var. Miras qalan hazır aktivi idarə etmək və çoxaltmaq, aktivi öz səyləri ilə əldə etməkdən daha asandır. Bu halda, hazır aktiv əldə etməyən şəxslər həyat yarışına başqalarına nisbətən daha az əlverişli şərtlərlə başlayırlar. Bundan əlavə, bir aktivi vərəsəlik yolu ilə əldə etmə, insanları tənbelliyə sövq edə bilər. Şəxslər atalarının işləyərək əldə etdikləri sərvətlərini artırmaq üçün çalışmaq əvəzinə, onu istifadə etməyə üstünlük verə bilərlər. Bundan da nəticədə zərər çəkən cəmiyyət olacaqdır.

Vərəsəlik hüququnun zəruriliyini sadəcə xüsusi mülkiyyət baxımından görmək kifayət deyil. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vəfat edən şəxsin şəxsinə bağlı olanlar xaricindəki alacaq və borclarının da, şəxsin ölümü ilə bitməyib, onun yerini tutan şəxslər tərəfindən davam etdirilməsi lazımdır. Əksinə bir düşüncə ticarət həyatını iflic edər. Çünki borclunun ölümü ilə onun borcunu ödəyəcək başqa bir şəxs olmadığı üçün heç kim digərinə borc verməzdi.

II. Vərəsəlik Hüququnda Mirasın Qəbulu Anlayışı və “Külli Xələfiyyət Prinsipi”¹

Şəxs öldükdən sonra onun mirası vərəsə qismində konkret şəxsə və ya şəxslərə keçir. Buna mirasın keçməsi deyilir. Vərəsəlik hüququnun əsasını sözügedən mirasın keçməsi təşkil edir. Azərbaycan hüququ, Roma və Pandekt hüququnda [27, s. 501, 502] inkişaf etmiş olan külli xələfiyyət prinsipini qəbul etmişdir.

“Külli xələfiyyət prinsipi” (*successio per universitatem*) dedikdə, miras qoyanın ölümü ilə, vərəsələr tərəfindən onun əmlakında yer alan hər bir haqqın qazanılması üçün qanunda nəzərdə tutulmuş şərtlər yerinə yetirilmədən sözügedən əmlakın bir bütün olaraq qazanılması başa düşülür [23, s. 9; 25, s. 21; 7, s. 45; 12, N. 79, N. 80; 26, § 1 N. 69; 17, N. 90; 5, N. 148; 28, s. 401; 1, s. 355; 3, s. 10; 4, s. 514; 22, N. 781; 29, s. 274; 6, N. 694]. Beləliklə, külli xələfiyyət prinsipi ilə qorunan iki əsas dəyərlə qarşılaşırıq. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, vərəsələrin miras qoyanın ölümü ilə heç bir təyinat (fərdiləşmə) olmadan avtomatik olaraq mirası bir bütün olaraq əldə edirlər. Bununla da vərəsələr arasında bərabərlik təmin edilir. Digəri isə, miras qoyanın əmlakının aktiv və passivlərinin başqa bir hüquqi fakta (hərəkət və ya hadisə) ehtiyac olmadan avtomatik olaraq vərəsələrə keçməsidir. Bununla da miras əmlakında yer alan hər bir hüquq (haqq) və borcun miras əmlakının əhatə dairəsindən kənar qalmasının qarşısı alınır və miras qoyanın alacaqları və borclularının etimadı təmin edilmiş olur [21, s. 41; 16, s. 11; 5, N. 151; 12, N. 79, N. 80; 26, § 6 N. 4; 19, s. 359; 17, N. 91; 13, s. 2; 3, s. 43-44; 4, s. 527; 18, s. 101; 11, s. 4].

Beləliklə, vərəsəlik hüququnun əsas prinsiplərindən biri olan külli xələfiyyət prinsipinin elementlərinə xas üç xüsusiyyət vardır. Bu xüsusiyyətlər [26, § 1 N. 69, § 6 N. 11]:

¹ Mülki Məcəllədə bu anlayış “*universal hüquq varisliyi*” şəklində ifadə edilmişdir (m. 136.1; 289.1).

- Miras qoyanın ölümü ilə ondan geridə qalan əmlakının tamamı, onun külli xələfi olan vərəsələrə bütövlükdə keçməsi;

- Miras əmlakının yalnız bir vərəsəsinin olması və ya yalnız miras şəriklərinin miras əmlakının sahibi olması. Odur ki, miras qoyanın əmlakında olan aktivlərin mənşəyinə, növünə və ya vərəsələrinin şəxsiyyətinə görə müxtəlif xüsusi xələfiyyətin (ayrı və xüsusi qəbul rejimləri) olmaması;

- Miras əmlakında yer alan hüquq və öhdəliklərin, qanunda tələb olunan xüsusi şərtlər olmadan; təslim və güzəşt edilmədən, habelə reyestrədə qeydiyyatdan alınmadan vərəsələrə keçməkdədir.

Burada külli xələfiyyət prinsipinin sözügedən xüsusiyyətlərinin, Mülki Məcəllənin (bundan sonra – MM) 1243-cü maddəsinə uyğun olaraq bu prinsipin funksiyasının tam olaraq izah edilməsi üçün ilk növbədə bu prinsipin nəticələrinin müəyyən olunması zəruridir. Bu səbəbdən hazırkı məqalənin növbəti hissələrində külli xələfiyyət prinsipinin nəticələri açıqlanacaqdır.

III. Külli Xələfiyyətin Nəticələri

Miras Əmlakının Vərəsələrə Keçməsinin Miras Qoyanın Ölümü ilə Birlikdə Avtomatik Reallaşması – Qanunda Tələb Olunan Xüsusi Şərtlərin Yerinə Yetirilməməsi

Mirasın vərəsələrə keçməsi baxımından qanunda nəzərdə tutulmuş xüsusi şərtlərin yerinə yetirilməsi vacib deyil. Yuxarıda mirasın qəbulu ilə bağlı MM-nin müddəalarını izah edərkən qeyd etdiyimiz kimi; külli xələfiyyət prinsipinin nəticəsi olaraq mirasın keçməsində, ölüm hadisəsi ilə miras qoyana aid bütün hüquq və öhdəliklər bütövlükdə vərəsələrə keçdiyi üçün miras əmlakında olan sözügedən hüquq və öhdəliklərin vərəsələrə ötürülməsi zamanı qanunla nəzərdə tutulmuş xüsusi şərtlərin yerinə yetirilməsi tələb olunmur [10, N. 19; 17, N. 91; 4, s. 527-528; 25, s. 21; 29 s. 300]. Sözügedən mirasın keçməsinin reallaşması baxımından vərəsələrin qəbulu tələb olunmadığı kimi, onların ölüm hadisəsindən xəbərdar olub-olmaması sözügedən nəticəni dəyişdirməz. Miras əmlakının keçdiyi an, miras qoyanın ölüm anıdır (MM, m. 1243). MM-də bu halı təsdiq

edən başqa müddəalar da mövcuddur. Məsələn, MM, m. 139-1.1.3'də, daşınmaz mülkiyyətinin qeydiyyatdan əvvəl qazanıldığı hallar arasında vərəsəlik yolu ilə əldə edilən əmlak da qeyd edilmişdir¹. Miras qoyanın ölümü ilə, vərəsələr miras qoyana aid daşınmazı reyestrədə qeydiyyatdan aldırmadan birbaşa mülkiyyət hüququnu əldə edirlər. Daşınmaz əmlak üzərində reyestrədə ölən şəxsin adı formal olaraq göstərilərsə də, hüququn əsl sahibi vərəsələrdir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş ölüm hadisəsinin baş verməsi kifayətdir; sonradan reyestrədə daşınmaz barəsində aparılacaq qeydiyyat açıqlayıcı (izahedici) xarakter daşıyacaqdır [5, N. 155; 6, N. 694]².

Burada qanunda nəzərdə tutulmuş xüsusi şərtlər deyərək; hüquq və öhdəliklərin hər birinin ötürülməsində yerinə yetirilməsi zəruri olan təhvil, qeydiyyat, ötürülmə kimi hüquqi əməliyyatlar və faktlardır başa düşülməkdədir.

B. Miras Əmlakının Bütövlükdə Vərəsələrə Keçməsi

Külli xələfiyyət prinsipinin ən mühüm nəticəsi, mirasın (miras əmlakının) bütövlükdə əldə edilməsidir.

Külli xələfiyyət prinsipinin nəticəsi miras əmlakının bütövlükdə keçməsində, miras qoyanın sahibi olduğu bütün ötürülə bilən hüquqi münasi-

¹ MM-nin miras üzərində mülkiyyət haqqının qazanılmasını tənzimləyən 1255-ci maddəsindəki *“Qəbul edilmiş miras onun açıldığı gündən vərəsənin mülkiyyəti sayılır”* ifadəsiylə də eyni nəticəyə gəlinməkdədir.

² Vərəsəlik hüququnda daşınmazların qeydiyyatdan qazanılması, sadəcə miras qoyandan yeganə vərəsəyə və ya miras şərikliyinə (vərəsələrin birgə sahibliyinə) keçməsi halında (keçdikdə) ola bilər. Başqa bir ifadə ilə, taşınmaz mülkiyyətinin qazanılması reyestrədə qeydiyyatla mümkündür. Bu qaydanın istisnaları sadəcə qanunda göstərilən hallarla məhduddur. Bu hallardan biri olan vərəsəlik yolu ilə qazanılma, miras qoyanın ölümü ilə ona məxsus (onun mülkiyyətindəki) daşınmazların vərəsələrə keçməsi ilə bağlıdır. Miras qoyandan qalan daşınmazların vərəsələr arasında bölüşdürmə yolu ilə qazanılma halında bu qayda tətbiq edilmir. Çünki qanunda vərəsələr arasında mirasın bölüşdürülməsi qeydiyyatdan qazanılma halı olaraq nəzərdə tutulmamışdır [Ətraflı məlumat üçün bax: 20, s. 452; 21, s. 723 vd; 7, s. 255; 24, N. 1498; 22, N. 825].

bətləri və hüquqlarının bütünü, öz xüsusiyyətləri və ya məqsədləri baxımından heç bir fərq qoyulmadan və bütün vərəsələrin birlikdə sahib ola biləcəyi (miras şərikliyi) şəkildə keçir. Xülasə, qanun vərəsələrə keçən miras əmlakının tamamı üçün tək bir qəbul tanıyıb, başqa bir qəbul anlayışına yer verməmişdir [21, s. 42; 3, s. 323]¹.

MM-nin 1243-cü maddəsi, miras qoyanın vəfatı ilə ondan geridə qalan miras əmlakının bir bütün olaraq vərəsələrə keçəcəyini ifadə etməkdədir. Bunun nəticəsi olaraq yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, miras qoyanın sahib olduğu hüquqi statusunun, bu statusun əhatə etdiyi bütün hüquq və öhdəliklərlə² birlikdə vərəsənin şəxsində davam edəcəyini bildirir [16, s. 343; 2, s. 56; 17, N. 92; 10, N. 21; 4, s. 527-528; 3, s. 44; 15, s. 14; 26, s. 66, N. 69; 12, N. 74, N. 84].

Dərhal qeyd edək ki, miras qoyanın sahib olduğu hüquqlarla birgə, miras qoyanın sağlığında tərəf olduğu hüquqi münasibətləri də bütövlükdə vərəsələrə keçir.

Külli vərəsəlik prinsipi, miras qoyanın hüquqi statusunu mümkün qədər qoruyub saxlama məqsədi daşdığından, vərəsə miras qoyanın tamamlanmamış hüquq münasibətlərinə də daxil edilir. Belə olan halda mühüm məsələ, bu hüquq münasibətinin miras qoyan şəxsin şəxsinə aid olub-olmamasıdır [2, s. 57].

Bir Neçə Vərəsənin Miras Əmlakı Üzərində Birgə Hüquq Sahibi Olması

Birdən çox vərəsə olduğu halda, qanun miras əmlakı paylaşılana qədər məcburi "*miras şərikliyi*"ni [ətraflı məlumat üçün bax: 14, s. 6; 4, s.

658; 9, s. 3; 28, s. 198; 26, § 7 N. 1 vd.; 17, s. 359] qəbul etmiş və miras əmlakı üzərində var olan bütün dəyərlərdə bütün vərəsələrin istisnalar nəzərə alınmaqla birgə sahib olacağını tənzimləmişdir (MM, m. 1157, m. 1157-1).

Vərəsələrin onlara keçən miras əmlakı üzərində hüquqi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq istifadə edilən birgə sahiblik ifadəsi tərəfimizdən şüurlu şəkildə istifadə edilmişdir. Çünki, miras əmlakı mülkiyyət hüququndan başqa hüquqları da əhatə etdiyi üçün (məsələn sahiblik) tərəfimizdə "birgə mülkiyyət hüququ" ifadəsi yerinə "birgə sahiblik" ifadəsi istifadə edilmişdir³.

IV. Mülki Məcəllədə "mirasın qəbulu" anlayışı ilə bağlı mövcud tənzimləmə və qənaətimiz

Burada qeyd etməli olduğumuz bir məqam var. MM-in 1273-1-ci maddəsinə görə, "*Vərəsə bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş müddətlər daxilində mirası qəbul etmədikdə və ya ondan imtina etmədikdə, müvafiq olaraq bu Məcəllənin 1262-ci və 1263-cü maddələri tətbiq edilir*". Bu Məcəllənin Həmin Qanunun 1246-cı maddəsinə əsasən, "*Vərəsə vərəsəliyə çağırıldığını bildiyi və ya bilməli olduğu gündən üç ay ərzində mirası qəbul edə bilər. Miras açıldığı gündən altı ay keçdikdən sonra mirasın qəbuluna yol verilmir*". Göründüyü kimi mirasın qəbulu üçün üç aylıq müddət müəyyən edilmişdir. Başqa bir sözlə, yuxarıda qeyd olunan maddəyə uyğun olaraq vərəsə hər bir halda miras açıldığı tarixdən - ölüm hadisəsindən altı ay keçdikdən sonra (üzürlü səbəb olub-olmamasından asılı olmayaraq) mirası qəbul edə bilməz⁴. Ancaq bu qəbul edilməz bir haldır.

¹ Əlavə məlumat üçün Türkiyə Cumhuriyyətinin Ali Məhkəməsinin qərarlarına bax: Yarg. HGK, T. 12.3.2008, E. 2008/21-235, K. 2008/248 (YKD, C. 34, S. 8, 2008, s. 1496); Yarg. 14. HD., T. 15.12.2020, E. 2017/170, K. 2020/8453 (**Lexpera**).

² Əlavə məlumat üçün Türkiyə Cumhuriyyətinin Ali Məhkəməsinin qərarlarına bax: Yarg. 19. HD., T. 9.12.2015, E. 2015/5386, K. 2015/16506 (**Lexpera**); Yarg. 10. HD., T. 24.4.2017, E. 2016/16697, K. 2017/3626 (**Lexpera**); Yarg. 10. HD., T. 5.3.2018, E. 2015/23585, K. 2018/1662 (**Lexpera**); Yarg. 10. HD., T. 8.5.2018, E. 2016/1546, K. 2018/4446 (**Lexpera**); Yarg. 10. HD., T. 2.10.2018, E. 2018/5522, K. 2018/7319 (**Lexpera**).

³ Miras əmlakında yer alan daşınır və daşınmaz əşyalar baxımından birgə mülkiyyət olacaqs da, miras əmlakındakı digər hüquqlar üzərindəki vərəsəlik statusunu əhatə etməsi baxımından birgə sahiblik ifadəsi daha uyğundur [12, N. 1864, dn. 1161].

⁴ Mülki Məcəllənin 1246-cı maddəsi ilə müəyyən edilmiş altı aylıq müddətin mirasın qəbulunun notariat qaydasında rəsmiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan müddət olduğu yönündə bax, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəmə Plenumunun 14 oktyabr 2022-ci il tarixli Qəra-

Burada qanunvericinin məqsədi başqadır. Mirasın qəbulu müəyyən bir müddətlə məhdudlaşdırıldıqda, miras qeyri-müəyyən bir vəziyyətə girəcəkdir. Bu halı qəbul etsək, mirasın (miras əmlakının) statusunun necə olacağı, kim və ya kimlər tərəfindən idarə olunacağı, mirası qismən və ya tamamilə zəbt etmək istəyənlərə qarşı hansı iddianın kimlər tərəfindən hansı əsasla qaldırılacağı kimi suallarla qarşı-qarşıya qalacağıq. Halbuki vərəsəlik hüququ konstitusion hüquqdur. Vərəsəlik hüququnun ən önəmli əsaslarından biri xüsusi mülkiyyət və onun davamlılığıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər mülkiyyət hüququ şəxsin ölümü ilə xitam edilsə və miras qoyanın (ölmüş şəxsin) əmlakı dövlətə keçsəydi, həqiqi bir mülkiyyət hüququndan söhbət gedə bilməzdi. Mülkiyyətin, sahibliyin vərəsəsi olmazsa, alış-veriş həyatında sabitlik və daimilik olmaz; ortada mülkiyyət və ya müqavilə qalmaz. MM-in qeyd olunan maddəsindəki üç aylıq müddət mirasın rədd edilməsi ilə bağlı müddətdir. Belə ki, vərəsə, özünün vərəsə olduğunu bildiyi gündən üç ay ərzində mirasdan (vərəsəlik hüququndan) imtina edə bilər. Fikrimizi MM-in 1255-ci və 1256-cı maddələri də dəstəkləyir. MM-in “*Mirasa Mülkiyyətin Əmələ Gəlməsi*” başlıqlı 1255-ci maddəsinə əsasən, “*Qəbul edilmiş miras açıldığı gündən vərəsənin mülkiyyəti sayılır*”. Odur ki, vərəsəlik ölümlə (miras qoyanın ölümü ilə) açıldığı üçün (MM, m. 1145), miras qoyanın ölümü anında avtomatik olaraq vərəsəlik predmeti olan əmlak (miras əmlakı) vərəsələrə keçəcəkdir¹. Bu da o deməkdir ki, bu andan etibarən MM-də bu hal üçün tənzimlənən vərəsəlik hüququna dair müddəaları qüvvəyə minir. Miras qoyanın vəfat etdiyi anda, hətta bu ölüm sonradan müəyyən edilsə və vərəsələr bu ölümdən gec xəbərdar olsalar belə, miras vərəsələrə keçəcəkdir və vərəsəlik hüququnun miras qoyanın ölümü ilə yaranan bütün digər hüquqi nəticələr avtomatik ola-

raq yaranacaqdır. Eyni zamanda, ölüm anı ilə miras əmlakın vərəsələrin mülkiyyətinə keçməsi arasında heç bir zaman boşluğu olmamaqla miras əmlakının sahibsiz qalmasının qarşısı alınmış olur (Bu yöndə bax: <http://www.constcourt.gov.az/decision/1109>, 14.12.2022). Habelə MM-nin 1256-cı maddəsində “*Vərəsə vərəsəliyə çağırıldığı bildiriyi və ya bilməli olduğu gündən üç ay ərzində mirasın qəbulundan imtina edə bilər. Üzrlü səbəb olduqda məhkəmə bu müddəti iki aydan çox olmayaraq uzada bilər. Mirasın qəbulundan imtina notariat orqanında rəsmiləşdirilməlidir*” ifadə edilmişdir. Bununla da vərəsələrə müəyyən müddətə də olsa belə, mirasın qəbulundan imtina hüququ verilməklə miras qoyanın əmlakının vərəsələrin iradələrinə zidd, məcburi keçməsinə dair prinsip müəyyən mənada yumşadılmışdır. Bununla da məcburi vərəsəlik önlənmişdir².

IV. Nəticə

Miras qoyanın ölümü ilə ondan geridə qalan əmlakının tamamı, onun külli xələfləri olan vərəsələrə bütövlükdə keçir. Odur ki, miras qoyanın əmlakında olan aktivlərin növünə və ya vərəsələrinin kimliyinə görə hər hansı ayırım olmadan müxtəlif xüsusi xələfiyyət (ayrı və xüsusi qəbul rejimləri) mövcud deyildir. Eyni zamanda miras əmlakında yer alan hüquq və öhdəliklərin, qanunda tələb olunan xüsusi şərtlər olmadan vərəsələrə keçməkdədir. Sözü gedən mirasın ötürülməsinin reallaşması baxımından vərəsələrin qəbulu tələb olunmadığı kimi, onların ölüm hadisəsindən xəbərdar olmaları da gərəkməz. Külli xələfiyyət prinsipinin nəticəsi olaraq miras qoyanın sahibi olduğu bütün ötürülə bilən hüquqi münasibətləri və hüquqları bütün vərəsələrin birlikdə sahib ola biləcəyi (miras şərikliyi) şəkildə keçir. Birdən çox vərəsənin mövcudluğu halında, Məcəllə miras əmlakı paylaşılana qədər məcburi “miras şərikliyi”ni qəbul etmiş və miras əmlakı üzərində var olan bütün dəyərlərdə bütün vərəsələrin birgə

rı, s. 4 (<https://constcourt.gov.az/az/decision/1319> (29.01.2023)).

¹ <https://constcourt.gov.az/az/decision/1319> (29.01.2023).

² Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəmə Plenumunun 14 oktyabr 2022-ci il tarixli Qərarı, s. 4 (<https://constcourt.gov.az/az/decision/1319> (29.01.2023)).

sahib olacağını tənzimləmişdir. Eyni zamanda bildirmək istəyirik ki, Mülki Məcəllənin 1246-cı maddəsi ilə müəyyən edilmiş altı aylıq müddət mirasın qəbulunun notariat qaydasında rəsmiləş-

dirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş müddətdir. Mirasın açıldığı gündən (miras qoyanın ölüm anından etibarən) altı ay keçdikdən sonra mirasın qəbulu məsələsi məhkəmə qaydasında həll edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Akıntürk, T. Medenî Hukuk. / T. Akıntürk, D.A. Karaman – İstanbul: Beta Basım Yayın, - 2020.
2. Akkanat, H. Ölümün Özel Hukuk Kişilerine Etkisi / H. Akkanat. – İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004.
3. Allahverdiyev, S. Azərbaycan Respublikasının Vərəsəlik Hüququ / S. Allahverdiyev. – Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, 2004.
4. Allahverdiyev, S. Azərbaycan Respublikasının Mülki Hüququ III Cild IV Kitab / S. Allahverdiyev. – Bakı: Digesta, 2008.
5. Antalya, O. G. Marmara Hukuk Yorumu Miras Hukuku Cilt III. O. G. Antalya, İ. Sağlam – Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
6. Antalya, O. G. Marmara Hukuk Yorumu Medeni Hukuk Giriş Temel Kavramlar Başlangıç Hükümleri Cilt I. O. G. Antalya, M. Topuz – Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
7. Ayan, M. Miras Hukuku / M. Ayan. – Ankara: Adalet Yayınevi, 2020.
8. Ayiter, N. Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanununda Elbirliği Ortaklıkları / N. Ayiter. – Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1961.
9. Avcı, M. Ö. Mirasın Mahkeme Kararıyla Paylaşılması / M. Ö. Avcı. – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014.
10. Çabri, S. Miras Hukuku Şerhi (TMK M. 495-574), C. 1 / S. Çabri. – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018.
11. Dalamanlı, L. Miras Hukuku ve Tatbikatı / L. Dalamanlı . – İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları, 2003.
12. Dural, M. Türk Özel Hukuku Cilt IV Miras Hukuku. M. Dural, T. Öz – İstanbul: Filiz Kitabevi, 2022 .
13. Esener, T. Türk Miras Hukuku Ana Kavramları / T. Esener. – Ankara: Neşriyat ve Yardımlaşma Derneği, 1977.
14. Fidan, Ö. S. Miras Ortaklığı / Ö.S. Fidan. – Ankara: Adalet Yayınevi, 2016.
15. Hatemi, H. Miras Hukuku / H. Hatemi. – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018.
16. İmre, Z. Miras Hukuku. Z. İmre, H. Erman – İstanbul: Der Yayınları, 2018.
17. İnan, A. N. Miras Hukuku. A. N. İnan, Ş. Ertuş, H. Albaş – Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.
18. İşgüzar, H. Yeni Türk Medenî Kanunu'na Göre Miras Hukuku Hükümlerindeki Değişiklikler ve Yenilikler / H. İşgüzar. – Ankara: Yetkin Yayınları, 2003.
19. Karataş, A. E. U. Türk Miras Hukukunda Mirasın Kazanılmasında Halefiyet Türleri ve Türk Milletlerarası Özel Hukukundaki Yansımaları // İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, – 2015, C. LXXIII, S. 2.
20. Kılıçoğlu, A. M. Miras Hukuku / A. M. Kılıçoğlu. – Ankara: Turhan Kitabevi, 2019.
21. Kocayusufpaşaoğlu, N. Miras Hukuku / N. Kocayusufpaşaoğlu. – İstanbul: Filiz Kitabevi, 1987.
22. Nomer, H. N. Eşya Hukuku. H. N. Nomer, M. S. Ergüne – İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2020.
23. Oğuzman, M. K. Miras Hukuku / M. K. Oğuzman. – İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
24. Oğuzman, M. K. Eşya Hukuku. M. K. Oğuzman, Ö. Seliçi, S. Oktay-Özdemir – İstanbul: Filiz

Kitabevi, 2021.

25. Öztan, B. Miras Hukuku (Tablolar ve Örneklerle) / B. Öztan. – Ankara: Yetkin Yayınları, 2020.

26. Serozan, R. Miras Hukuku ve Uygulama Çalışmaları. R. Serozan, B. İ. Engin – Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2019.

27. Umur, Z. Roma Hukuku – Z. Umur. – İstanbul: Beta Yayınları, 1999.

28. Zevkliler, A. Yeni Medeni Kanuna Göre Medeni Hukuk (Temel Bilgiler). A. Zevkliler, Ş. Ertaş, A. Havutçu, M. B. Acabey, D. Gürpınar – Ankara: Turhan Kitabevi, 2018.

29. Zeytin, Z. Türk Medeni Hukuku. Z. Zeytin, Ö. Ergün – Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020.

Ramil Khalilov

The concept of acceptance of inheritance in inheritance law

The institution of acceptance of inheritance in the law of inheritance has an important place in the theory of civil law and judicial practice. Because upon the death of an individual, the property belonging to him (owned and owned) passes to the heirs. If the property belonging to a person passed to the state and disappeared upon the death of a person, then there would be no talk of private property.

The law regulates the transfer of property belonging to a person upon his death to one or more persons. In this way, the continuity of the property right was ensured, and property was prevented from being left without an owner. Because with the death of the debtor, there is no other person to pay his debt, so people would not lend to each other.

In this article, how and in what time frame the property of a natural person will be transferred to the heirs either by law or by will, the legal consequences of this transfer, the concept of inheritance in the Civil Code and the current regulation and our conclusions regarding the subject are explained in this article.

Рамиль Халилов

Понятие принятия наследства в наследственном праве

Институт принятия наследства в наследственном праве занимает важное место в теории гражданского права и судебной практике. Потому что при смерти физического лица принадлежащее ему имущество (собственное и принадлежащее) переходит к наследникам. Если бы имущество, принадлежавшее человеку, переходило к государству после его смерти и исчезало, то о частной собственности не могло бы быть и речи. В отличие от дееспособности, полная дееспособность физического лица достигается по достижении 18-летнего возраста. Однако в некоторых случаях закон разрешал людям становиться полностью дееспособными, не достигая установленного законом возраста (при условии, что они выполняют другие условия). Если бы имущество, принадлежащее человеку, переходило к государству и исчезало при смерти человека, то о частной собственности не могло бы быть и речи.

Закон регулирует переход имущества, принадлежащего лицу, в случае его смерти к одному или нескольким лицам. Таким образом обеспечивалась преемственность права собственности и не допускалось, чтобы имущество осталось без собственника. Ключевые слова: способность к действию, пониманию, считается взрослым, считается полностью дееспособным. Мысль об обратном парализует торговую жизнь. Потому что со смертью должника не остается другого лица, которое могло бы оплатить его долг, поэтому люди не давали бы кредиты друг другу.

В этой статье о том, как и в какие сроки имущество физического лица будет передано наследникам по закону или по завещанию, правовые последствия этой передачи, понятие наследства в Гражданском Кодексе и действующем регулировании и наши выводы по этому вопросу разъясняются в этой статье. кодексе озвучено понятие принятия в наследство и действующее регулирование и наши выводы по предмету.

Faiqə MƏMMƏDOVA

Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq kafedrasının magistri

ÖHDƏLİKLƏRİN İCRASININ TƏMİNİ ÜSULU KİMİ DƏBBƏ PULUNUN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: dəbbə pulu, cərimə, peniya, öhdəliklərin icrası, qanuni dəbbə pulu, müqavilə dəbbə pulu, qarışıq dəbbə pulu, alternativ dəbbə pulu, əvəzləşdirmə dəbbə pulu.

Key words: dabba money, fine, penalty, fulfillment of obligations, legal dabba money, contract dabba money, mixed dabba money, alternative dabba money, replacement dabba money.

Ключевые слова: дабба-деньги, штраф, неустойка, исполнение обязательств, законные дабба-деньги, контрактные дабба-деньги, смешанные дабба-деньги, альтернативные дабба-деньги, замена дабба-денег.

Öhdəliklərin icrasının təmini üsulu kimi dəbbə pulunun növləri aşağıdakı kimidir:

- Qanuni dəbbə pulu;
- Müqavilə dəbbə pulu fərqləndirilir.

Ödənilən zərərlə nisbətində görə:

- hesablayıcı, cərimə, istinadecici və alternativ – dəbbə pulu fərqləndirilir.

- hesablayıcı dəbbə pulu o deməkdir ki, alıcı qanunda və ya müqavilədə ayrı qayda yoxdursa, dəbbə pulu kimi tutlan məbləğ zərər ödənilərkən nəzərə alınır.

- cərimə dəbbə pulu zamanı kreditor həm zərərin, həm də dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edə bilər.

- istisna edici dəbbə pulu zamanı kreditorun zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ istisna edilir, öhdəlik pozulduqda o, yalnız dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edə bilər.

- alternativ dəbbə pulu zamanı kreditor öz seçiminə görə ya zərərin, ya da dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edə bilər.

İşin məqsədi: məqalədə məqsəd öhdəliklərin icrasının təmini üsulu kimi dəbbə pulunun növlərinin müəyyən edilməsidir.

Hüquq ədəbiyyatında öhdəliklərin icrasının təmini üsulu kimi dəbbə pulunun fərqli növləri də göstərilir. Belə ki, S.Allahverdiyev dəbbə pulunun penya və cərimə kimi iki növləri ilə bağlı yazır ki,

Dəbbə pulu müxtəlif osas və meyarlara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. Əmələ gəlmə və müəyyənləşdirilmə əsasına görə dəbbə pulunun üç növü fərqləndirilir:

- qanuni dəbbə pulu (Gesetzliche vertragsstrafe),
- müqavilə dəbbə pulu (Vereinbarte vertragsstrafe),
- qarışıq dəbbə pulu.

Qanuni dəbbə pulu odur ki, o, qanunla müəyyənləşdirilir. Dəbbə pulunun bu növü tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq tətbiq edilir. Qanuni dəbbə pulu borclu şəxsdən tərəflərin razılaşmasında onun ödənilməsi vəzifəsinin nəzərdə tutulub-tutulmadığından asılı olmayaraq alınır (MM-in 464-cü maddəsinin 1-ci bəndi). (1.s.312)

Qanuni dəbbə pulu onunla xarakterizə olunur ki, hansı öhdəliyin dəbbə pulu ilə təmin olunması, hansı vəzifənin pozulmasına görə dəbbə pulu ödənilməsi və dəbbə pulunun hansı məbləğdə alınması hüquq norması ilə müəyyənləşdirilir. Bu növ dəbbə pulu yüklərin müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə daşınması, mal göndərmə və s. öhdəliklərin icrasının təmin edilməsində geniş tətbiq edilir. Qanuni dəbbə puluna aiddir: mal göndərmə müqaviləsi üzrə malların göndərilməməsi və ya göndərilməsinin gecikdirilməsi üçün dəbbə pulu (MM-in 642-ci maddəsi); bank hesabı müqaviləsi üzrə hesab əməliyyatlarının bank tərəfindən lazımınca aparılmamasına görə dəbbə pulu (MM-in 966-cı maddəsi); hava yolu ilə yükün çatdırılma müddətinin gecikdirilməsinə görə daşımı alıcıya gecikdirilmiş hər gün üçün daşıma haqqının 5 faizi qədər cərimə ödəyir; müəyyən

edilmiş müddətdə mühüm qusurlar aradan qaldırılmadıqda və s. hallarda icraçı istehlakçıya bir faiz məbləğində dəbbə pulu ödəyir («İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında qanunun 8-ci maddəsinin 5-ci bəndi) və s. (2.s.490)

Tərəflər öz razılığı ilə qanuni dəbbə pulunun miqdarını azalda bilməzlər. Qanun onlara belə hüquq vermir. Bundan fərqli olaraq, toroflor qanunsuz dəbbə pulunun miqdarının artırılması barədə öz aralarında saziş bağlaya bilərlər, bir şərtlə ki, bu, qanunla qadağan edilməsin (MM-in 464-cü maddəsi).

Müqavilə dəbbə pulu odur ki, bu növ dəbbə pulunu tərəflər özləri müəyyənləşdirirlər. Tərəflər dəbbə pulunun bu növündən o halda istifadə edirlər ki, qanunda hər hansı bir pozuntuya görə bu və ya digər sanksiya nəzərdə tutulmasın. Müqavilə dəbbə pulunun miqdarı, ödəniş və hesablanma qaydası, onur tətbiq şərtləri müstəsna olaraq yalnız tərəflərin öz istək və mülahizələri ilə müəyyən olunur. Dəbbə pulunun bu növündə hansı pozuntuya görə borclu şəxsdən hansı miqdarda dəbbə pulu alınmasını tərəflərin özləri təyin edirlər.

Qarışıq dəbbə pulu odur ki, bu cür dəbbə pulu hem qanun, həm də müqavilə əsasında əmələ gəlir. Bu növ dəbbə pulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunla müəyyənləşdirilən dəbbə pulunun miqdarını tərəflər öz sazişi və razılığı ilə artırır (MM-in 464-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Əgər qanun tərəflərə qanuni dəbbə pulunu artırmaq hüququ verməzsə, belə halda qarışıq dəbbə pulunun yaranmasından söhbət gedə bilməz.

Hesablaşma metodundan asılı olaraq dəbbə pulunun üç növü fərqləndirilir:

- məhdud (xüsusi) mənada dəbbə pulu;
- cərimə;
- penya.

Məhdud (xüsusi) mənada dəbbə pulu, cərimə və penya eyni hüquqi təbiətə malik olub, vahid təyinat və istiqamətlə şərtlənir. Bu növlərin hər üçü də təminat funksiyasını həyata keçirir. Onların arasında mühüm fərqlər yoxdur. Onlar eyni bir təminat üsulunun ayrı-ayrı növləri hesab olunur. Qanunvericilik də bu növlər arasında dəqiq sərhəd müəyyən etmir. Ona görə də həmin bölgünü şərti xarakter daşıyan bölgü hesab

etmək lazımdır.

Məhdud (xüsusi) mənada dəbbə pulu odur ki, bu növ dəbbə pulu, bir qayda olaraq, müqavilə öhdəlikləri pozulduqda, yəni icra edilmədiyi və ya icra edilmədiyi, o cümlədən onun icrası gecikdirildiyi hallarda alınır. Dəbbə pulunun miqdarı öhdəliyin gecikdirilmə müddətindən asılı deyil, hər bir öhdəlik pozuntusu faktına görə hesablanır. Məsələn, RF-də ya mülki hüquq barədə dərslərlərin birində göstərilən misala görə, avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin təmiri üzrə sifarişin icrasının gecikdirilməsi üçün hər ötürülən gün üçün xidmətin dəyərinin 3%-i məbləğində məhdud mənada dəbbə pulu ödəyir. (3.s.374)

(latınca poena - cəza) müqavilə öhdəlikləri və digər öhdəliklərdə gecikdirildikdə tətbiq edilən dəbbə pulu növüdür. Penya elə bir dəbbə ki, o, müddəti gecikdirilmiş və ötürülmüş öhdəliyin məbləğindən tutulan faiz kimi müəyyən edilir və ötürülmüş (gecikdirilmiş) hər gün üçün hesablanır. Adətən, penyanın hesablanması dövrü 30 günlə məhdudlaşır. Bu müddətdən sonra birdəfəlik cərimə tətbiq olunur. Penyanın ya bir üçün (sabit məbləğdə), ya da bütün müddət üçün son həddi müəyyən edilir.

Bütün müddət üçün penyanın son həddi müəyyənləşdirilərkən vaxtı gecikdirilmiş öhdəliyin qiymətinin faizi əsas götürülür. Kreditin qaytarılması, xidmətlərin ödənilməsi, yaşayış evlərinin və qeyri-yaşayış evləri- kirayə haqqının verilməsi, işıq pulunun çatdırılması və s. gecikdirildikdə, bir ötürülən gün üçün penya müəyyənləşdirilə bilər.

Cərimə dedikdə, elə bir dəbbə pulu növü başa düşülür ki, o, öhdəliklər pozulduqda, qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada tətbiq edilən maddi təsir tədbiri, yəni pul tənbehi kimi çıxış edir. Penyadan fərqli olaraq, cərimə, birdəfəlik alınan və tutulan dəbbə puludur. O, ya cözülmüş öhdəlik məbləğinin faizi ilə, ya da sabit pul məbləği ilə müəyyən də bilər. Cərimə elə bir məsuliyyət tədbiridir ki, öhdəliklərin icrasını təmin edilir. (4. s.1395)

Bu vəziyyətdə zərərli dəbbə pulu arasında münasibət yaranır və bu münasibətə görə dəbbə pulunun dörd növü fərqləndirilir (MM-in 466-cı maddəsi):

- əvəzləşdirmə dəbbə pulu (anzurechnende vertragsstrafe);
- cərimə dəbbə pulu (ecthe vertragsstrafe);
- müstəsna dəbbə pulu (ausschließliche vertragsstrafe);
- alternativ dəbbə pulu (alternativ vertragsstrafe).

Əvəzləşdirmə dəbbə pulu odur ki, bu cür dəbbə pulu zərərin dəbbə pulu çatmamış hissəsinin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur (MM-in 466-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Belə halda zərər ancaq dəbbə pulu ilə ödənilməmiş hissədə ödənilir. Məsələn, mal göndərmə müqaviləsində tərəflər 1 milyon manat məbləğində dəbbə pulu tutulması barədə şərt nəzərdə tuturlar. Mal göndərən (satıcı) malı göndərmir, yəni öhdəliyi icra etmir və bununla alıcıya 4 milyon manat məbləğində zərər vurur. Belə halda zərərin əvəzi dəbbə pulunun çatmamış miqdarında (3 milyon manat məbləğində) ödənilir, yəni 4 milyon - 1 milyon = 3 milyon manata. Dəbbə pulu bütün hallarda əvəzləşdirmə dəbbə pulu hesab edilir, bir şərtlə ki, qanunda və ya müqavilədə başqa qayda nəzərdə tutulmasın. Bu, o deməkdir ki, nə qanun, nə də müqavilə zərərlə dəbbə pulu arasındakı münasibəti müəyyənləşdirmək barədə göstəriş ifadə edirsə, onda bu, əvəzləşdirmə dəbbə pulu hesab edilir. Dəbbə pulunun bu növü praktikada daha çox tətbiq edilir.

Cərimə dəbbə pulu odur ki, o, dəbbə pulundan artıq zərərin tam məbləğdə (həcmdə) tutulmasını nəzərdə tutur (MM-in 466-cı maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarım bəndi). Bu cür dəbbə pulu kumulativ dəbbə (latınca cumulatio - çoxalma, yığılma) pulu da adlanır. (5.s.402) Cərimə dəbbə pulundan yalnız qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda istifadə olunur. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, öhdəlik pozulduğu hallarda borclu dəbbə pulunu və zərərin əvəzini tam məbləğdə ödəyir. Başqa sözlə desək, belə hallarda borcludan dəbbə pulundan əlavə, zərərin pulla məbləği də tam həcmdə alınır. Yuxarıdakı misalda borclu həm dəbbə pulunu (1 milyon manatı), həm də zərərin əvəzini (4 milyon manatı) tam həcmdə, yəni cəmi 5 milyon (1 milyon + 4 milyon) manat ödəyir.

Planlı təsərrüfat sistemində cərimə dəbbə pulu geniş səviyyədə tətbiq edilirdi. Xüsusən tədarük

müqaviləsi üzrə keyfiyyətsiz mal göndərildiyi hallarda ondan tez-tez istifadə olunurdu. İndiki dövrdə cərimə dəbbə pulunun tətbiq sferası xeyli dərəcədə məhdudlaşmışdır.

Müstəsna dəbbə pulu odur ki, bu dəbbə pulu zərərin deyil, yalnız dəbbə pulunun tutulmasını nəzərdə tutur (MM-in 466-cı maddəsinin 2-ci bəndinin 1-ci yarım bəndi). Bu növ dəbbə pulu kreditörü zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququndan məhrum edir. O, borcludan ancaq dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edə bilər. Yuxarıdakı misalda alıcı satıcıdan (mal göndərən) yalnız 1 milyon manat məbləğində dəbbə pulu alır. Beləliklə, müstəsna dəbbə pulunda borcludun məsuliyyəti dəbbə pulu ilə məhdudlaşır.

Müstəsna dəbbə pulu nəqliyyat münasibətlərində geniş səviyyədə tətbiq olunur. Yük daşıma öhdəliyi icra edilmədiyi, yükün nəqliyyat vasitəsindən vaxtında boşaldılmaması nəticəsində boş dayanmaya yol verildiyi hallarda və s. müstəsna dəbbə pulundan istifadə edirlər. Bu növ dəbbə pulu vətəndaşların iştirak etdiyi münasibətlərdə (məsələn, mənzil, işıq pulunun verilməsinin gecikdirilməsi və s. hallarda) tətbiq edilir.

Öhdəliklərin icrasının təmini üsulu kimi Rüşət Göyüşov dəbbə pulunun hesablaşma öhdəlikləri; ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar və çeklərlə hesablaşmalar kimi üç növünü göstərir. (6.s.274)

Dəbbə pulunun iki növü fərqləndirilir: penya və cərimə.

Penya öhdəliyin icrasının gecikdirilməsinə görə tətbiq edilir və hər gecikdirmə günü üçün hesablanır.

Cərimə, adətən, qəti məbləğdə müəyyən olunur, lakin faizlə də hesablanı bilər.

Penya və cərimə çox hallarda sinonim sözlər kimi işlənir.

Dəbbə pulunun məqsədi kreditörün varlanması deyil, pozulmuş hüquqlarının bərpasıdır. Odur ki, RF MM-in 333-cü maddəsi məhkəməyə həddən artıq yüksək dəbbə pulunun məbləğini azaltmaq hüququ verir. Bu zaman konkret işin bütün halları nəzərə alınmalıdır.

MM-in 396-cı maddəsinə əsasən, ümumi qaydaya görə öhdəliyin lazımınca icra edilməməsi borcludu öhdəliyin naturada icrasından azad etmir. Öhdəliyin icra edilməməsi zamanı dəbbə pu-

lunun ödənilməsi isə kreditoru öhdəliyin naturada icrasını tələb etmək hüququndan məhrum edir. Beləliklə, dəbbə pulunun nizam- lanması ilə bağlı Rusiya hüququ fransız-alman hüququna yaxındır.

Daha bir maraqlı məqam dəbbə pulu ilə behin əlaqəsi və sonuncunun hüquq təbiəti ilə bağlıdır. RF MM-in yeni layihəsi müzakirə edilərkən işçi qrupun üzvləri bu məsələdə iki qrupa bölünmüşdülər. Bir qrup müəllif «Behlə təmin olunmuş öhdəliyin icra edilməməsi və xitam olunmasının nəticələri» adlanan 381-ci maddənin MM layihəsindən çıxarılmasını təklif edirdilər. Onların fikrincə, behi qanuni dəbbə pulu saymaq düzgün deyil, çünki onun məqsədi öhdəliyin icrasını təmin etmək deyil, müqavilənin bağlandığını sübut etməkdir. İkinci qrup müəlliflərin fikrincə, beh tərəflərin müəyyən etdiyi minimal zərər məbləğidir və o, zərər çəkmiş tərəfin bu zərəri sübut etmək vəzifəsini yüngülləşdirir; tərəf beh məbləğindən çox miqdarda zərərin ödənilməsini tələb etdikdə bu zərəri sübut etməlidir. Bundan başqa, behin itirilməsi və ya onun iki qat məbləğdə ödənilməsi vəzifəsi qanuni cərimə dəbbə puludur.

İkinci mövqə RF MM-də əksini tapıb. Bu mövqə həm də o baxımdan maraqlıdır ki, behin itirilməsinə və ya onun ikiqat məbləğ də ödənilməsinə məsuliyyətin müstəqil, üçüncü forması kimi baxılması fikrinə qarşı daha bir argument ortaya qoyur. Behin itirilməsinə və ya onun ikiqat məbləğdə ödənilməsinə dəbbə pulunun xüsusi növü kimi baxılması məsuliyyətin ənənəvi iki formasının - zərərin və dəbbə ödənilməsi formalarının şəriksiz hökmranlığına şübhə yeri qoymur.

Azərbaycan MM-ində zərər və dəbbə pulu kimi məsələlərin həlli kontinental hüquqda, o sıradan Rusiya MM-də nəzərdə tutulan qaydalardan önəmli dərəcədə fərqlənir. Fərqlər isə çox hallarda arzuolunmaz fərqlərdir.

Zərər və onun ödənilməsi qaydaları MM-in 21, 443, 448, 454 və s. maddələrində müəyyən edilir. Qanunvericiliyin tələbinə görə öhdəliyi icra etməyən borclu kreditora dəymiş zərəri ödəməyə borcludur.

Bu baxımdan prinsipal xarakter daşıyan əsas normalar MM-in 21-ci maddəsində nəzərdə tutulur. “Zərərin əvəzinin ödənilməsi” adlansa da, bu maddə daha çox “zərər” anlayışının və onun

mshiyətinin, tərkibinin müəyyən olunmasına yönəldilib. Bu maddədə bir sıra prinsipal məqamlar əksini tapıb:

- vurulmuş zərər tam ödənilməlidir;
- qanunda və ya müqavilədə zərərin daha az miqdarda ödənilməsi nəzərdə tutula bilər;
- qanun həm real zərərin, həm də əldən çıxmış faydanın ödənilməsini nəzərdə tutur;
- zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı tələbin həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı zərərchəkənin, onun işçisinin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda üçüncü şəxslərin davranışının zərərin yaranmasına və artmasına hansı həcmdə şərait yaratması nəzərə alınmalıdır.

Zərərin ödənilməsi ilə bağlı qanunda müəyyən olunan müddəalar həmişə çoxlu mübahisələr doğurub və normativ-nəzəri reseptlər praktikada tətbiq edilərkən həmişə uğurla sınaqdan çıxmayıb. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, yeni qanun ənənəvi resepti beynəlxalq hüquq normaları - beynəlxalq kommersiya müqavilələrinin prinsipləri ilə təkmilləşdirilməlidir. Lakin həmin normaların özü də nöqsansız deyil. “Prinsiplər”in 7.4.2-ci maddəsinə əsasən, “Zərərchəkmiş tərəf öhdəliyin icra olunmaması nəticəsində baş vermiş zərərin tam ödənilməsini tələb edə bilər. Belə zərəre tərəfin hər cür itkiləri, zərər çəkmiş tərəfin xərclərdən və zərərdən yayınmaq nəticəsində əldə etdiyi hər cür faydalar daxildir”. (7.s.267)

Yetərincə abstrakt olan bu müddələrin həmin maddənin rəsmi kommentariyası vasitəsilə dəqiqləşdirilməsinə cəhd göstərilib:

“zərərchəkmiş tərəf öhdəliyin icra olunmaması zamanı zərərin ödənilməsindən varlanmamalıdır”.

Yəni ödəniləcək zərərin həcmi müəyyən olunarkən öhdəliyin icra edilməməsi nəticəsində zərərchəkmiş tərəfin əldə etdiyi bütün fayda nəzərə alınmalıdır.

Lakin bu izah da konkretliyi və mübahisəsizliyi ilə seçilmir. Üstəlik, qanun (MM-in 21-ci maddəsi) bu konstruksiyani deyil, tamamilə başqa prinsipi rəhbər tutur. 21.3-cü maddənin ilkin redaksiyası zərərchəkmiş tərəfin əldə etdiyi faydalardan deyil, hüquqpozanın əldə etdiyi gəlirlərdən danışırdı. 21.3-cü maddənin məqsədi əldən çıxmış faydanın minimum məbləğinin müəyyən olunması idi.

“Öhdəliklər üzrə məsuliyyətin ölçüsünün qısıldılması” adlanan 454.1-ci maddə ilə 21.1-ci maddə arasında ziddiyyət var. Birinci maddə öhdəliklərin ayrı-ayrı növləri üzrə və müəyyən fəaliyyət növü ilə bağlı öhdəliklər üzrə məsuliyyətin yalnız qanunla qısıldılmasını nəzərdə tutduğu halda, ikinci maddə bunun qanunla və ya müqavilə ilə nəzərdə tutula biləcəyini mümkün sayır.

Bundan başqa, 454.1-ci maddə ilə 454.2-ci maddə arasında da uyğunsuzluq var. Maddənin birinci bəndində məsuliyyətin qısıldılması səlahiyyətini özündə saxlayan qanun ikinci bənddə bu səlahiyyəti, şərtlə də olsa, tərəflərin öhdəsinə buraxır. Əslində, sonradan borclunu məsuliyyətdən tam və ya qismən azad etməyi kreditora (tələbkara) qadağan etmək olmaz. Ona görə də bu maddənin ikinci hissəsində göstərilən qayda daha düzgündür və 21.1-ci maddədə qoyulan ümumi qaydaya da uyğundur. Deməli, məhdud məsuliyyətin təkcə qanunla yox, həm də müqavilə ilə müəyyən edilməsi imkanı MM-in bu maddəsində nəzərdə tutulmalıdır. Daha bir ciddi qüsurluq 21-ci maddədə mənavi zərərin adının çəkilməməsidir.

443-cü maddə 21-ci maddədə nəzərdə tutulan qaydalarla yetərlənməyərək əlavə olaraq müəyyən edir ki, əldən çıxmış fayda müəyyənləşdirilərkən kreditörün onu əldə etmək üçün gördüyü tədbirlər və bu məqsədlə apardığı hazırlıq işləri nəzərə alınır. 21-ci maddəyə bu əlavə əldən çıxmış fayda anlayışını dəqiqləşdirir və praktikada onun həcmi ilə bağlı mübahisələrin aradan qaldırılmasına cəhd sayıla bilər. Lakin əldən çıxmış faydanın kreditörün onu əldə etmək üçün gördüyü tədbirlər və bu məqsədlə apardığı hazırlıq işləri ilə qapadılması yetərlincə əsaslı görünür. Əldən çıxmış fayda bütün hallarda bunlarla qapanmır. Üstəlik, bu qayda 21.2-ci maddədə müəyyən olunan ümumi qaydaya da ziddir. Orada əldən çıxmış faydaya daha geniş anlayış verilir və bu anlayış daha universal xarakter daşıyır: əldən çıxmış fayda - şəxsin hüququ pozulmasaydı, adi mülki dövrüyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlərdir. Bu isə təkcə “kreditörün gördüyü tədbirlər” və “gəlir əldə etmək üçün apardığı hazırlıq işləri” deyil. Bu, hüququ pozulmuş şəxsə nisbətən qanun pozan şəxsə üstünlük verilməsi deməkdir.

Yeni qanunda əldən çıxmış faydanın adi mülki

dövriyyə şəraitində əldə edilə biləcək gəlirlə ölçülür. Bu abstrakt kriteriya tətbiq olunarkən, yuxarıda göstəriləni kimi, 21-ci maddə ilə yanaşı MM-in 443.4-cü maddəsinin tələbləri də nəzərə alınmalıdır.

Zərərin hesablanması bir qədər konkret qaydası, məsələn, MM-in 645-ci maddəsində müəyyən olunur:

Satıcının öhdəliyi pozması nəticəsində müqavilə ləğv edildikdən sonra aqibatın müddətdə alıcı müqavilədə nəzərdə tutulan malın əvəzinə başqa şəxsdən daha yüksək, lakin aqibatın qiymətlə mal alarsa, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş qiymətlə onun əvəzinə icra edilmiş əqd üzrə qiymət arasındakı fərq şəklində zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbini satıcıya qarşı irəli sürə bilər.

Alıcının öhdəliyi pozması nəticəsində müqavilə ləğv edildikdən sonra aqibatın müddətdə satıcı malı müqavilədə nəzərdə tutulandan daha aşağı lakin aqibatın qiymətlə başqa şəxsə satarsa, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş qiymətlə onun əvəzinə icra edilmiş əqd üzrə qiymət arasındakı fərq şəklində zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbini alıcıya qarşı irəli sürə bilər.

Bu Məcəllənin 645.1. və 645.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan əsaslar üzrə müqavilə ləğv edildikdən sonra onun əvəzinə başqa əqd bağlanmamışsa və həmin malın cari qiyməti varsa, tərəf müqavilədə müəyyənləşdirilmiş qiymətlə müqavilənin ləğv edildiyi məqamdakı cari qiymət arasındakı fərq şəklində zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbini irəli sürə bilər. Malın verilməli olduğu yerdə oxşar mal üçün müqayisəyə gələn şəraitdə adətən alınmış qiymət cari qiymət sayılır. Əgər həmin yerdə cari qiymət yoxdursa, başqa yerdə tətbiq edilən, aqibatın əvəz ola bilən cari qiymət, malın nəql edilməsi xərclərindəki fərq nəzərə alınmaqla, tətbiq edilə bilər.

Bu Məcəllənin 645.1-645.4-cü maddələrində nəzərdə tutulan tələblərin yerinə yetirilməsi öhdəliyi icra etməmiş və ya lazımınca icra etməmiş tərəfi digər tərəfə vurulmuş başqa zərərin əvəzinin ödənməkdən azad etmədir.

Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1980-ci il Vyana Konvensiyasının 75-76-cı maddələrini təkrar edən bu maddədə müəyyən olunan universal qayda vurulmuş zərərin (real zərər və

əldən çıxmış fayda) tam həcmdə ödənilməsinə imkan verir.

443.3-cü maddə 21-ci maddəyə daha bir prinsipial əlavəni nəzərdə tutur. Orada deyilir ki, MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, zərər müəyyənləşdirilərkən öhdəliyin icra edilməli olduğu yerdə kreditorun tələbini borclunun könüllü ödədiyi gün mövcud olmuş qiymətlər, tələb könüllü ödənilmədikdə isə məhkəmə qərarı çıxarıldığı gün mövcud olmuş qiymətlər nəzərə alınır. Bu, inflyasiya zamanı çox vacibdir.

448.3-cü maddədə qoyulan ümumi qayda odur ki, borclu qanuni təmsilçilərinin və öhdəliyinin tamamilə və ya hissə-hissə icrası üçün xidmətlərdən istifadə etdiyi şəxslərin hərəkəti və ya hərəkətsizliyinə görə öz hərəkəti və ya hərəkətsizliyi üçün olan dərəcədə məsuliyyət daşıyır. 443.9-cu maddəni olduğu kimi təkrar edən bu maddəni qanunvericilik texnikasının xətası saymaqla yanaşı həm də borclunun məsuliyyət həcmi müəyyən edən ümumi qayda hesab etmək olar. MM-in 449-cu maddəsində göstərilən sanksiya, yəni özgəsinin pul vəsaitlərindən faydalanmağa görə faizlər ödənilməsi mülki hüquq məsuliyyəti tədbiridir. Hüquq təbiətinə görə faizlər zərərin bir növüdür, ona görə də bu tədbir mülki hüquq məsuliyyətinin daha çox tətbiq edilən forması zərərin ödənilməsi ilə əhatə olunur. (8.s.264)

462.3 və 462.4-cü maddələr dəbbə pulunun miqdarının, deməli, həm də məsuliyyətin həcmi müəyyən olunmasına həsr edilib. Qanun müqavilənin tərəflərinə icazə verir ki, dəbbə pulu-

nun miqdarını özləri müəyyən etsinlər. Onlar dəbbə pulunu mümkün zərərdən çox miqdarda da müəyyən edə bilirlər.

466-cı maddə zərərlə dəbbə pulunun nisbətində həsr olunub. Klassik qaydanı təkrar edən bu normaın tələbinə görə öhdəliyin icra edilməməsi və ya lazımcıca icra edilməməsinə görə dəbbə pulu müəyyən edilibsə, zərər dəbbə pulu çatmayan hissədə ödənilir. Qanunda və ya müqavilədə məsuliyyətin həcmi çeşidli şəkildə müəyyən oluna bilər:

- zərərin deyil, yalnız dəbbə pulunun tutulmasına yol verilə bilər;

- dəbbə pulundan artıq zərər tam məbləğdə tutula bilər;

- kreditorun seçiminə uyğun ya dəbbə pulu, ya da zərər tutula bilər.

Hesabaalıcı, müstəsna, alternativ və cəriməedici dəbbə pulu adlanan bu növlərin birincisi ümumi, qalanları isə xüsusi qaydalardır. Bu normaın mülki hüquq məsuliyyəti və onun həcmi üçün önəmi və özəlliyi odur ki, həm zərərin ödənilməsi, həm də dəbbə pulu məsuliyyətin müstəqil formalarıdır, lakin burada onların hər ikisinin birgə tətbiqinə yol verilir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, öhdəliklərin icrasının təmini üsulu kimi dəbbə pulunun əsas növləri cərimə və peniyadır. Lakin hüquq ədəbiyyatında müxtəlif növlərə rast gəlinir. Bunları konkretləşdirmək üçün Mülki Məcəlləyə “Dəbbə pulunun” növləri adlı maddənin daxil edilməsini təklif edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2022
2. Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının Mülki hüququ. Bakı, Digesta, 2008, səh.490.
3. Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И. Илларионовой, Б.М.Гонгало, Плетневой. М., 1998, с.374).
4. Гражданское право. Учебник. Часть 1/ Под ред. З. И. Цыбуленко. М., 1998. с. 401-402; Правила предоставления услуг по техническому обслуживанию и ремонту автотранспортных ИСТВ // СЗ РО. 1994. №12. стр. 1395.
5. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. З. И. Цыбуленко. М., 1998. с. 402
6. Rüşət Göyüşov. Mülki hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014
7. Ə.V.Насібəyli. Qanunvericiliyin labirintləri. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2019, səh.184.

8. İ.O. Əsgərov, B.H. Əsədov. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı. Qanun, 2004

REFERENCE

1. Azerbaijan Respublikasının Mulki Mecellesi Bakı, “Huquq Yayın Evi”, 2022
2. Sabir Allahverdiyev. Azerbaijan Respublikasının Mulki huququ. Bakı, Digesta, 2008, seh.490.
3. Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И. Илларионовой, Б.М.Гонгалю, Плетневой. М., 1998, с.374).
4. Гражданское право. Учебник. Часть 1/ Под ред. З. И. Цыбуленко. М., 1998. с. 401-402; Правила предоставления услуг по техническому обслуживанию и ремонту автотранспортных ИСТВ // СЗ РО. 1994. №12. стр. 1395.
5. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. З. И. Цыбуленко. М., 1998. с. 402
6. Rufet Goyuşov. Mulki huquq. Ders vesaiti. Bakı, 2014
7. E.B.Насібейлі. Qanunvericiliyin labirintleri. Bakı, “Huquq Yayın Evi”, 2019, seh.184.
8. İ.O. Esgerov, B.H. Esedov. Azerbaijan Respublikasının Mulki Mecellesinin Kommentariyası. Bakı. Ganun, 2004

Faiga Mammadova

Types of dabba money as a method to ensure the fulfillment of obligations

The article is devoted to the types of dabba money as a method of ensuring the fulfillment of obligations.

In the article, as a method to ensure the fulfillment of obligations, legal dabba money, contractual dabba money, accrual, penalty, reference and alternative types are distinguished according to the ratio of paid damages.

In the article, various different concepts of dabba money in different legal literature of different authors were also given.

Фаига Мамедова

Виды денег дабба как способ обеспечения исполнения обязательств

Статья посвящена видам денег дабба как способу обеспечения исполнения обязательств.

В статье в качестве способа обеспечения исполнения обязательств выделяются законные дабба деньги, договорные даббы деньги, накопительный, штрафной, ссучный и альтернативный виды по соотношению выплачиваемых убытков.

В статье также были приведены различные концепции денег дабба в разной юридической литературе разных авторов.

Kamil SƏLİMOV Bakı Dövlət Universitetinin
Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası
kafedrasının müdiri**Leyli MƏMMƏDOVA**Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası
kafedrasının doktorantı

E-mail: bsu.kamil.salimov@mail.ru

leyli.mammadova94@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ И МОТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ЛИЦ, ОКАЗЫВАЮЩИХ СОДЕЙСТВИЕ НА КОНФИДЕНЦИАЛЬНОЙ ОСНОВЕ ОРГАНАМ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИМ ОПЕРАТИВНО- РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Açar sözlər: şəxslər, əməkdaşlıq, məlumat verən, motiv, orqanlar.

Key words: persons, cooperation, informant, motive, organs.

Ключевые слова: лица, сотрудничество, информатор, мотив, органы.

Психологические причины и мотивы сотрудничества информатора являются одним из собственно научных методов оперативно-розыскной деятельности. Проблема мотивации деятельности информатора не может рассматриваться как в отрыве от преступности в обществе в целом, так и от субъекта преступной деятельности - преступника. Изучить мотив информатора - значить, необходимо раскрыть механизм формирования мотивации такого поведения его личности, - совокупности характеристик и свойств при определенных ситуативных обстоятельствах, приводящих к его к гласному и негласному сотрудничеству с правоохранительными органами по противодействию преступности.

Здесь нельзя не учитывать как социальную сущность преступности, так и конкретное

преступное проявление, по поводу которой информатор представляет требуемую информацию. Предположим, информатор внедрен и представляет сведения о преступности: в таможенной сфере, в местах лишения свободы, в системе государственного финансирования государственных закупок, в группировку организованной преступности, занимающейся незаконным оборотом наркотиков (выращиванием, переработкой, производством, транспортировкой, реализацией ит.д.) или преступных организаций, совершающих такие преступления как похищение автомобилей, мошенничество и др. Каждое из перечисленных деяний, как отмечает Е.Г.Каменский, обладает собственной структурой, внутренней динамикой, структурно-функциональными закономерностями. В зависимости от сущности и специфических особенностей трансформации, механизма формирования преступной мотивации, формируются противоправные установки у преступника(ов), порождающие антиобщественные, криминальные потребности (в насилии и пр.) [1].

Эти особенности информатор должен учитывать в своей деятельности.

Как отмечают С.Ю.Субачев и А.В.Гирич, агенты (информаторы) должны хорошо знать повадки преступников, их жаргон, связи, чтобы на этой основе быстро распознавать их в общей массе людей; уметь завязывать знакомства с преступниками, располагать их к себе и подчинять своему влиянию; свободно ориентироваться в быстро меняющейся обстановке, уметь в этой ситуации своевременно информировать оперативного работника о намерениях и действиях преступников, или принимать необходимые меры к предупреждению замышляемых, пресечению подготавливаемых и раскрытию совершенных преступлений [2].

А.И.Алексеев и Г.К. Синилов, исследуя психологические особенности информатора, отметили, что «необходимо изучать особенности индивидуальной структуры личности кандидата (информатора). Они определяли качества кандидата, подлежащие изучению: направленность личности (к чему стремится в жизни); мировоззрение; черты характера; мотивы поведения и деятельности; эмоциональную устойчивость; положительные свойства внимания; развитую кратковременную и долговременную память; развитое теоретическое и оперативное мышление, устойчивые положительные качества ума; способность устанавливать контакты с людьми; способность понимать людей, оказывать на них воздействие и подчинять своему влиянию; способность маскировать свои действия, поступки, психическое состояние; способность перевоплощаться и разыгрывать определенную роль; способность быстро приспосабливаться к различным условиям и ситуациям» [3].

Проводимые регулярные обобщения использования деятельности информаторов со стороны полицейских служб, ФБР, а также других агентств по борьбе с преступностью США, свидетельствуют об их большой значимости в быстрейшем обнаружении, раскрытии совершенных преступлений. Этим определяется очевидная, возросшая готовность полицейских служб, ФБР США, поощрять использование информаторов. В тоже время

утверждается, что в долгосрочной перспективе, чрезмерная зависимость, полиции от информаторов может нанести ущерб легитимности полицейской организации.

Обобщение данных разведывательной деятельности, способствующей раскрытию преступлений, свидетельствуют о том, что информаторы являются экономически эффективным ресурсом для полиции и др. органов США [4].

Использование информаторов требует от правоохранительных органов высокого мастерства, знание их психологии, умение проводить вербовку для конфиденциального сотрудничества, должную организацию работы, тактики проведения отдельных разведывательных операций с участием информатора, обеспечения их безопасности и др. Неудачи в обучении полицейских офицеров и агентов ФБР США в вербовке и работе с информаторами редко являлись причинами провалов в дорогостоящих и долгосрочных разведывательных мероприятиях. В результате этих срывов многие прокуроры и сотрудники правоохранительных органов разрушили свою карьеру [5]. Подобного рода неудачи часто приводят к смертельным последствиям и серьезным физическим травмам, как среди невинных граждан, так и среди личного состава полиции и агентов ФБР. Многих случаев трагических последствий можно было бы избежать, если бы сотрудники правоохранительных органов следовали бы проверенным временем рекомендациям по работе с информаторами, в том числе познанию мотивов их поведения.

Информаторы, сотрудничающие свидетели и тайная разведывательная деятельность, осуществляемая посредством внедренных в преступные группировки офицеров соответствующих агентств правоохранительных органов - метод, часто окутанный секретностью и широко неправильно понимаемый не только со стороны общественности, но и практических работников [5].

В настоящее время в США происходят коренные изменения в программах по работе с информаторами; внедряются новые методы

вербовки информаторов; пересматриваются соглашения о сотрудничестве и компенсации за работу информаторов; значительно расширилась судебная практика, по которым неправомерное использование информаторов привело к судебным искам, внесению изменений и дополнений в законодательство.

Существенно актуализировалась проблема по противодействию со сфабрикованной информацией; по недопустимости использования деятельности информаторов-provokatorov; борьбы с коррупцией в полиции; критической оценки использования доказательств

добытыми негласными и конспиративными методами работы и т.д. [5].

Деятельность информатора признана жизненно важным для правоохранительных органов, хотя в общественном мнении игнорируется практика конфиденциального сотрудничества правоохранительных органов. Существующая литература по этой теме недостаточна и в основном состоит из практических руководств по управлению информаторами, которые, как правило, носят засекреченный характер [6].

Список литературы:

1. Каменский Е.Г. Особенности социализации процесса криминализации личности в современном российском обществе. Дис.канд. социологических наук. г.Курск, 2005, с.5
2. Субачев С.Ю. Гирин А.В. Оперативно-розыскная психология. Хрестоматия по юридической психологии. Особенная часть. г.Краснодар 2007, с. 37-58. <http://yurpsy.com/files/xrest/2/138.htm>
3. Алексеев А.И. Синилов Г.К. Моральные нормы и отношения в оперативно-розыскной деятельности с.54-63, Актуальные проблемы теории оперативно-розыскной деятельности (1972г.); в сб. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскной деятельности: 4-43, Сборник научных трудов: под общей редакцией К.К.Горянинова, В.С.Овчинского - М.: Инфра- М, 2017, 530 с.
4. Police and society International Journal of Research and Policy Volume 9, 2000 - Issue 4; "Professionalizing" the Police Informant Role: The UK Experience Martin Innes Pages 357-383 | Published online: May 7, 2010.
5. 2nd Edition Informants, Cooperating Witnesses, and Undercover Investigations A Practical Guide to Law, Policy, and Procedure, Second Edition By Dennis G. Fitzgerald Copyright Year 2015. <https://www.routledge.com/Informants-Cooperating-Witnesses-and-Undercover-Investigations-A-actical/Fitzgerald/p/book/9780367778293>.
6. Justice Quarterly Volume 28, 2011 - Issue 2 ARTICLES Become an informant J. Mitchell Miller Pages 203-220 | Published online: Sep 14, 2010. <https://doi.org/10.1080/07418825.2010.506881>

Kamil Səlimov, Leyli Məmmədova

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlara məxfi əsaslarla yardım göstərən şəxslərin əməkdaşlığının psixoloji səbəbləri və motivləri

Məqalə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəzəriyyəsinin ən aktual məsələlərindən birinə, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlara məxfi əsaslarla yardım göstərən şəxslərin əməkdaşlığının psixoloji səbəbləri və motivlərinə həsr edilmişdir. Bu problem, təəssüf ki, kifayət qədər öyrənilməmişdir, çünki o, gizli iş üsullarına aiddir və ciddi şəkildə təsnif edilir. Məqalədə əməliyyat müvəkkilinə “əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlara məxfi əsaslarla yardım göstərən şəxsi uğurla idarə etməyə” imkan verən bu kateqoriyadan olan şəxslərin əməkdaşlıq etməsinin psixoloji səbəbləri və motivlərinin müəyyən edilməsi xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Kamil Salimov, Leyli Mammadova

**Psychological reasons and motives for cooperation of persons providing assistance
on a confidential basis to bodies carrying out operational-search activities**

The article is devoted to one of the most topical issues in the theory of operational-search activity, psychological reasons and motives for cooperation of persons providing assistance on a confidential basis to the bodies carrying out operational-search activities. This problem, unfortunately, has not been sufficiently studied, since it refers to covert methods of work, and is strictly classified. The article analyzes the features of identifying the psychological causes and motives for cooperation of this category of persons, which allows the operational officer to "successfully manage a person who provides assistance on a confidential basis to the bodies carrying out operational-search activities."

Gülnaz RZAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
İnsan hüquqları və informasiya hüququ
UNESCO kafedrasının müəllimi,
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük
Komitəsinin Akademiyasının müəllimi
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
(gulnazrzayeva@mail.ru)

RƏQƏMSAL DÜNYADA ŞƏBƏKƏ NEYTRALLIĞININ TƏMİNATI: İNSAN HÜQUQLARI KONTEKSTİNDƏ MÜQAYISƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL

Açar sözlər: şəbəkə neytrallığı, İnternet, internet əlyətərliyi, internet provayder, insan hüquqları, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə, milli-hüquqi tənzimləmə.

Keywords: net neutrality, Internet, Internet accessibility, Internet provider, human rights, international regulation, national regulation.

Ключевые слова: сетевой нейтралитет, Интернет, доступность интернета, интернет-провайдер, права человека, международно-правовое регулирование, национальное правовое регулирование.

Rəqəmsal dünyada milyardlarla internet istifadəçisinin onlayn hüquqlarının qorunması əhəmiyyətli cəmiyyətlə müqayisədə fərqli problemlər formalaşdırır. Belə problemlərdən biri olan şəbəkə neytrallığı dövrün aktual mövzularından sayılır. Beynəlxalq səviyədə müxtəlif sənədlərdə təsbit olunsa da, hələ də dövlətdaxili hüquqda şəbəkə neytrallığına leqal yanaşma verilməmiş, eləcə də onun internet əlyətərliyindən fərqli tərəfləri müəyyən edilməmişdir. Bu da təcrübədə insan hüquq və azadlıqlarının onlayn mühitdə də qorunması üçün bir sıra çətinliklər yaradır.

Məqalədə şəbəkə neytrallığı anlayışı və bu sahədə mövcud qaydalar təhlil edilmiş, internet xidməti təminatçılarının şəbəkə müdaxilələrinin insan hüquqlarının təminatı kontekstindən mütəm-

kün təsirləri araşdırılmış, mövzu üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

1.1. Giriş

İlk dəfə 2003-cü ildə Tim Vu tərəfindən işlədilən şəbəkə neytrallığı ümumi anlamda, məzmun, mənşə, təyinat və ya istifadə olunan avadanlıq növü baxımından məlumat paketləri arasında ayrı-seçkiliyi qadağan etmək və bərabərliyi təmin etmək məqsədini daşıyır. Burada bərabərlik anlayışı yalnız pərakəndə xidmətlərin göstərilməsində şəbəkə trafikinə aid olub, topdansatış və ya təhlükəsizlik, konfidensiallıq və ya ifadə azadlığı ilə bağlı aspektləri əhatə etmir [17, p. 127].

Əksər mənbələrdə şəbəkə neytrallığı məzmunundan, istifadəçidən, platformadan, proqramdan və ya avadanlıq təminatından asılı olmayaraq internetdəki bütün məlumatlara internet provayderlər və hökumətlər tərəfindən bərabər şəkildə yanaşılması kimi qiymətləndirilir [18]. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərə “Şəbəkə neytrallığı ilə bağlı ifadə azadlığı və şəxsi həyat hüququnun qorunması və təşviqi haqqında” Təvsiyəsində də eyni anlayış verilmişdir [15]. İstifadəçilər üçün şəbəkə neytrallığı internet məzmununa giriş və şəffaflığı təmin edir və bütün internet xidmətlərinin və proqramlarının əlyətərliyinə imkan verir.

Şəbəkə neytrallığı ətrafında müzakirələri daha yaxşı başa düşmək üçün İnternet bazarını ikitərəfli bazar kimi təsvir etmək olar. Bir tərəfdən

Orange, Vodafone və ya AT&T kimi provayder son istifadəçilərə genişzolaqlı internet çıxışı təqdim edir, digər tərəfdən isə ISP Google, Amazon, Netflix və ya daha kiçik proqramlar kimi məzmun provayderlərinə onların məzmununun son istifadəçilərə göndərilməsi formasında şəbəkəyə giriş imkanı verir. Bu giriş inhisarlaşdırıldıqda və ya bazar rəqabəti aşağı olduqda, qruplararası xarici təsirlər (şəbəkə effektləri) şəbəkə neytrallığı üçün əsas verir ki, bu da bəzi məzmun təminatçılarına qarşı ayrı-seçkilik tətbiqlərinin qarşısını almaq üçün hazırlanmış siyasətdir [10].

Shane Greenstein, Martin Peitz, and Tommaso Valletti qeyd olunan məsələni aşağıdakı kimi təsvir edir: “Təsəvvür edin ki, siz ABŞ-da onlayn film izləmək istəyirsiniz. Məsələn, siz ölkənin ən böyük kabel və genişzolaqlı provayderi olan Comcast-a abunə ola bilərsiniz və nəhəng televiziya və film yayımı xidməti olan Netflix tərəfindən sizə çatdırılan filmə baxa bilərsiniz. Comcast Netflix-dən abunəçilərinə daha sürətli və daha etibarlı giriş üçün ödəniş tələb etsə nə baş verərdi? Netflix bu tələblə razılaşa bilərmi? Netflix filmə görə sizdən daha çox pul ödəyəcəkmi? Comcast bu təkmilləşdirilmiş xidmət üçün genişzolaqlı abunə haqqını qaldıracaqımı? Əgər belə bir müqavilə bağlansa, istehlakçı və ya istehsalçının rifahı hansı yollarla dəyişəcəkdi?...” [17, p. 127] Bu kimi suallar şəbəkə neytrallığı prinsipinin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Şəbəkə neytrallığı ilə bağlı qaydaların əsas məqsədi internet trafikinə ayrı-seçkilikdən kənar və qərəzsiz yanaşmaqdan ibarətdir və bu yolla internet istifadəçiləri onlayn məzmunundan, tətbiqlərdən, xidmətlərdən öz istəkləri ilə sərbəst istifadə edə bilərlər.

Problemin əsas mahiyyəti onunla bağlıdır ki, şəbəkə neytrallığı uzun müddət texniki və iqtisadi aspektlərdən şərh olunmuşdur. Bəzi yanaşmalar şəbəkə neytrallığı ilə bağlı müzakirələrin ilk növbədə texnoloji inkişafa və innovasiyalara kimin nəzarət etməsi ilə bağlı olduğunu iddia etsə də, başqa bir yanaşma mübahisənin əsasən ayrı-seçkilik və internetin əlyətərliyi ilə bağlı olduğunu vurğulayır. Məqalədə şəbəkə neytrallığı prinsipinin hüquqi tərəfləri həm müxtəlif informasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi, həm də insan

hüquqlarının təminatı kontekstindən təhlil olunmuşdur. Çünki bu prinsipə əsasən, internet provayderləri xüsusi veb-saytlar və onlayn məzmun üçün qəsdən blok edə, sürəti yavaşlada və ya xidmət müqabilində ödəniş tələb edə bilməzlər. Bu isə bilavasitə bir çox informasiya hüquqlarının təminatına xidmət edir.

1.2. Şəbəkə neytrallığı və əlaqəli terminlər: hüquqi yanaşma

Şəbəkə neytrallığı şərh olunarkən, söhbət internet şəbəkəsindən gedir. Bu baxımdan, internetin hüquqi anlayışına diqqət yetirilməli, eləcə də əlaqəli olan bir çox terminlər hüquqi cəhətdən izah olunmalıdır.

Azərbaycan qanunvericiliyində müxtəlif maddələrdə (“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsi) “internet şəbəkəsi” terminindən istifadə olunsa da, “internet informasiya ehtiyatı”nın leqal anlayışı nəzərdə tutulmuşdur. Müəlliflərin şərhinə görə, verilən bu anlayış internetin sosial və hüquqi mahiyyətini açmır [1, s. 370]. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, “Telekommunikasiya haqqında” Qanunun 23-cü maddəsində internet xidməti telekommunikasiya xidmətinin növlərindən biri hesab olunur. Eləcə də bu xidmət beynəlxalq standartlarla müəyyən olunmuş İnternet protokol əsasında qlobal informasiya şəbəkəsində göstərilən telekommunikasiya xidməti kimi qəbul edilir (həmin Qanunun 29-cu maddəsi).

İnternetin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, internetə qoşulan hər kəs internet vasitəsilə məzmun, proqram və xidmətlərdən istifadə edə və eyni zamanda özü də xidmət göstərə bilər. Buna görə də internet müştərilərin və məzmun, proqram və xidmət təminatçılarının görüşdüyü qlobal bazar yaradır. Əgər kimsə internet vasitəsilə məzmun, proqramlar və ya xidmətlər təklif etmək istəyirsə, internetin müxtəlif hissələrinin bütün operatorlarından icazə istəməyə ehtiyac yoxdur (“icazəsiz yenilik”). İnternet bütün xidmət təminatçıları və hüquqi məzmun, proqramlar və xidmətlərin istifadəçiləri üçün açıqdır (“açıq internet”). Bu imkanlardan məhdud maliyyə imkanları olan bir çox yenilikçi şəxslər istifadə etdilər və nəticədə müxtəlif xidmətlər formalaşdı. Hal-hazırda bu

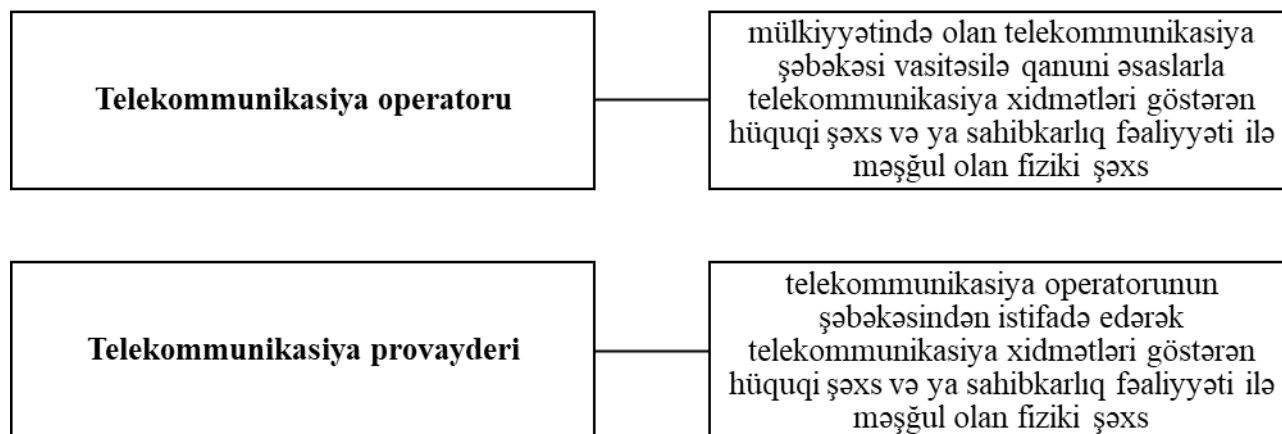
xidmətlərin bir çoxu bütün dünyada istifadə olunur. Tanınmış nümunələrə Google, Facebook və YouTube daxildir [14].

İnternetə çıxışla yanaşı, bir çox şəbəkə operatorları da müştərilərinə məzmun və xidmətləri özləri təklif edirlər. Məsələn, TV xidmətləri. Onlar adətən bu cür məzmun və xidmətləri son istifadəçilərə internet məlumatlarını göndərmək üçün istifadə etdikləri eyni genişzolaqlı bağlantı vasitəsilə ötürürlər, lakin onları açıq internetdən ayrı olaraq öz şəbəkələri vasitəsilə nəql edirlər. Bu şəbəkələr nadir hallarda ayrı-ayrı xətlərdə qurulur (fiziki cəhətdən ayrılmış formada). Adətən məzmun və xidmətlər internetlə eyni xətlərdə, lakin məlumatların daşınması üçün digər qaydalara uyğun olaraq (məntiqi olaraq ayrılmış formada) işləyir. Şəbəkə operatorları bu ayrıca, ixtisaslaşmış xidmətlərin keyfiyyətinə və onlara çıxışa dəqiq nəzarət edir ki, müştəriləri üçün zəmanətli keyfiyyəti təmin etsinlər və müvafiq xidmətləri ba-

zarda təqdim etsinlər.

Şəbəkə operatorları müxtəlif müştəri qruplarını fərdiləşdirilmiş şəkildə təklif olunan xidmətlərin müxtəlif keyfiyyətləri ilə təmin etmək üçün məlumat trafikinin diferensiallaşdırılmasından da istifadə edə bilər. Məsələn, provayderin məhsul portfelində digərlərindən daha ucuz olan, lakin müəyyən proqramların (məsələn, WhatsApp və ya Skype) istifadəsini istisna edən internetə çıxışın olması. Bununla belə, provayder yüksək keyfiyyətli səsini İP (VoIP) üzərindən ötürülməsi üçün öz müştərilərindən ödəniş tələb etməsi və müştəri haqqı ödəmədiyi təqdirdə internet trafikini bloklaması da mümkündür.

Qeyd olunanlar internet şəbəkəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin də dairəsini dəqiqləşdirməyi şərtləndirir. Telekommunikasiya və informasiya sahəsində haqqında qanunvericilik əsasında aşağıdakı subyektləri fərqləndirmək lazımdır:

İnternet telekommunikasiya xidməti göstərən operatorların və provayderlərin uçotunun aparılması Qaydasına (12 oktyabr 2017-ci il) görə, internet telekommunikasiya xidməti göstərən provayderlərə internet provayder və host provayderlər daxildir. Birincilər internet şəbəkəsinə telekommunikasiya vasitələri ilə qoşulmaq üçün texniki imkanı təmin edirsə, ikincilər internet informasiya ehtiyatının istifadəsinin təmin edilməsi məqsədilə öz informasiya sistemlərində yerləşdirilməsi xidmətini göstərir.

Beləliklə, milli qanunvericilikdə internetə bir

qlobal şəbəkə olaraq hüquqi anlayış verilməmişdir. Telekommunikasiya xidmətinin bir növü olaraq, qiymətləndirilsə də, bəzi müddəalarda ("Telekommunikasiya haqqında" Qanun – maddə 1.0.19, 29) internetin qloballığı ilə bağlı məsələ təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, şəbəkə neytrallığı da prinsip olaraq əks olunmamışdır. Lakin qeyd olunan Qanunun 3-cü maddəsində bəyan olunmuş aşağıdakı prinsiplər şəbəkə neytrallığının təminatına xidmət edir:

- telekommunikasiya xidmətləri bazarında inhisarçılığın yolverilməzliyi və sağlam rəqabət

mühitinin təmin olunması;

- operator, provayder və istifadəçilərin hüquq bərabərliyi və onların qanuni mənafelərinin qorunması.

Eyni zamanda, qanunverici müvafiq telekommunikasiya xidməti bazarında hökmran mövqə tutan operator və provayderdən tələb edir ki, eyni xidməti göstərən digər operatorlar üçün arabağlantı məqsədləri üçün şəbəkələrin qoşulması və trafik mübadiləsi üzrə bərabər şərait yaratsın. Onun belə qoşulmadan imtina etmək səlahiyyəti yoxdur (maddə 11).

Adı çəkilən normalar milli səviyyədə şəbəkə neytrallığının təminatı üçün yetərlidirmi? – Araşdırmamızın davamında xarici təcrübənin təhlili əsasında bu sual cavablandırılacaqdır.

1.3. Şəbəkə neytrallığının təminatına dair xarici dövlətlərin təcrübəsi

Müxtəlif xarici dövlətlərin təcrübəsinə nəzər salsaq, şəbəkə neytrallığı məsələsi 2010-cu illərdən sonra, əsas etibarilə isə 2014-2016-cı illərdə hüquqi tənzimləmə obyektinə çevrilmişdir. Belə ki, ilk dəfə olaraq 13 iyun 2010-cu ildə Çili Milli Konqresi şəbəkə neytrallığını qorumaq üçün ölkənin “Telekommunikasiya haqqında” Qanununa düzəlişlər etmişdir. Həmin düzəlişlər internet provayderlərini istifadəçilər və ya onların şəbəkələri və internet arasında əlaqə üçün kommersiya təqdim edən bütün fiziki və ya hüquqi şəxslər kimi müəyyən edirdi. Düzəlişlər internet provayderlərinin internet istifadəçisinin hər hansı hüquqi məzmunundan, tətbiqdən istifadə etmək, göndərmək, almaq və ya təklif etmək hüququnu özbaşına bloklamağı, onlara müdaxilə etməyi, ayrı-seçkilik etməyi, maneə törətməyi və ya məhdudlaşdırmağı qadağan edirdi. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, normativ qaydada bəyan olunan bu prinsipin təcrübədə tam təmin olunması Çili üçün o qədər xarakterik olmadı.

Latın Amerikasını dövlətlərində şəbəkə neytrallığının elan olunması eyni dövrə (2014-cü illərə) təsadüf edir. Daha maraqlı təcrübə Argentina üçün xarakterikdir. Digər dövlətlər demək olar ki, eyni tənzimləmələri təqdim edir. Argentinanın 2014-cü il tarixli 27078 sayılı Qanunu ilə istifadəçilərin heç bir məhdudiyyət, ayrı-seçkilik, fərq qoymadan və ya bloklamadan İnternet vasitəsilə

istənilən məzmunu, tətbiqə, xidmətə və ya protokola daxil olmaq, istifadə etmək, göndərmək, almaq və ya təklif etmək hüququ müəyyən edilir. Qanun, həmçinin İKT xidməti təminatçılarına hər hansı məzmunu, tətbiqi, xidməti və ya protokolu bloklamağı, müdaxilə etməyi və ya məhdudlaşdırmağı qadağan edir və yalnız məhkəmə qərarı əsasında və ya xidmətin istifadəçisi tərəfindən bloklanmaya və ya məhdudiyyətlərə icazə verən istisna müəyyən edir [5]. Argentinada 2017-ci ildən etibarən Claro, Movistar və Personal kimi mobil telefon operatorları WhatsApp mesajları, səs yazıları, əlavə edilmiş videolar və şəkillər üçün pulsuz trafik təklif edir. Lakin təcrübədə qeyd olunan normaların təminatı heç də həmişə birmənalı tətbiq olunmur. Məsələn, Telecom və Cablevisión arasında 2017-2018-ci illərdə meqabirləşmədən sonra Personal və Cablevisión Flow müştəriləri üçün ödənişsiz giriş təklifi mövcud idi. Copa Libertadores-in final matçını izləmək üçün bu xidmət digər TV məzmununu əhatə etmək üçün genişləndirildi və “Flow Pass” adı altında yalnız Personalın müştəriləri üçün əlverişliyi təmin edildi [6].

Şimali Amerika üzrə ABŞ tamamilə fərqli tənzimləmələri ilə xarakterizə olunur. ABŞ daxilində İnternet xidmətlərinin tənzimlənməsi beş nəfərdən ibarət Federal Kommunikasiya Komissiyasının (FCC) tabeliyindədir. ABŞ-da 1934-cü il Rəbitə Aktı və 1996-cı il Telekommunikasiya Aktında nəzərdə tutulan tənzimləmələr FCC üçün internet provayderlər üzərində konkret səlahiyyətlər müəyyən edir. Çünki həmin aktlarda “ümumi istifadəli telekommunikasiya xidməti” və “informasiya xidməti” kimi terminlərdən istifadə olunur. Əgər FCC birinci qrup xidmətə aid edilərsə, internet provayderlərinin fəaliyyətini tənzimləmək üçün əhəmiyyətli qabiliyyətə malik ola bilər. Zaman keçdikcə FCC bu cür imkanları ələ keçirmişdir.

ABŞ-da açıq internet qaydalarına əsasən, irəli sürülən prinsiplərin əksəriyyəti dolayısı ilə şəbəkə neytrallığına da təminat verir: Genişzolaqlı İnternetə Çıxış Xidməti (BIAS), şəffaflıq, məhdudiyyətlərə yol verməmə və s.

2015-ci ildə rəsmi olaraq ABŞ ərazisində şəbəkə neytrallığı elan olunsada, 2018-ci ildə

Tramp dövründə bu prinsip ləğv olundu. Hətta bu addıma qarşı etiraz edən Burger King reklam çarxında “Whopper” sifariş edən və daha az pul ödəyən müştərilərin sifarişinin çətdirilməsini qəsdən ləngitmiş və sifarişin daha tez çətdirilməsi üçün 26 dollar ödəniş edilməsini tələb kimi qoymuşdur. Bununla, şirkət “internet də Whopper kimi hamı üçün eyni olmalıdır” mesajını verdi [3].

Federal Kommunikasiya Komissiyasının İnternet Azadlığının Bərpası Qaydası və şəffaflıq qaydalarına düzəlişlər 11 iyun 2018-ci il tarixində qüvvəyə mindikdən və internet xidməti təminatçıları üçün şəbəkə neytrallığı tələblərinə dair əvvəlki tələbləri ləğv etdikdən sonra ştat qanunvericiləri dövlət səviyyəsində şəbəkə neytrallığı qanunvericiliyini tətbiq etməklə reaksiya verdilər.

Hələ də ABŞ-da bu problemlə bağlı müzakirələr davam edir. Belə ki, 2021-ci ildə yeddi ştat (Kaliforniya, Kolorado, Men, Nyu-Cersi, Oregon, Vermont və Vaşinqton) və Puerto Riko əvvəlki qanunvericilik sessiyalarında bu məsələ ilə əlaqədar qanunlar qəbul etmişdir. ABŞ Ədliyyə Departamenti ilə razılaşmaya əsasən, Kaliforniya Federal Kommunikasiya Komissiyasının federal qaydaları ləğv etməsinə etiraz edən iddia həll olunana qədər öz şəbəkə neytrallığı ilə bağlı qanununu tətbiq etməyəcəkdi. ABŞ Ədliyyə Nazirliyi isə 2021-ci ilin fevralında iddianı rəsmi olaraq rədd etdi.

On altı ştat 2021-ci il qanunvericilik sessiyasında şəbəkə neytrallığı haqqında qanunvericiliyini təqdim etdi. Vermont yeni yaradılmış Vermont İcma Genişzolaqlı Fonduna nəzarət etmək və idarə etmək üçün Vermont İcmasının Genişzolaqlı Şurasını yaradan qanunu qəbul etdi. Ayrı-ayrılıqda ştat qanunvericiləri internet provayderlərinin müştəri məlumatlarından istifadəsini məhdudlaşdıran və konfidensiallığın qorunmasını qəbul edən tədbirlər tətbiq ediblər. Məsələn, iki ştat (Nevada və Minnesota) şəxsiyyəti müəyyənləşdirən məlumatların açıqlanmasını qadağan edir, lakin Minnesotada abunəçilərin onlayn vərdisləri və ziyarət edilən internet saytları haqqında məlumatı açıqlamadan əvvəl provayderlərin abunəçilərdən icazə almasını tələb edir [9].

Avropa İttifaqı 2015/2120 sayılı 2015-ci il tarixli Qaydalarına əsasən (Açıq İnternet Qaydaları

– Open Internet Regulation) [16], internet provayderlərinə zəruri hallardan başqa internet trafikini bloklamaq və ya yavaşlatmaq qadağandır. İstisnalar aşağıdakılarla məhdudlaşır: qanuni qaydaya riayət etmək, şəbəkə bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək və ekvivalent trafik kateqoriyalarına bərabər yanaşma şərti ilə şəbəkənin müstəsna və ya müvəqqəti sıxlığını idarə etmək üçün trafikin idarə edilməsi.

Qeyd olunan müddəalar AI qanunvericiliyində son istifadəçinin “məlumat və məzmunu daxil olmaq və yaymaq, öz seçdiyi proqram və xidmətlərdən istifadə etmək və təqdim etməkdə azad olmaq” hüququnu təsbit edir. Xüsusi müddəalar milli hakimiyyət orqanlarının bu yeni hüququ həyata keçirə bilməsini təmin edir [2]. Lakin yenə də ayrı-ayrı milli təcrübələrdə fərqli qaydalara rast gəlinir.

İsveçrədə 2012-ci ildən etibarən şəbəkə neytrallığı ilə bağlı məsələlər gündəmə gətirilmişdi ki, Telekommunikasiya haqqında Qanuna dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı iddialar səsləndirilirdi. Federal Şura 2010 və 2012-ci illərdə iki qiymətləndirmədə telekommunikasiya bazarına şəbəkə neytrallığı ilə bağlı öz mövqeyini ortaya qoydu. Nəticə belə oldu ki, şəbəkə neytrallığı Telekomunikasiya Qanununun qarşısından gələn illərdə yenidən nəzərdən keçirilməsində daha çox araşdırma tələb edir. 2013-cü ildə digitale Nachhaltigkeit (Rəqəmsal Davamlılıq) parlament qrupu Federal Parlament Binasında şəbəkə neytrallığı ilə bağlı “açıq dinləmə” keçirdi. Bu tədbirdə Swisscom AG-nin keçmiş baş direktoru C.Schlöter telekommunikasiya tənzimləyicisinə şəbəkə neytrallığının ümumi anlaşılması üçün dialoq təşkil etməyi təklif etdi.

Federal Ətraf Mühit, Nəqliyyat, Enerji və Rabitə Departamenti (DETEC) ilə məsləhətləşərək, Federal Rabitə İdarəsi (OFCOM) 2013-cü ilin oktyabrından 2014-cü ilin oktyabrına qədər bir neçə dəfə görüşən işçi qrupu topladı. Ardınca 2014-cü ildə İsveçrənin əsas internet provayderləri “davranış kodeksi” ilə çıxış etdilər. Orada onlar “şəbəkə neytrallığı mövzusunda aydınlıq gətirməyə”, “açıq internet uğrunda birgə mübarizə aparmağa” vədlər verirdilər.

2017-ci ildə Digitale Gesellschaft Schweiz da-

ha əhatəli öhdəliklərlə işlənmiş qanun layihəsini məsul komissiyanın diqqətinə təqdim etdi. Parlamentdə müzakirələr zamanı sonradan hökumətin iradəsinə zidd olan davranış öhdəlikləri Avropa İttifaqının öhdəliklərinə çox yaxın olan öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdu. Həmin davranış öhdəlikləri hələ də Telekommunikasiya Aktının son variantında öz yolunu tapdı.

Hətta xarici təcrübədə şəbəkə neytrallığını mübahisələndirilməsi ilə bağlı maraqlı təcrübələr də mövcuddur:

Bit-Torrent və Comcast işi. Bit-Torrent böyük həcmli faylların paylaşılması da daxil olmaqla, eyni həcmli faylların paylaşımına yönəlmiş məzmun təminatçısıdır. 2007-ci ildə Associated Press belə bir xəbər paylaşdı ki, Comcast Bit-Torrentin trafikini “məhdudlaşdırır”. Comcast iddia etdi ki, o, eyni həcmli trafikə mane olmur, ancaq bütün abunəçiləri üçün keyfiyyətli xidmət təmin etmək məqsədilə “ağlabatan şəbəkə idarəçiliyi” tətbiq edir. ABŞ-ın Federal Rabitə Komissiyası (2008) Comcast-a bütün məzmun provayderlərinə tətbiq edilən siyasətə malik olması tələbi ilə tapşırıq verdi. Comcast həddən artıq ötürmə qabiliyyətini (xüsusən Bit-Torrent trafiki deyil) istehlak edən istifadəçiləri məhdudlaşdırmaq üçün siyasətini dəyişdirdi və qanuni səlahiyyətlərinin əhatə dairəsi və tətbiqi ilə əlaqədar Federal Rabitə Komissiyasını məhkəməyə verdi [8].

Netflix və böyük internet provayderləri arasındakı mübahisələr. Axın xidmətinin böyüməsini təmin etmək üçün 2010-cu ilin sonlarında Netflix Akamai serverlərindən əsas məzmun çatdırılma şirkəti kimi istifadə etməkdən uzaqlaşdı. Bunun əvəzinə, o, başqa bir məzmun çatdırılma şirkəti olaraq Limelight və magistrat şirkət olan Level3 və son şirkət olaraq Cogent vasitəsilə məlumat axınına başladı. Netflix, həmçinin internet provayderlərində öz serverlərini birgə yerləşdirmə proqramına başladı. Bəzi kiçik internet provayderləri ödənişi dəyişdirmədən razılaşdılar, lakin bir neçə böyük provayder məlumatların ev təsərrüfatlarına çatdırılmasında gecikmələri azaldan, məsələn, avadanlıqların təkmilləşdirilməsi və məlumatların əlverişli yerləri olan serverlərə daşınması üçün ödəniş tələb etdi. Bu böyük internet provayderlərinin istifadəçiləri 2013-cü ilin or-

tarında gecikmələr yaşamağa başladılar. 2014-cü ilin fevral ayında Netflix və Comcast razılığa gəldilər - şərtlər açıqlanmadı - Netflix Comcast şəbəkəsində serverləri birgə yerləşdirmək üçün Comcast-a pul ödədi. Bir az sonra Netflix digər böyük internet provayderləri ilə oxşar müqavilə elan etdi. Bəzi şərhçilər bu hadisələrin firmaların müəyyən sərmayələr üçün kimin ödəyəcəyi ilə bağlı danışıqlar apardıqları adı bir iş mühitini nümayiş etdirdiyini söyləsələr də, az sonra Netflix-in baş icraçı direktoru Reid Hastings (2014) böyük genişzolaqlı internet provayderlərinin sövdələşmə gücü ilə bağlı həyəcan təbili çalaraq, alıcının peşmanlığını nümayiş etdirdi [17, p.131-132].

Sıfır reytingli platformalar. Facebook 2014-cü ildə Facebook və WhatsApp (Facebooka məxsusdur) daxil olmaqla, müəyyən onlayn xidmətlər üçün mobil məlumatlara pulsuz çıxış imkanı verən Facebook-un sponsorluq etdiyi proqram olan Free Basics proqramını işə saldı. 2015-ci ildə ödənişsiz əsaslar 36 fərqli ölkədə mövcud idi, lakin Hindistanda müvəqqəti olaraq qadağan edildi. Hindistanın Telekommunikasiya Tənzimləmə Təşkilatı ictimai şərhçiləri yoxlayarkən proqramın şəbəkə neytrallığı prinsiplərini pozduğunu iddia etdi [17, p. 132]. Bundan əlavə, diqqət yetirsək, Azərbaycanda da bu proqramın yüklənməsi qeyri-mümkündür.

1.4. Şəbəkə neytrallığının İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları əsasında insan hüquq və azadlıqları ilə müqayisəli təhlili

Şəbəkə neytrallığı ilə əlaqədar İHAM-ın meyarlarının şərh olunması məqsədilə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin “Şəbəkə neytrallığı çərçivəsində ifadə azadlığı və şəxsi həyata hörmət hüququnun müdafiəsi və dəstəklənməsi” Tövsiyəsinə diqqət yetirmək lazımdır [15]. Tövsiyədə elan olunan plüralizm və informasiyanın müxtəlifliyi prinsipinə əsasən, şəbəkə neytrallığından istisna olaraq, internet xidmət provayderləri ilə məzmun, proqram və xidmət provayderləri arasında razılaşma əsasında trafikə güzəştli rəftara yalnız istifadəçilərin məlumat əldə etmək, istifadə etmək və ötürmək imkanları üçün kifayət qədər təminat olduqda icazə verilməlidir. Xüsusilə, trafikə üstünlük verilməsi istifadəçilərin İnternetə çıxışının əlverişliliyini, performansını və ya keyfiyyətini

azaltmamalı və ya mənfə təsir etməməlidir. İnternet istifadəçilərinin trafikə üstünlük vermədən İnternet bağlantısı seçmək üçün real imkanları olmalıdır. Onlar həmçinin bu cür rəftarın məlumat əldə etmək, istifadə etmək və yaymaq qabiliyyətinə, ictimaiyyətə açıq olan müxtəlif və plüralistik məzmununa, seçdikləri tətbiqlərə və xidmətlərə göstərə biləcəyi təsir barədə məlumatlandırılmalıdırlar.

Göründüyü kimi, Tövsiyədə internet provayderlərin şəbəkəni idarə etməsi qanuni məqsəd dairəsində (məsələn, şəbəkənin təhlükəsizliyinin qorunması zamanı) mümkündür. Həmçinin internet provayderlərin qanunsuz və zərərli məlumatların yayılmasını məhdudlaşdırmaq məqsədilə həmin məzmunlara girişi məhdudlaşdırması da yolveriləndir. Bəs belə məhdudlaşdırmanın ifadə azadlığını və digər informasiya hüquqlarını pozmayacağına dair zəmanətverici normalar varmı? – Bu kimi məsələlər İHAM-ın müxtəlif qərarlarına istinadən şərh edilə bilər. Məsələn, şəbəkə neytrallığı baxımından, Appleby Birləşmiş Krallığa qarşı qərarında [4] əsas meyarlardan biri kimi alternativlərin əlyətərliliyi ön plana çəkilir. Bu, həmçinin Tövsiyədə də öz əksini tapmışdır: “Son istifadəçinin internet bağlantısını seçməkdə real fürsəti olmalıdır”. Dolayısı ilə birdən çox internet provayderinin effektiv şəkildə yer tutduğu bazarda bu provayderlərdən yalnızca bir, ya da bir neçəsinin müəyyən ölçüdə internet trafikini idarə etməsi dövlətin pozitiv öhdəliyinin yaranmasına səbəb olmaya bilər. Lakin son istifadəçinin internet trafikinin idarə olunmadığı bir provayder seçərkən “real” fürsəti olmaması dövlətlərin pozitiv öhdəliyini formalaşdırır.

Şəbəkə neytrallığı baxımından şərh olunmalı problemlərdən biri də internet provayderlərin internet trafikini idarə etmələrinin ifadə azadlığı dairəsində ticarətlə bağlı olan ifadə sayılıb-sayılmamasıdır. İHAM-ın presedentlərinə əsasən, ticarətlə bağlı olan ifadələr də eynilə siyasi və incəsənət ifadələri kimi Konvensiyanın 10-cu maddəsi ilə qorunur. Lakin Məhkəmənin qərarlarına nəzər yetirsək, ticarətlə bağlı olan ifadələr siyasi və incəsənət ifadələri ilə müqayisə edildikdə 10-cu maddənin müdafiəsindən daha az yararlanır. Bununla bağlı Autronic İsveçrəyə qarşı [7] işini misal göstərə bilərik. İş üzrə peyk istehsalçısı

olan Autronic Sovet peykindən şifrəsiz televiziya siqnallarını ötürmək istəmiş, lakin onun bu tələbi İsveçrədəki səlahiyyətli qurum tərəfindən rədd edilmişdir. Ona görə də Autronic ifadə azadlığının pozulması səbəbi ilə İHAM-a müraciət etmişdir. Məhkəmə bildirmişdir ki, Autronic AG-nin hüquqi statusu “limited” şirkət olması, fəaliyyətlərinin biznes marağı daşması heç də Autronic-i ifadə azadlığından məhrum etmir. 10-cu maddə təkcə ifadənin məzmununu qorumağa yönəlməmişdir. Səs və ya görüntü qəbul etməklə bağlı hər hansı məhdudlaşdırma məlumat almaq və məlumat yaymaq azadlığına təsir etdiyi üçün 10-cu maddə çərçivəsində qorunmaqdadır.

Ümumiyyətlə, əksər qərarlarında İHAM daha çox məlumat əldə etmək və yaymaq çərçivəsində informasiya azadlığının əhatə dairəsini dəqiq müəyyənləşdirməsinə baxmayaraq, 10-cu maddənin təsir dairəsində yalnız fikir və məlumatın ifadə edilmə formasının olmadığını, xüsusilə jurnalistlər nöqtəyi nəzərdən bu fikirlərin ötürülmə formasının da qorunduğunu qeyd etmişdir. Ona görə də internet provayderlərin internet trafikini idarə etmələrinin 10-cu maddə çərçivəsində təhlil olunması mümkündür [11, p. 121].

İnternet provayderlərin internet trafikini idarə etmə üsullarının ifadə azadlığı kontekstində qiymətləndirilə biləcəyi qəbul olunsa da, digər tərəfdən dövlətin internet provayderlərin ifadə azadlığına müdaxiləsinin hədləri araşdırılmalıdır. Bu zaman sözügedən müdaxilə təbii ki, 10-cu maddədəki məhdudlaşdırma şərtlərinə uyğun olmalıdır: qanunauyğun olmalı, legitim maraqlardan birini qorunmalı, demokratik cəmiyyət üçün zəruri olmalıdır.

Deməli, ilk növbədə, şəbəkə neytrallığı ilə bağlı dövlətdaxili hüquqda qanuni tənzimləmə olmalıdır. Üzv dövlətlərin milli hüquqdakı qanuni tənzimləmələrə uyğun olaraq internet provayderlərin şəbəkə trafikini idarəçiliyinə etdikləri müdaxilələr məhdudlaşdırma rejiminin ilkin şərti olan “qanunla nəzərdə tutulma” meyarına uyğun olacaqdır. İHAM kommersiya ifadələrinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı işlərdə dövlətlərə daha çox səlahiyyət vermişdir. Lakin həmin ifadənin müəyyən bir dövlət mənafeyi daşması zamanı ifadə azadlığının müdafiə çərçivəsinin genişləndirilməsi

məsi mümkündür. İnternet provayderlərin şəbəkə bütövlüyünün qorunması kimi son istifadəçilərin hamısının hüquqlarına müsbət tərəfdən təsir edən bilən şəbəkə idarəçiliyi üsulları ictimai asayiş maraqları naminə edildiyi üçün internet provayderləri lehinə daha geniş müdafiənin təmin olunması məqsədəuyğun görünür. Lakin internet provayderlərin ictimai mənafe daşımayan, kommersiya məqsədli internet trafiki idarəetmələri dövlətlərin öz mülahizələri dairəsində olur. Bu kontekstdən maraqlı qərar Krone Verlag işi [13] üzrə verilmişdir. Məhkəmə dövlətin mülahizə səlahiyyətlərinin genişliyini qəbul etməklə yanaşı, demokratik cəmiyyət üçün zəruriliyini araşdırması nəticəsində 10-cu maddənin pozulduğunu bildirmişdir. Ərizəçi Krone Verlag şirkəti Neue Kronenzeitung adlanan gündəlik qəzetin sahibidir. Neue Kronenzeitung aylıq abonentlik üçün reklam yayımlamış və bu reklamda öz aylıq abunə saylarını başqa bir lokal qəzet olan Salzburger Nachrichtenin abunəlik sayları ilə müqayisə etmişdir. Reklama əsasən, Neue Kronenzeitung ən yaxşı lokal qəzet kimi göstərilmişdir. Reklamın yayımlanmasından sonra Salzburger Nachrichten Salzburg yerli məhkəməyə müraciət edərək haqsız rəqabət qaydaları çərçivəsində reklam haqqında tədbir görülməsini tələb etmişdir. Yerli məhkəmə reklamın yayımlanmasını qadağan etmiş, lakin Linz Apellyasiya Məhkəməsi qərarı ləğv etmişdir. Salzburger Nachrichten-in Ali Məhkəməyə müraciətinin nəticəsi olaraq, birinci instansiya məhkəməsinin qərarı qüvvədə saxlanmışdır. Ali Məhkəmənin qənaətinə görə, reklam yanıldıcı xarakterlidir, çünki işin şərtləri çərçivəsində Neue Kronenzeitung-un özünü ən yaxşı lokal qəzet olaraq adlandırmağı Salzburger Nachrichten-i alçaltmışdır. Bununla yanaşı, ərizəçi qəzetin bahalı olması ilə bağlı məlumatın yayılmasının da məhkəmə qərarı ilə qadağan edilməsinə nail olmuşdur.

İHAM sözügedən müdaxilənin qanunla nəzərdə tutulmuş olduğunu, başqalarının hüquqlarının qorunması qanuni məqsədinə uyğun olduğunu qəbul etmişdir. Müdaxilənin demokratik cəmiyyət üçün zəruri olub-olmaması məsələsinə gəldikdə isə Məhkəmə dövlətlərin müəyyən mülahizə azadlığına sahib olduğunu qəbul edir. Xüsusən, bu mülahizə azadlığı haqsız rəqabət kimi qə-

rışıq bir sahədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İşin faktiki halları nəzərə alındıqda, yerli məhkəmələrin qərarları əsasən iki qəzetin keyfiyyət nöqtəyi nəzərdən fərqli olduğu və bu səbəbdən qiymət müqayisəsinin yanıldıcı olması məsələsinə istinad etmişdir. Bununla yanaşı, məhkəmələr hər iki qəzetin biri-birinin rəqibi olduğunu və eyni oxucu kütləsinə yönəlməsini də qəbul etmişdir. İHAM-ın mövqeyinə əsasən, Avstriya məhkəmələrinin bu iki yanaşması biri-biri ilə uyğunlaşmır. Ərizəçi şirkət əgər qiymət müqayisəsi etmək istəyirsə, eyni zamanda xəbər üslublarının fərqliliyini nümayiş etdirən məlumatları da təmin etmək məcburiyyətində qalacaqdır. Ona görə də Avstriya məhkəmələri mülahizə azadlıqlarının çərçivəsini aşmışdır və sözügedən tədbir mütənasib deyildir. Dolayısı ilə demokratik cəmiyyət üçün zəruri olmayan müdaxilə nəticəsində Konvensiyanın 10-cu maddəsi pozulmuşdur.

Şəbəkə neytrallığı ilə əlaqəli olan digər bir hüquq şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququdur (Avropa Konvensiyanının 8-ci maddəsi, ARK-nın 32-ci maddəsi). Yuxarıda qeyd etdiyimiz Tövsiyədə də deyilir ki, internet trafikinin idarə edilməsi tədbirləri fərdi məlumatların yalnız konkret Tövsiyədə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri və mütənasib olan dərəcədə emalını əhatə etməlidir. Bu cür tədbirlər şəxsi həyat hüququ və fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olmalıdır. Rabitə məzmununu qiymətləndirməyə qadir olan İnternet trafikinin idarə edilməsi üsullarından istifadə şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququna müdaxilədir. Buna görə də belə istifadə Konvensiyanın 8-ci maddəsinə tam uyğun olmalı, şəxsi həyat hüququ və fərdi məlumatların mühafizəsi üzrə qüvvədə olan qanunvericiliyə qarşı sınaqdan keçirilməli və qanunvericiliyə uyğunluğu qiymətləndirmək üçün hər bir üzv Dövlət daxilində səlahiyyətli orqan tərəfindən yoxlanılmalıdır [15].

Şəbəkə neytrallığı ilə əlaqədar tənzimləmələrin olmadığı hallarda internet provayderlərin şəbəkə idarəetməsi texnikalarının 8-ci maddə dairəsində problem yaradacağı iki əsas sahə araşdırılmalıdır:

- fərdi məlumatların qorunması hüququ;
- yazışma sirlərinə hörmət.

Hər iki hüquq da 8-ci maddə dairəsində şəxsi həyata hörmət hüququ çərçivəsində qorunur. Nəzərə alsaq ki, internet provayderlərin böyük əksəriyyəti hüquqi şəxslərdir, üzv dövlətlərin 8-ci maddə dairəsində pozitiv öhdəlikləri mütləq mövcud olacaqdır. Bu məsələ ilə bağlı DPİ texnologiyası üzrə tənzimləmələrə diqqət yetirmək lazımdır. DPİ paketlərin məlumat sahələrini və hədəfə çatmağı üçün vacib olan məlumatları təhlil etməsini həyata keçirən bir şəbəkə idarə etmə texnikasıdır. Bunun nəticəsi olaraq, DPİ şəbəkə idarəçilərinin yalnız data paketinin mənbəyini və hədəfini müəyyənləşdirməyə kömək etmir, həm də şəbəkə idarəçiləri hansı tətbiqlərin istifadə olunduğunu və data paketin məzmununu da araşdırırlar [12, p.5-6]. Şəbəkə infrastrukturunun sahibi DPİ-istifadə edərək şəbəkə üzərində hansı məlumatların qəbul edilə biləcəyini manipulyasiya etmə funksiyası əldə edir.

DPİ texnologiyasından əvvəl şəbəkə tamlığının qorunması üçün istifadə olunan iki fərqli üsul mövcud olmuşdur. Bunlar SPİ və paket ön filterləməsi texnikalarıdır. SPİ üsulunda yalnız paket üst məlumatları (məsələn göndərən və alıcının IP adresləri) araşdırılır. Dolayısı ilə SPİ texnikası çərçivəsində data paketlərin məzmunu təhlil olunmadığından rəhbərin əsas etibarilə gizli qalması mümkün olurdu. Paket ön filterləmə sistemində isə şübhəli olan bir neçə data paketi filterlənmədən çoxluq təşkil edən data paketləri analiz olunurdu.

DPİ müasir dövrümüzdə müxtəlif sahələrdə istifadə olunsa da, texnikanın əsas məqsədi internet şəbəkəsini idarə etməklə internet istifadəçilərini pis məqsəd daşıyan proqramlardan qorunmasından ibarətdir. DPİ-nin ən vacib xüsusiyyəti bu pis məqsədli proqramları son istifadəçilərə çatmamışdan əvvəl təyin edərək sözügedən proqramların irəliləmələrini və şəbəkə üzərində yayılmalarını məhdudlaşdırmaqdır. İnternet provayderləri DPİ texnikası sayəsində istifadəçilərinin daxil olduqları veb saytları, bu saytların ehtiva etdikləri məlumatları və ya istifadəçilərin istifadə etdiyi tətbiqləri müəyyənləşdirə bilər. Bu əldə edilən verilənlərin köməyi ilə internet provayderləri və ya reklam partnyorları bu məlumatları fərdi olaraq təsnifləşdirərək profil halına gətirib daha sonra

sözügedən istifadəçiləri hədəf alan reklamlar göstərməkdə də istifadə olunur.

DPİ texnologiyasının istifadə olunmasının yaratdığı ən böyük problemlərdən biri də kütləvi izləmə texnikaları ilə olan oxşarlığıdır. Belə ki, DPİ üsulunun istifadəsi nəticəsində data paketlərindən əldə olunan müfəssəl məlumatların son istifadəçilərə mənfi təsir göstərə biləcək formada istifadə olunması da mümkündür. DPİ-dən internet trafikini ləngitmək və ya bəzi hallarda müəyyən məzmunları məhdudlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunması şəbəkə neytrallığı nöqtəyi nəzərdən də mübahisə doğurur. DPİ texnikası özlüyündə analiz olunan datadan şəxsi məlumatları müəyyən edə bilər və bu son istifadəçinin konfidensiallığı baxımından problemlə bir sahə yaradır.

DPİ-dən istifadə nəticəsində əldə edilən şəxsi həyata və yazışma sirlinə dair məlumatlar Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinin müdafiəsi əhatəsinə düşür. Həmçinin, İHAM-ın presedentlərinin təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, ad, e-poçt ünvanı, IP ünvanları, GPS məlumatları, şəkillər, barmaq izi, tibbi məlumatlar, kamera yazıları, genetik məlumatlar, məhkumluq və təhlükəsizlik tədbirləri ilə bağlı məlumatlar, biometrik məlumatlar, irq, etnik, siyasi fikirlər, birliklərə üzvlüyü, dini və ya digər inancları, sağlamlıq və ya cinsi həyata dair məlumatlar fərdi məlumatlar olaraq qəbul edilir. DPİ texnikasının istifadəsi ilə təhlillər zamanı həmin məlumatların yayıldığı halda dövlətin öhdəlikləri pozulmuş olacaqdır.

1.5. Nəticə

Azərbaycanda hələ də şəbəkə neytrallığı ilə bağlı hüquqi tənzimləmə olmasa da, müxtəli dövlətlərin, eləcə də Avropa Birliyinin şəbəkə neytrallığı ilə bağlı qaydaları bu sahədə bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Lakin hələ də internet provayderlərin qərəzsizliyinin necə tənzimlənməsi ilə bağlı konsensus yoxdur, şəbəkə neytrallığının təminatı ilə bağlı mexanizmlərdə boşluq və ziddiyyətlər mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər şeydən əvvəl, internetin açıq olması şəbəkə neytrallığının da təminatını şərtləndirir. Şəbəkənin idarə edilməsi optimal şəbəkə istifadəsi və digər yeniliklər üçün vacibdir. Bu gün demək olar ki, dünya dövlətlərinin əksəriyyətində bir şəbəkə operatoru Google,

Facebook və ya Skype kimi xidmətləri bloklamaq və ya ayrı-seçkilik etmək imkanına malik deyil. Çünki şəbəkə neytrallığının təminatı və qanuni məqsədlər üçün istisnalar milli səviyyədə tənzimlənməmişdir. Lakin təcrübədə müxtəlif sosial şəbəkə platformalarına girişin məhdudlaşdırılması və ya bloklanması faktları da mövcuddur ki, belə faktlar şəbəkə neytrallığı çərçivəsində şərh olunmamalı, internet əlyətərliyi hüququ kontekstində təhlil olunmalıdır. Çünki şəbəkə neytrallığı avadanlıqdan, məzmunundan, müəllifdən, məzmunun, xidmətin və ya tətbiqin mənşəyindən və ya təyinatından asılı olmayaraq, internet məlumatlarına və trafikə münasibətdə heç bir ayrı-seçkilik olma-

masını tələb edir. Amma bu danılmaz faktdır ki, şəbəkə neytrallığı prinsipinin ləğvi dolayısı ilə internet əlyətərliyi hüququnu da pozur. Çünki şəbəkə neytrallığının ləğvi nəticədə internet xidmətlərinin istifadəçilərə təqdim edilməsində inhisarçılığa gətirib çıxaracaqdır. Ona görə də hər iki termin əlaqəli şəkildə hüquqi tənzimlənmə əhatəsinə düşməlidir.

Şəbəkə neytrallığının texniki tərəfləri üzrə tənzimləmələr ayrı-ayrı insan hüquq və azadlıqlarının (xüsusilə ifadə azadlığı, şəxsi toxunulmazlıq hüququ) qorunmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. All you need to know about the Open Internet rules in the EU. <https://www.berec.europa.eu/en/all-you-need-to-know-about-the-open-internet-rules-in-the-eu-0>
3. Allow Burger King's New Ad to Explain Net Neutrality to You. <https://time.com/5117628/burger-king-whopper-net-neutrality-ad/>
4. Appleby and others v. The United Kingdom. Application no. 44306/98, 24.09.2003. file:///C:/Users/User/Downloads/001-61080.pdf
5. Argentina Digital. InfoLEG, December 16, 2014. <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/235000-239999/239771/norma.htm>
6. Argentina: Freedom on The Net, 2021. <https://freedomhouse.org/country/argentina/freedom-net/2021>
7. Autronic AG v. Switzerland, Application No. 12726/87, 22.05.1990. <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:ihrl/98echr90.case.1/law-ihrl-98echr90>
8. FCC Rules Against Comcast for Bit-Torrent Blocking. <https://www.eff.org/ru/deeplinks/2008/08/fcc-rules-against-comcast-bit-torrent-blocking>
9. Heather Morton. Net Neutrality 2021. <https://www.ncsl.org/research/telecommunications-and-information-technology/net-neutrality-2021-legislation.aspx>
10. Irene Comeig, Klaudio Klaser, Lucía D. Pinar. The paradox of (Inter)net neutrality: An experiment on ex-ante antitrust regulation // Technological Forecasting & Social Change, 2022, Vol. 175. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162521008362>
11. J.B.Sluijs. Network neutrality and European law. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2012. https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/1469808/Sluijs_Network_20-12-2012_emb_tot_20-03-2013.pdf
12. Joan Ramos Toledano, ISPs and Copyright: Deep Packet Inspection and Network Neutrality. https://icil.gr/download.php?fен=years/2014/downloads/speakers/0070-toledano-full_text-env1.pdf
13. Krone Verlag GmbH & Co KG and Krone Multimedia. Application No. 34315/96, 26.05.2002. file:///C:/Users/User/Downloads/001-60173.pdf
14. Network neutrality // Report of the working group. Switzerland: 2014, 48 p.
15. Recommendation CM/REC (2016)1 of the Committee of Ministers to the member States on

protecting and promoting the right to freedom of expression and the right to private life with regard to network neutrality. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805c1e59

16. Regulation (EU) 2015/2120 Of The European Parliament and Of The Council of 25 November 2015. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?toc=OJ%3AL%3A2015%3A310%3-ATOC&uri=uriserv%3AOJ.L_.2015.310.01.0001.01.ENG

17. Shane Greenstein, Martin Peitz, and Tommaso Valletti. Net Neutrality: A Fast Lane to Understanding the Trade-offs // Journal of Economic Perspectives, 2016, Volume 30, No. 2, pp. 127-150

18. What Is Net Neutrality? <https://www.investopedia.com/terms/n/net-neutrality.asp>

Gulnaz Rzayeva

Ensuring Net Neutrality in a Digital World: A Comparative Legal Analysis in the Context of Human Rights

Protecting the online rights of Internet users in the digital world poses different challenges than traditional society. One such issue, net neutrality, is considered one of the practical topics. Despite being established in various documents at the international level, domestic legislation still lacks a legal approach to net neutrality, and also does not define the features that distinguish it from Internet accessibility. In practice, this creates a number of difficulties for the protection of human rights and freedoms in the online environment.

The article analyzed the concept of net neutrality and the existing rules in this area, investigated the possible consequences of network interventions by Internet providers in terms of protecting human rights, put forward proposals and recommendations on this issue.

Гюльназ Рзаева

Обеспечение сетевого нейтралитета в цифровом мире: сравнительно-правовой анализ в контексте прав человека

Защита онлайн-прав интернет-пользователей в цифровом мире ставит иные задачи, чем традиционное общество. Одна из таких проблем, сетевой нейтралитет, считается одной из актуальных тем. Несмотря на то, что он установлен в различных документах на международном уровне, во внутреннем законодательстве до сих пор отсутствует юридический подход к сетевому нейтралитету, а также не определены особенности, которые отличают его от доступности в Интернете. На практике это создает ряд трудностей для защиты прав и свобод человека в онлайн-среде.

В статье были проанализированы понятие сетевого нейтралитета и существующие правила в этой сфере, исследованы возможные последствия сетевых вмешательств интернет-провайдеров с точки зрения защиты прав человека, выдвинуты предложения и рекомендации по данному вопросу.

UOT: 342.922

İlkin ƏLƏKBƏROV

Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası
 “Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti”
 kafedrasının müəllimi, polis leytenantı
 email: ilkinalakbar14@bk.ru

DÖVLƏT QULLUĞU, ONUN TƏŞKİL EDİLMƏSİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, dövlət orqanı, qulluq borcu, hüquq, qanunvericilik, polis, polis əməkdaşı.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, государственный орган, служебный долг, право, законодательство, полиция, сотрудник полиции.

Key words: public service, civil servant, public authority, official duty, law, legislation, police, police officer.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 55-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək hüququna malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edirlər [1, s.19]. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada dövlət qulluğuna qəbul edilə bilərlər. Milli qanunvericiliyə görə dövlət qulluğunun anlayışı müəyyən edilmişdir. Daha dəqiq desək, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi dövlət qulluğu adlanır. hüquqi təbiətinə görə dövlət qulluğu hüquq vasitəsilə yaranır. Dövlətlə dövlət qulluqçusu arasında yaranan münasibətləri və dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyətini nizamlayan normalar dövlət qulluğu institutunu yaradır. Dövlət qulluğu institutuna

konstitusiyaya, əmək, mülki, maliyyə, inzibati və digər hüquq sahələrinin normaları da daxildir. Dövlət qulluğu haqqında qanun icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətləri orqanlarının aparatlarında dövlət qulluğu keçən qulluqçulara şamil edilir. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli Qanununa əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidentinə və vitse-prezidentlərinə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Baş nazirinə və onun müavinlərinə, Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin hakimlərinə, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinə (Ombudsmana), Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinə və onların müavinlərinə, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının sədrinə, sədr müavinlərinə, katibinə və üzvlərinə, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının sədrinə, sədr müavininə və auditorlarına, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinə (başçılarına), Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatlarına, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş nazirinə və onun müavinlərinə, Naxçıvan Muxtar Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinə, habelə hərbi qulluqçulara adı çəkilən qanun şamil olunmur [2]. Digər bir bənddə isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının tabeliyində olan müəssisələrin işçilərinə şamil edilmir. Bu müddəlardan belə nəticəyə gəlirik ki, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanla-

rının rəhbərləri və onların müavinləri eyni zamanda tabeliyində olan müəssisə əməkdaşları dövlət qulluqçusu statusu daşımır. Qanunvericilik mərkəzi icra hakimiyyətim orqanının rəhbərinə və müavinlərinə idarəetmə prosesində daha böyük subyekt hesab etdiyindən onlara dövlət qulluqçusu statusu vermir. Lakin həmin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aparatlarının çalışan işçiləri dövlət qulluqçusu statusu daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə müəssir tələblərə cavab verən dövlət qulluğu sisteminin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. 2000-ci ildən başlayaraq dövlət qulluğunun qanunvericilik bazasının yaradılması, dövlət qulluqçularının pensiya və digər sosial hüquqlarının təmin edilməsi işinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının (indiki Administrasiyasının) və Avropa İttifaqının “TACİS” proqramının “Dövlət qulluğu sahəsində islahatların həyata keçirilməsi üzrə birgə layihə”si çərçivəsində kadrlar və dövlət qulluqçuları haqqında məlumatları əhatə edən vahid informasiya sisteminin yaradılması üzrə müəyyən iş aparılmışdır.

Nəzərə alınması zəruridir ki, dövlət-qulluq münasibətlərinin sosial vacibliyi nəzərə alınmaq şərti ilə müvafiq nəzarət mexanizmi müəyyən edilmişdir. Həmin nəzarət mexanizmi quruluşuna görə “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqinə nəzarətdən, dövlət qulluğunun normativ-metodik təminatından, Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluqçuları kateqoriyasına aid edilən şəxslərin siyahısının müəyyən edilməsindən təşkil edilmişdir. Qeyd edilən fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğu İdarəetmə Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

Təcübi baxımdan dövlət qulluqçusu öz vəzifələrini bilavasitə dövlət orqanlarında (onların struktur vahidlərində, habelə xüsusi dövlət qulluğu ilə əlaqədar dövlət orqanlarının strukturuna daxil olan digər qurumlarda) həyata keçirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövlət orqanı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hüdudlarda dövlətin məqsəd və funksiyalarını həyata keçirən, Azərbaycan Res-

publikasının dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən maliyyələşdirilən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq yaradılan dövlət təsisatıdır. Qanunvericinin mövqeyindən aydın olur ki, dövlət orqanlarında vəzifələr həmin vəzifələrin funksiyalarının məzmunundan, səlahiyyətlərinin mənbəyindən və tutulması üsullarından asılı olaraq inzibati və yardımçı vəzifələrə bölünür. Dövlət qulluğu vəzifəsini tutan şəxsin səlahiyyət və funksiyalarının hüdudları həmin orqanın səlahiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir [2].

Vəzifə dövlət qulluqçusunun xidməti vəzifələrini, hüquqların dairəsini və məsuliyyət həddini, onun peşə hazırlığına aid olan tələbləri müəyyən edir. O, qulluqçu tərəfindən görülən işin məzmununu əks etdirir, onun hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Hər bir vəzifə sərəncam vermə qaydasında yaranır. Səlahiyyətli orqanların hüquqi aktları ilə bu vəzifənin adı, xidməti iyerarxiyada onun yeri, onun tutulma qaydası və s. halları müəyyən edilir. Dövlət orqanının ştat cədvəlində vəzifələrin adları həmin orqanın fəaliyyətinin profilini əks etdirməlidir. Dövlət qulluqçuları öz vəzifə borclarını yerinə yetirərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını rəhbər tutmalıdır. Siyasi partiyaların və ictimai birliklərin qərarlarının dövlət qulluqçularının fəaliyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

“Dövlət qulluqçusu” anlayışı haqqında təsəvvür əldə edilməsi üçün onun mahiyyətini özündə ehtiva edən “xidmət” termininə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur. Professor Ağamusa Axundovun fikrincə, xidmət termini qulluq göstərmə, əmək, zəhmət mənasını verir [3, s.139]. Xidmət ödənişli, ictimai faydalı fəaliyyətin növlərindən biridir. O, özündə idarəetmə ilə bağlı zəruri xidmətləri, eləcə də insanlara sosial-mədəni xidmət göstərilməsini nəzərdə tutur. Dövlət qulluğu ictimai xidmətin bir növü olub, inzibati hüququn fərdi subyektlərinin əsas qrupunu təşkil edir.

Tədqiqatımız daxilində dövlət qulluğunun xüsusi növlərinə diqqət edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.3-cü bəndi deməyə əsas verir ki, daxili işlər orqanlarında çalışan

şəxslərin fəaliyyətini dövlət qulluğunun xüsusi növünə aid edək. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə uyğun olaraq normativ hüquqi aktlar sırasında qanunlar iyerarxiya baxımından 3-cü pillədə qərarlaşır. “Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında Əsasnamə” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 29 iyun tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Deməli, adı çəkilən Əsasnamə milli qanunvericiliyin tərkib hissəsi olan müstəqil hüquqi tənzimləmə aktıdır. Odur ki, daxili işlər orqanlarında xidmətin dövlət qulluğunun xüsusi növü kimi detallı müəyyən edilməsi və aidiyyəti üzrə tənzimləmə məsələləri bu normativ sənəddə öz əksini tapmışdır. Vurğulanması vacib sayıla bilər ki, daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər normativ hüquqi aktlarla yanaşı, polis əməkdaşı ilə əlaqədar olaraq “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 28 oktyabr tarixli Qanununa əsaslanır. Adı çəkilən qanun ilə polis və polis əməkdaşının anlayışları aşağıdakı redaksiya müəyyən edilmişdir:

“Polis” - Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyətinə mənsub oolan vahid mərkəzləşdirilmiş hüquq-mühafizə orqanıdır.

“Polis əməkdaşı” – polis orqanlarında müəyyən vəzifə tutan və bu Qanunla müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən dövlət qulluqçusudur [4, s.3].

Normativ hüquqi aktları təhlil edərək bu nəticəyə gəlirik ki, “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.5-ci bəndində qeyd edilir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanla-

rının tabeliyində olan müəssisələrinin işçilərinə adı çəkilən qanun şamil edilmədiyindən, həmin müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına daxili işlər orqanları aid edilmir. Bütün xüsusi dövlət qulluqçuları dövlət qulluqçusu sayıldığı halda, bütün dövlət qulluqçuları xüsusi dövlət qulluqçuları hesab edilmir.

Daxili işlər orqanlarında xidmətə qəbul edilən və dövlət qulluğundan daxili işlər orqanlarında xidmətə keçirilən şəxslərə xüsusi rütbə verilərək onların dövlət qulluğuna malik olduqları ixtisas dərəcəsi “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun nəzərə alınır. Ümumiyyətlə, “Daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında Əsasnamə”də “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa münasibətdə bir çox blanket normalar mövcuddur.

Göründüyü kimi, dövlət qulluqçusunun tutduğu vəzifə səlahiyyətlərini müəyyən edən xüsusi hüquq və vəzifələr dövlət orqanının vəzifə və funksiyalarından törəyir. Xüsusi hüquq və vəzifələr qanun və qanunqüvvəli aktlarda (nizamnamə, əsasnamə, vəzifə təlimatları və s.) öz əksini tapır. Dövlət qulluqçuları bütünlüklə hüququn subyektləri hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktları ilə qəbul edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, eləcə də vəzifələr onlara şamil olunur. Təbii ki, dövlət qulluqçularının tərkib müxtəlifliyi onların iş şəraitinin də müxtəlifliyini şərtləndirir. Dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üzrə onların funksional təyinatı da müxtəlif olur.

İstifadə edilən ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Hüquq Yayın Evi-2016.
2. Elektron resurs: <https://www.e-qanun.az/framework/4481>. “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli Qanunu.
3. Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2005.
4. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 28 oktyabr tarixli Qanunu. Bakı, Hüquq Yayın Evi-2020.

Пкин Алекберов**State service, development of experience in its organization and implementation**

In the article, the author conducted a study on public service. The study provides clarifications regarding the special types of public service. A number of issues related to the state service of a police officer were also raised.

Илькин Алекберов**Государственная служба, освоение опыта ее организации и проведения**

В статье автор провел исследование о государственной службе. В исследовании даются разъяснения относительно особых видов государственной службы. Также был затронут ряд вопросов, связанные о прохождении государственной службы сотрудника полиции.

Rəyçi: h.ü.f.d., dos. Hikmət Eyvazov

UOT: 349.2

Nərgis TAĞIYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

tagiyeva.nargis@gmail.com

MƏZUNİYYƏT HÜQUQUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ƏMƏK STAJININ ROLU

Açar sözlər: məzuniyyət hüququ, əmək stajı, əmək məzuniyyəti, əlavə məzuniyyət, istirahət vaxtı.

Key words: vacation right, seniority, labor leave, additional leave, rest period.

Ключевые слова: право на отпуск, трудовой стаж, трудовой отпуск, дополнительный отпуск, время отдыха.

Məzuniyyətin anlayışına dair əmək hüququ üzrə ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Məsələn, V.Q.Malovun fikrincə, məzuniyyət qanunla müəyyən edilmiş müddətdə işdən azad olan vaxtdır [10, s. 260]. İ.A.Filipovaya görə, məzuniyyət dedikdə, nisbətən uzun müddət ərzində fasiləsiz istirahət başa düşülür [11, s. 109]. Fikrimizcə, məzuniyyətin anlayışını ən dolğun şəkildə İ.Y.Kiselyov təsbit etmişdir: məzuniyyət - qanunla nəzərdə tutulmuş, əsasən təqvim günləri ilə hesablanan, iş yerinin və müəyyən hallarda əmək haqqının saxlanıldığı işçinin işdən azad olunduğu müddətdir [7, s. 202].

L.İ.Filyuşenko və İ.N.Pleşakovaya görə, məzuniyyət hüququnun aşağıdakı təminatları vardır: 1) iş yerinin (vəzifənin) saxlanılması; 2) məzuniyyət müddəti ərzində orta əmək haqqının saxlanılması; 3) istifadə olunmamış məzuniyyətə görə kompensasiya almaq imkanı; 4) məzuniyyətin başqa vaxta keçirilməsinin və cəmlənməsinin yalnız qanunla müəyyən olunmuş hallarda və qaydada mümkün olması [9, s. 107].

Əmək hüququna dair ədəbiyyatda məzuniyyətlər əsasən əmək məzuniyyəti və sosial məzuniyyətlərdən ibarət olan iki qrupa bölünür ki, onların hər birinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri göstə-

rilir. Belə ki, əmək məzuniyyətinin aşağıdakı əsas əlamətləri mövcuddur:

1) əmək məzuniyyəti işçinin əmək fəaliyyəti ilə bağlı təmin edilir və onun xüsusiyyətlərindən asılıdır;

2) əmək məzuniyyəti istirahət məqsədilə təqdim edilir;

3) əmək məzuniyyəti hər il (iş ili ərzində görülməli iş üçün) verilir;

4) əmək məzuniyyəti müddətində işçinin iş yeri (vəzifəsi) və orta əmək haqqı saxlanılır.

Sosial məzuniyyətlərə gəldikdə isə, onlara xas olan əlamətlər aşağıdakılardır:

1) sosial məzuniyyətlər bilavasitə işçinin əmək fəaliyyətindən asılı deyildir;

2) sosial məzuniyyətlər müxtəlif sosial məqsədlər üçün verilir (analıq, uşağa qulluq, təhsil və s.);

3) sosial məzuniyyətlər mütəmadi olaraq (hər il) deyil, müəyyən hallar baş verdikdə verilir.

İstirahət hüququnun mühüm hissəsini təşkil edən məzuniyyət hüququ əmək müqaviləsi üzrə işçinin əsas hüquqlarından biri hesab edilir və bir çox beynəlxalq hüquqi aktlarda öz əksini tapır. Belə beynəlxalq hüquqi aktlar arasında İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni, İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı, Avropa Sosial Xartiyasını və s. qeyd etmək olar. Məsələn, Avropa Sosial Xartiyasının 2-ci maddəsinə əsasən ədalətli əmək şəraiti hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Tərəflər ən azı dörd həftəlik ödənişli illik məzuniyyətin verilməsini təmin etmək öhdəliyini götürürlər [3]. Bundan savayı, məzuniyyət hüququ həmçinin Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Ödənişli məzuniyyətlər haqqında” Konvensiyasında təmin edilir. Sözügedən Konvensiyanın 3-

cü maddəsinə əsasən, Konvensiyanın tətbiq olunduğu hər bir şəxs müəyyən edilmiş minimum müddətə ödənişli illik məzuniyyət hüququna malikdir. Həç bir halda məzuniyyət bir iş ili ərzində üç iş həftəsindən az ola bilməz [8].

Azərbaycan Respublikasında istirahət hüququ, xüsusən də məzuniyyətlərdən istifadə hüququ qanunla təmin olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 37-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edildiyi kimi, əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir [1].

Məzuniyyət hüququnu təmin edən müddəalar həmçinin Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində (bundan sonra qısaca olaraq AR ƏM) öz əksini tapır. Belə ki, AR ƏM-in 110-cu maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, işçilər vəzifəsindən (peşəsindən), əmək şəraitindən və əmək müqaviləsinin müddətindən asılı olmayaraq, Məcəllə ilə müəyyən edilmiş məzuniyyətlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər [2]. Yerli qanunvericilik məzuniyyətin aşağıdakı növlərini müəyyən edir:

- a) əsas və əlavə məzuniyyətlərdən ibarət olan əmək məzuniyyəti;
- b) sosial məzuniyyət;
- c) təhsili davam etdirmək və elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq üçün verilən təhsil və yaradıcılıq məzuniyyəti;
- ç) ödənişsiz məzuniyyət.

Əmək məzuniyyəti dedikdə, işçinin normal istirahəti, əmək qabiliyyətinin bərpası, sağlamlığının mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi üçün işdən ayrılmaqla öz mülahizəsi ilə istifadə etdiyi, müddəti qanunla nəzərdə tutulandan az olmayan istirahət vaxtı başa düşülür. İşçinin birinci iş ili üçün əmək məzuniyyətindən istifadə etmək hüququ, AR ƏM-in 131-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq, əmək müqaviləsinin bağlandığı andan etibarən altı ay işlədikdən sonra əmələ gəlir [2]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının mövcud əmək qanunvericiliyinin normalarına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, birinci iş ili üçün işçinin subyektiv məzuniyyət hüququ

(məzuniyyətdən faktiki istifadə hüququ) tam həcmdə iki hüquqi fakt olduqda yaranır: 1) əmək müqaviləsinin bağlanması (əmək münasibətlərinin yaranması) və 2) qanunla müəyyən edilmiş əmək stajının mövcudluğu [6, s. 120].

Eyni zamanda qanunvericilikdə bəzi kateqoriya işçilər üçün güzəşt olaraq birinci iş ili üçün əmək məzuniyyətindən istifadə etmək hüququnun əmək stajı nəzərə alınmadan yarandığı hallar müəyyən olunur. Bu qayda aşağıdakı işçilərə münasibətdə tətbiq edilir:

- a) qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə – sosial məzuniyyətdən bilavasitə əvvəl, yaxud sonra;
- b) on səkkiz yaşına çatmamış işçilərə;
- c) müddətli hərbi xidmətdən buraxıldıqdan 3 ay keçənədək işə götürülən işçilərə;
- ç) əsas iş yerində məzuniyyətə çıxan əvəzçilik üzrə işləyənlərə;
- d) hərbi qulluqçu arvadına (ərinə);
- e) təhsil müəssisələrində oxuyan şəxslərə – kurs işlərinin və ya imtahanların verildiyi, diplomun müdafiə edildiyi vaxtda;

ə) əlilliyi olan şəxslərə.

İşçinin birinci iş ili üçün məzuniyyətdən istifadə etmək hüququnun yaranması məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün ilk öncə əmək stajına daxil olan dövrləri müəyyən etmək məqsədə müvafiqdir. Qanunvericilik əmək məzuniyyətinə hüquq verən əmək stajına işçinin faktik işlədiyi vaxtı və aşağıdakı dövrləri daxil edir:

- 1) iş yerinin və nəzərdə tutulmuş hallarda əmək haqqının saxlanması şərti ilə işçinin işdən ayrıldığı dövr;
- 2) qanunsuz və əsassız işdən çıxarılmqla, yaxud başqa işə keçirilməklə əlaqədar işə bərpa edilən işçilərin məcburi işburaxma dövrü;
- 3) əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi dövr;
- 4) təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində işdən (vəzifədən) azad edilmiş və ya kənarlaşdırılmış və müəyyən edilmiş qaydada tam bəraət almış işə (vəzifəyə) bərpa edilən şəxsin məcburi işburaxma dövrü və ya həbsdə olduğu dövr [2].

Daha bir vacib məqam odur ki, uşağa qulluq etmək üçün nəzərdə tutulan qismən ödənişli sosi-

al məzuniyyət müddəti məzuniyyət hüququ verən əmək stajına daxil edilmir.

Burada qeyd etməyə dəyər ki, 27 aprel 2001-ci il tarixinə qədər AR ƏM-nin 132-ci maddəsinin 2-ci hissəsində məzuniyyət hüququ verən əmək stajına daxil edilməyən dövrlər arasında qismən ödənişli sosial məzuniyyətdən savayı azadlıqdan məhrum etmədən islah işlərinə məhkum edilən şəxslərin cəza çəkdiyi müddət də göstərilirdi. Lakin bu müddəa Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin 19 aprel 2001-ci il tarixli qərarı ilə qüvvədən düşmüş hesab edilmişdir. Sözügedən Qərarla qeyd edilir ki: “Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 132-ci maddəsinin ikinci hissəsinin azadlıqdan məhrum etmədən islah işlərinə məhkum edilən şəxslərin cəza çəkdiyi müddətin məzuniyyət hüququ verən əmək stajına daxil edilməməsinə dair müddəası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsində təsbit olunan istirahət hüququnu məhdudlaşdırır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən isə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz” [5].

Bununla yanaşı, işçinin əmək stajının müddəti əlavə əmək məzuniyyətinin təyin edildiyi zaman da əhəmiyyət daşıyır. AR ƏM-in 116-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən əmək stajından asılı olaraq işçilərə:

- 1) beş ildən on ilədək əmək stajı olduqda — 2 təqvim günü;
- 2) on ildən on beş ilədək əmək stajı olduqda — 4 təqvim günü;
- 3) on beş ildən çox əmək stajı olduqda — 6 təqvim günü müddətində əlavə məzuniyyət verilir.

Əmək stajına görə əlavə məzuniyyətin müddəti işçinin işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağlayaraq faktiki işlədiyi dövrə əsasən müəyyən edilir. Bu müddəa AR ƏM-in 1 dekabr 2000-ci il tarixinədək olan versiyasında fərqli səslənirdi. Belə ki, əvvəllər əmək stajına görə əlavə məzuniyyətin müddəti işçinin məhz bir müəssisədə əmək müqaviləsi bağlayaraq faktiki işlədiyi dövrə əsasən müəyyən edilirdi. Bu məsələ ilə bağlı qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya

Məhkəməsinin 29 noyabr 2000-ci il tarixli qərarı ilə həmin müddəa Konstitusiyaya uyğun olmadığından qüvvədən düşmüş hesab edilmişdir [4].

İşçinin əlavə əmək məzuniyyəti hüququnu yaranan əmək stajına onun əmək müqaviləsi üzrə faktiki işlədiyi müddətdən başqa yalnız əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi, habelə AR ƏM-in 179-cu maddəsində nəzərdə tutulan hallarda iş yeri və orta əmək haqqı saxlanıldığı dövrlər daxil edilir. Bu dövrlərə aşağıdakılər daxildir:

- 1) şahid, zərərçəkmiş şəxs, ekspert, mütəxəssis, tərçüməçi, hal şahidi sifəti ilə təhqiqat, ibtidai istintaq və məhkəmə orqanlarına çağırıldıqda;
- 2) ictimai ittihamçı və müdafiəçi, ictimai təşkilatların və əmək kollektivlərinin, habelə qanuni və ya etibarnamə əsasında işçilərin nümayəndəsi qismində məhkəmə iclaslarında iştirak etmək üçün cəlb edildikdə;
- 3) münsiflər və kollektiv mübahisələrin həlli üçün yaradılan əmək arbitrajının tərkibinə daxil edildikdə;
- 4) seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi dövründə, habelə seçici siyahılarının hazırlanması dövründə dairə və məntəqə seçki komissiyasının həlledici səs hüquqlu üzvü olduqda;
- 5) müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının ictimai təşkilatların keçirdiyi forumlarda, müşavirələrdə, iclaslarda və digər tədbirlərdə iştirak etmək üçün işəgötürən tərəfindən və ya onun razılığı ilə cəlb olunduqda;
- 6) kollektiv danışıqların aparılmasına, kollektiv müqavilələrin, sazişlərin hazırlanması və bağlanması iştirak etməyə, kollektiv əmək mübahisələrin həlli üçün barışdırıcı, vasitəçi, arbitr və digər nümayəndə qismində cəlb edildikdə;
  - a) fərdi əmək mübahisələrinin həlli zamanı məhkəmə araşdırmalarının aparılmasında iştirak etdikdə;
- 7) mülkiyyətçinin maraqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsi üçün məhkəmələrdə iqtisadi mübahisələrin həllində iştirak etmək üçün cəlb edildikdə;
- 8) hərbi mükəlləfiyyətlə bağlı vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün hərbi və xüsusi toplanışlara və səlahiyyətləri daxilində hərbi komissarlıqların cəlb etdiyi digər hərbi tədbirlərdə iştirak etdikdə, habelə hərbi nəqliyyat vəzifəsinin yerinə yetiril-

məsi ilə əlaqədar ezam olunduqda;

9) hərbi və fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar, habelə təbii fəlakətin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün müvafiq işlərin görülməsinə cəlb olunduqda;

10) işəgötürən tərəfindən istehsalatdan tam və ya qismən ayrılmaqla əlavə təhsil müəssisələrinə göndərildikdə;

x) yaşadığı inzibati ərazi vahidindən başqa bölgəyə, habelə xarici ölkələrə ezamiyyətə göndərildikdə;

11) müvafiq tədbirlərdə mülkiyyətçinin maraqlarını və qanuni mənafelərini müdafiə etmək və işəgötürəni təmsil etmək zəruriyyəti ilə bağlı iş yerindən kənara göndərildikdə;

12) kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulan hallarda;

13) donor olan işçilər tibbi müayinədən keçdikləri, qan və qan komponentlərini verdikləri gün;

k) tibbi müayinədən keçirilən zaman işçilər tibb müəssisəsində olduqları vaxt ərzində;

q) işçilərin öz ixtiralarını və səmərləşdirmə təkliflərini əsas iş yerindən kənarda tətbiqi işlərində iştirak etdikdə;

l) bilavasitə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş, habelə işəgötürən tərəfindən müəyyən edilən digər hallarda;

m) dövlət və ya bələdiyyə orqanlarının işçiləri seçki qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda nəzarət-təftiş xidmətinə cəlb edildikdə;

n) Məhkəmə-Hüquq Şurasına və ya Hakimlərin Seçki Komitəsinə üzv təyin edildikdə;

o) dövlət orqanlarının, elmi müəssisələrin, idarə və təşkilatların əməkdaşları, mütəxəssisləri və ekspertləri Məhkəmə-Hüquq Şurasının fəaliyyətinə cəlb edildikdə;

ö) hakim vəzifəsinə namizədlər üçün ilkin uzunmüddətli tədris kurslarına göndərildikdə [2].

Nəticə olaraq görüldüyü kimi, işçinin məzuniyyət hüququnun düzgün təmin edilməsi bilavasitə əmək stajının hesablanması düzgünlüyündən asılıdır. İşçiyə birinci iş ili üçün əmək məzuniyyəti verilmədən, habelə əlavə əmək məzuniyyəti təyin edilərkən işəgötürən əmək stajını diqqətlə hesablamaq və ona daxil olan və daxil olmayan bütün dövrləri nəzərə almalıdır. Əks halda, işçinin məzuniyyət hüquqlarının pozulmasına görə işəgötürən qanunla müəyyən edilmiş qaydada inzibati məsuliyyətə cəlb edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 63 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2022, 284 s.
3. Avropa Sosial Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 575-IIQ sayılı 6 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu.
4. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 116-cı maddəsinin ikinci hissəsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Qərarı. Bakı şəhəri, 29 noyabr 2000-ci il.
5. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 132-ci maddəsinin ikinci hissəsinin azadlıqdan məhrum etmədən islah işlərinə məhkum edilən şəxslərin cəza çəkdiyi müddətin məzuniyyət hüququ verən əmək stajına daxil edilməməsi müddəasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Qərarı. Bakı şəhəri, 19 aprel 2001-ci il.
6. Касумов А. М., Алескерова Л. Г. Время отдыха: Учебное пособие. Баку: Ганун, 2011, 152 с.
7. Киселев И. Я. Трудовое право России и зарубежных стран. Международные нормы труда. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 608 с.
8. Конвенция N 132 Международной Организации Труда «Об оплачиваемых отпусках». Женева, 24 июня 1970 года.
9. Трудовое право : учеб. пособие / Л. И. Филющенко, И. Н. Плешакова ; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 204 с.

10. Трудовое право. Учебник. Издание третье. Под ред. О. В. Смирнова – М.: «Проспект», 1999. – 512 с.

11. Трудовое право: учебник / Под ред. С.В. Соловьевой, И.А. Филиповой – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет, 2021. – 194 с.

Nargis Taghiyeva

The role of work seniority in providing the right to vacation

The purpose of this article is to study the impact of the rules for calculating the seniority of an employee on ensuring one of his main rights - the vacation right. In order to achieve the stated purpose, the concept of vacation is explored on the basis of the labor law doctrine, and the norms of the current labor legislation of the Azerbaijan Republic on vacation and length of service are analyzed.

Наргис Тагиева

Роль трудового стажа в обеспечении права на отпуск

Целью настоящей статьи выступает изучение влияния правил исчисления трудового стажа работника на обеспечение одного из его основных прав - права на отпуск. Для достижения поставленной цели исследуется понятие отпуска на основе доктрины трудового права, а также анализируются нормы действующего трудового законодательства Азербайджанской Республики об отпуске и трудовом стаже.

Rəyçi: h.ü.e.d., dos. Hüseynov Ə.İ.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

Requirements for submitting articles to the Scientific News of the Police Academy

The text of the article should be typed in Microsoft Office Word, Times New Roman font (font size 12), 1 space, 25 mm above and below, and 20 mm left and right.

The following information should be presented in the structure of the article:

- UDC (universal decimal classification);
- title of the article, author's name, surname, scientific degree, name and position of the institution where he works, e-mail address and mobile phone number;
- keywords (in Azerbaijani, Russian and English - 5-7 words);
- annotation (in Azerbaijani, English and Russian languages, including the title of the article, author's name and surname - 4-5 lines);
- the reference list should be written and numbered in alphabetical order;
- number of the literature used after the reference in the text and relevant pages are shown in square brackets. For example: 15 p. 120-122. Footnotes should not be given below the text;
- The volume of the article is 5-10 pages and can be submitted in Azerbaijani, Russian and English languages.

E-mail address for sending the articles: ehg69@mail.ru

Contact number: +994 50-210-48-80

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: